

**ТЕМУР
ТУЗУКЛАРИ**

Халқаро Амир Темур жамғармаси

ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ

ТАҒИ: ХАЛҚИЙ МАДАНИЙ
367465

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2005

Форсча матндан *Алихонтўра Соғуний* ва
Ҳабибулла Кароматов таржимаси.

Изоҳлар *Бўрибой Аҳмедов* томонидан тайёрланган.

Сўзбоши муаллифи ва масъул муҳаррир —
Муҳаммад Али.

Т—39

Темур тузуклари / Сўзбоши муаллифи ва масъул муҳаррир М. Али, форчадан тарж. А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов. — Т.: «Шарқ», 2005. — 160 б.

ББК.63.3(0)5

*Қарши шаҳрининг 2700 йиллиги ҳамда
«Темур тузуклари» ёзилганининг 600
йиллигига бағишланади.*

Буюк обидага эҳтиром

**“Темур тузуклари” китобининг ёзилганига
олти юз йил тўлди**

I

Амир Темур Кўрагон тарих майдонида жавлон урган жаҳоншумул сиймолардан биридир. Биз унинг тарихига, фавқулодда шахсига, авлодлари фаолиятига қайта-қайта муурожаат қилаверамиз. Тарихга юз буриб, қайси йўллардан юрмайлик, қачон бўлмасин, қаерда бўлмасин, йўлимиз айланиб барибир ушбу мўътабар зот хузурига олиб келаверади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов 1996 йил 18 октябрда Темурийлар тарихи давлат музейининг очилиши маросимида сўзлаган оташин нутқида бундай деган эди: «Кимки ўзбек номини, ўзбек миллатининг куч-қудратини, адолатпарварлигини, чексиз имкониятларини, унинг умумбашарият ривожига қўшган ҳиссасини, шу асосда келажакка ишончини англамоқчи бўлса, Амир Темур сиймосини эслаши керак!» Бебаҳо сўзлар! Такрор таъкидлаш жоизки, Амир Темурни бизга қайтариб берган, бу борада ҳормай-толмай ҳақни қарор топтирган зот Президент Ислом Каримов бўлади. Ушбу улуғ хизматлари учун халқимиз ундан беҳад миннатдордир. Вақтлар келадики, авлодлар хали соҳибқирон Амир Темур ҳаётининг ҳар бир кунини, ҳар бир лаҳзасини битта ҳам қолдирмай чуқур ўрганиб чиқадилар. Бунга биров мажбур этмайди, балки бу кўнгил эҳтиёжи, ҳаёт заруратига айланади.

Соҳибқироннинг суронли даврини англаб етишда у ҳақда ёзилган ва ёзилаётган асарларнинг аҳамияти бе-

ниҳоя каттадир. Бу борада, айниқса, бевосита унинг номи билан боғлиқ, унинг ўзи қоғозга туширган “Тузуқлар”-нинг бебаҳо манба эканлиги кундан ҳам равшан. Ушбу ёдгорлик Амир Темур шахсияти ва унинг даври ҳақида, давлат тузилиши ва салтанат юритиш хусусида, ўша давр оби ҳавоси, умуман одамлар аро муносабатлар тўғрисида кенг тасаввур бера оладиган ноёб дурдона асардир. Амир Темур салтанати, таъбир жойиз эса, соҳибқироннинг ижоди эди, ана шу салтанат бобомизнинг машаққатли меҳнати билан бўй кўргизди, унинг қонунлари ҳаётий зарурат юзасидан дунёга келди, “Темур тузуқлари” эса барчасининг ёрқин ифодаси сифатида пайдо бўлди. Ҳа, чиндан ҳам “Темур тузуқлари” замон зарурати ва талаби билан яратилгандир. Буни албатта салтанат тузган, давлат бошқариш захматларини ўз бошидан кечириб, бу борада улкан тажрибалар орттирган, машҳур муаррих Низомиддин Шомий сўзи билан айтганда, “камолоту мартабаларга ўзининг етук саъй-ҳаракати ва жидду жаҳди билан эришган” Амир Темур сингари одамгина ёза олади, бу ҳақда китоб ёзиш шундай одамнинггина қўлидан келади. Бу ерда шубҳа бўлиши мумкин эмас. “Темур тузуқлари”ни мутолаа қилганда, унинг муаллифи нечоғлик юксак маънавият соҳиби эканлигининг шоҳиди бўламыз.

Ушбу нодир асар муносабати билан тадқиқотлар олиб боришган олимларимизнинг билдирган ўринли мулоҳазаларини эътиборга олган ҳолда, асарнинг асил туркий нусхасини излаб топиш, кейинчалик кўчиришда қотиблар томонидан киритилган “таҳрир”лардан тозалаш, “Темур тузуқлари”, “Тузуки Темурий”, “Тузуқоти Темурий”, “Малфузоти Темурий”, “Қиссаи Темур”, “Темур қиссаи”, “Зафар йўли”, “Таржимаи ҳол” каби турлича номланиб келаётган нусхаларни бир-бирига муқояса этиб, асарнинг танқидий матнини яратиш темуршунослигимиз олдидаги долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

II

Амир Темурнинг тарихий асарлар ва уларнинг ёзилишига муносабати, ҳаққоний бўлишига талабчанлиги таҳ-

синларга лойиқдир. Бу катта билимга эга бўлган, донишманд ва зукко инсоннинг муносабатидир. Шу жиҳатларга назар қилганда кўз олдимизда донишманд, закий инсон, теран ҳаётий тажриба соҳиби бўлган, келажак авлодларни ўйлаган, она юрт, мулку миллат учун куйиб-ёнган заҳматкаш инсон сиймоси туради.

Маълумки, Амир Темур милодий 1401 йилнинг 11 августида Низомиддин Шомийни ўз ҳузурига чақиртиради. Тарихчи бу ҳақда шундай ёзади: "...Гарчи ул зот қилган ишларининг бу абадиятга улангур давлатнинг бошланишидан тортиб, то ҳозирги кунгача бўлган тарихини онҳазрат учун ёзган бўлсалар ҳам, аммо улар (улар, чамаси, анчагина бор, улар ичида "Тузуқлар" ҳам бўлиши мумкин, лекин, афсуски, тарихчи ўзи фойдаланган асарлардан бирортасининг ҳам номини келтирмайди — М.А.) ҳали муносиб тарзда жамланиб, тақдим этилмаган экан; бу банда уларни йиғиб, ортиқча сўзлардан тозалаб, боб-боб қилиб тартиб беришга машғул бўлғаймен, лекин шу шарт биланки, такаллуфу безак бериш, лоф уриш зийнатидан ўзимни тийғаймен..."¹

Бу ерда соҳибқироннинг ўзи ва салтанати борасида ёзилажак асарга муносабати, асар қандай ёзилиши ҳақида тасавури жуда равшан, талаби эса юксак эканлиги аён бўлмоқда. Яъни, соҳибқирон давлати тарихи ёзилганда ортиқча такаллуфларга, лофу мактовларга ўрин бўлмаслиги керак... Ҳамма нарса фақат ҳаққоний ёзилсин... Шомий соҳибқирон сўзларини қўллаб-қувватлаб: "Яхши ва равон сўз улдирким, авом халқ унинг маъносини англағай, хос кишилар унга айб қўймағай.." дейди. Соҳибқирон билан муаррихнинг фикрлари бир жойдан чиқади. Амир Темурнинг: "Мен ана шундоқ сўзни хоҳлаймен!",² дея маъқуллаши бағоят ибратлидир.

Муаррихга, нима учун асар содда ёзилиши кераклигини тушунтирганда соҳибқирон, унинг жимжимадорликдан холи, содда бўлишини, чунки у кенг авом, халқ учун битилишини, кўнчилиқ томонидан ўқилишини на-

¹ Низомиддин Шомий. "Зафарнома". Т., 1996, 22-бет.

² Юқоридаги китоб, 23-бет.

зарда тутади: “Шу услубда ёзилган, ташбих ва муболагалар билан оро берилган китобларда кўзланган мақсадлар ўртада йўқолиб кетади, — дейди Амир Темур. — Агар сўз қоида-қонунидан насибадор бўлганлардан биронтаси маънисини фаҳмлаб қолса қолар, аммо қолган ўнтаси, балки юзтаси унинг мазмунини билишдан, мақсадга етишдан ожиз. Шу сабабли, унинг фойдаси барчага баробар бўлмайди...”³ Бу сўзлар Амир Темурнинг умуман китоб аҳамиятини, илми, тарихни қанчалар қадрига етишини, чуқур англашини кўрсатиб турибди.

Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома”си соҳибқирон ва унинг давлати ҳақида бевосита Амир Темур топшириғи билан ёзилган қутлуғ икки китобнинг бири эди, биринчиси Ғиёсиддин Алининг “Ҳиндистон ғазавоти кундалиғи” ҳисобланади. Ҳар икки китоб ҳам Амир Темурнинг назаридан ўтган ва маъқулланганлиғи маълум. Ғиёсиддин Алининг ёзишича, ушбу биринчи китобнинг битилиши ҳақида хумоюн ўрдудан махсус фармон чиққан бўлиб, унда тарих учун жаҳонгирнинг зафарли юришларидан айримлари таърифланиши, кейин Ҳиндистон юриши тасвирланиши лозимлиги айтилади. Ўшанда ҳам Ғиёсиддин Али олдига услубда баландпарвозликка берилмай, содда, ҳамма тушунадиган тилда ёзиш шарт қилиб қўйилади...⁴

III

“Сўз қоида-қонуни” ҳақида теран фикр юритган Амир Темур бевосита ўзи китоб ёзганда бунга қатъий амал қилади ва шундай қатъият билан “Тузуқлар” иншосига киришади. Шунини айтиш лозимки, асар узоқ йиллар давомида қоғозга туширилган, вақт ўтиши билан бошланган матнга қайтилган, қисқартирилган, тўлдирилган, яна давом этдирилгандай таассурот қолдиради кишида. Араб олими Мазҳар Шихобнинг куйидаги: “Эсдалиқлар ёзиши Амир Темур ҳокимиятга келишидан анча муддат олдин бошлаган...”⁵ деган сўзларида жон бор кўринади.

³ Юқоридаги китоб, 23-бет.

⁴ “Тамерлан”. М., 1992. Стр. 193.

⁵ У. Уватов. “Соҳибқирон араб муаррихлари нигоҳида”. Т., 1997, 133-бет.

Эхтимол, сохибқирон ўзи ва салтанати тарихини, тўра-тузукларни қоғозга туширишни бировга топширишни истаманган ёки бирон кишини шунга муносиб кўрмаган... Ўхшаш вазият кейинроқ машхур давлат арбоби ва муаррих Абулғозий Баходирхон билан ҳам юз берган эди, у миллат учун бағоят муҳим “Шажарайи турк” асарини ўзи ёзишга мажбур бўлган эди. Бу ҳақда Абулғозий асар сўзбошисида шундай сўзларни келтиради: “Бу тарихни (яъни, “Шажарайи турк” назарда тутилмоқда — М.А.) бир кишига таклиф қилали теб фикр қилдук. Ҳеч муносиб киши топмадук. Зарур бўлди. Ул сабабдин ўзимиз айтдук. Туркнинг масали турур: “Ўксиз ўз киндигин ўзи кесар”, теган...”⁶

“Темур тузуклари” буюк бобомизнинг жасоратларидан бири эди. Муҳтарам зотнинг кўпдан кўп давлат ишлари тургани ҳолда, фурсат топиб, маданиятимизнинг кўрки бўладиган китоб ёзишдек бир заҳмату машаққатни ҳам ўз зиммасига олганлиги хайратланарликдир. “Ўз киндигин ўзи кесган” сохибқирон китобини авлодлар учун ёзаётганини жуда яхши англайди. Бу бежиз эмас. Асрлар давомида асарнинг тиллардан тилларга таржима этилаётгани ва кенг тарқалаётгани, унинг устида турли тилларда тадқиқотлар олиб борилаётгани “Темур тузуклари”нинг ҳаётий ва ҳаққоний оригинал асарлигини, инсоният учун зарур эканлигини исбот қилиб турибди. Чунки Амир Темур яшаган давр, унинг қизғин фаолияти, мана салкам етти юз йил ўтаётирки, жаҳонда ҳеч кимни бепарқ қолдирмайди, балки оҳанрабодай ўзига тортади, қизиқиш эса тобора кучайиб бормоқда.

IV

Ҳаётий ҳикматларга тўла “Темур тузуклари”нинг ноёб маърифий обида эканлигидан ташқари, Амир Темур сиймоси, саъжияси, рухияти, табиати, бир сўз билан айтсак, бой шахсияти ва инсонийлиги ҳақида берган таърифлари жуда муҳимдир. Амир Темур “Тузуклар”да адолатни ҳимоя қилгувчи, сўзи билан иши бир, олийжа-

⁶ Абулғозий. “Шажарайи турк”. Т., 1992, 11-бет.

ноб, кечиримли, довюрак, кўркмас, зўр тадбирлар соҳиби, мохир саркарда, улуғ раҳбар сифатида намоён бўлади.

У золимлардан мазлумлар ҳаққини олишда жонбозлик кўрсатади, чунки яхши билади: мамлакат куфр билан туриши мумкин, аммо зулмга чидай олмайди. Ҳокимлару сипохдан қай бирининг халққа жабр-зулм еткизганини эшитса, уларга нисбатан дарҳол адолату инсоф юзасидан чора кўради. Яхшиларга яхшилик қилади, ёмонларни эса ўз ёмонликларига топширади... Давлат ишларининг тўққиз улушини кенгашга кўяди, фақат бир улушинигина қиличга қолдиради. "...Ғаним томонидан бўлган навкар бизга қарши қилич кўтарган бўлса, ўз юртининг тузини ҳалоллаган бўлади," — дейилади "Тузуқлар"да. Амир Темур фикрича, ўз юртининг тузини ҳалоллаган навкар, у душман навқари бўлса ҳам, ҳурматга сазовор! Чунки, у ўз юртини химоя қилди! Бирон навкар туз ҳақи ва вафодорликни унутиб, савашини вақтида ўз соҳибидан юз ўгириб, Амир Темур этагини тутмоқчи бўлса, соҳибқирон уни ўзига энг ёмон душман деб билади... Булар соҳибқироннинг энг танг вазиятларда ҳам адолат ва инсофни биринчи ўринга қўйишига ёрқин мисоллардир.

Соҳибқирон очик юзлилик, раҳму шафқат билан халқни ўзига ром этишни яхши биларди. Хирожни раиятдан калтаклаш ва савалаш йўли билан эмас, балки огоҳлантириш, кўрқитиш, тушунтириш йўли билан ундиришни тайинларди. Ҳамиша раият аҳволдан огоҳ эди, улуғларини оға қаторида, кичикларини фарзанд ўрнида кўрарди. Софдил кишилар, саййидлар, олимлар ва фозилларга даргоҳи доим очик эди. Ҳамиша адолатга талпиниб яшар, жабру зулмдан узоқроқда бўлишга интиларди. Бирон кимсанинг ҳаққи бўлса уни асло унутмасди. Ҳеч кимдан ўч олиш пайида бўлмасди. Кўнгли бузук, химматсиз кимсаларни мажлисига асло йўлатмас, балки мажлисларида кейинини ўйлаб, олисни кўриб иш юритувчи, кекса ва тажрибали кишилар суҳбатидан баҳраманд бўларди... Чинакам дўст ҳақидаги қуйидаги сўзлар ҳам халқимиз ақл-идрокининг теранлигидан хабар беради: "Чин дўст улдирки, — дейди Амир Темур. — Дўстидан

хеч қачон ранжимамайди, агар ранжиса ҳам, узрини қабул қилади...”

“Темур тузуклари” ана шундай фалсафий умумлашмалар, ҳаётӣй хулосаларга бой қомусӣй асардир.

V

Тарихимизнинг дурдоналаридан бирини халқ орасида кенг тарғибу ташвиқ этишда жонбозлик кўрсатган олимларимизга миннатдорчилик билдириш ўринлидир. Мустамлакачилик йилларида академик И.Мўминов “Тузуклар”нинг Н.Остроумов нашри (1894) факсимилесини эълон қилдирди (1968), Алихонтўра Соғунӣй ушбу нодир асарни она тилимизга таржима қилиб “Гулистон” журналида (1967) чоп этдирди. Бу “Темур тузуклари”нинг шўролар даврида амалга оширилган биринчи таржимаси эди. Ушбу қадамлар Амир Темур номи қатағон қилинган даврлардаги чинакам жасорат намуналари сифатида қадрланишга лойиқдир.

Мустақиллик йилларида “Темур тузуклари”ни ўрғаниш, нафақат аслиятда, балки бошқа тилларда ҳам чоп этишда жиддий ишлар олиб борган олимларимиздан бири академик Бўрибой Аҳмедов бўлди. У асарнинг 1991, 1996 йиллар нашрларига батафсил сўзбошилар ёзди, атрофлича изохлар илова қилди...

Асомиддин Ўринбоев, Ҳабибулла Кароматов, Ҳамидулла Кароматов, Ашраф Аҳмедов, Омонулла Бўриев, Ҳайдарбек Бобобеков, Ҳалим Бобоев, Аҳмаджон Куронбеков сингари захматкаш олимларимиз ҳам илмӣй тадқиқотлар яратдилар ва таржималарини эълон қилдилар. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримкул Қодировнинг бу борадаги сермазмун мақола ва эсселари ўқувчиларда катта кизиқиш уйғотмоқда...

Маълумки, “Темур тузуклари” икки мақоладан иборат. Биринчи мақола соҳибқирон ҳаётининг энг эътиборли воқеаларидан ташкил топди, улар тарих ҳужжатларига айланганликлари билан қадрлидир. Қисқа, содда, тушунарли тилда иншо этилган воқеалар ўқувчиларнинг турли табақаларига бирдай англашиларлидир. Мухими, бу воқеалар Фиёсиддин Али, Низомиддин Шомӣй,

Шарафиддин Али Яздий асарлари сингари ишончли манбалардаги воқеаларга мос келади. Иккинчи мақола эса давлат қонунларидан, яъни тузуклардан ташкил топди. Бу тузуклар салтанатнинг барпо бўлиш йўлида, ҳаётнинг ўзи келтириб чиқарган ҳаётбахш қонунлар мажмуаси эдики, улар бугунги кунда ҳам улкан аҳамиятга эгадир.

Биринчи мақола қуйидаги сўзлар билан яқунланади: “Етти йиллик юришдан сўнг зафар ва нусрат билан Самарқандга қайтдим...” Бу сана милодий 1404 йилнинг куз ойларига тўғри келади. Демак, буюк обидамиз бўлган “Темур тузуклари”нинг ёзилганига олти юз йил тўлди. Бу маданиятимиз тарихида катта ходисадир.

Соҳибқирон қалами билан иншо этилган “Темур тузуклари” ёшлар қалбига бемисл ғурур жойлаб, уларни чинакам инсон қилиб етиштиришда, қўрқмас ва доюрак, ақлли ва ватанпарвар сифатида тарбиялашда бебаҳо бир мактаб вазифасини адо этади.

Бу мактабда ҳали не-не авлодлар сабоқ олишларига асло шубҳа йўқ.

Муҳаммад АЛИ,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси

2004 йил, ноябр.
Тошкент.

A decorative border with intricate floral and scrollwork patterns, featuring a repeating diamond-shaped motif along the inner edge.

**ТЕМУР
ТУЗУКЛАРИ**

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм

Биринчи мақола

ТАДБИРЛАР ВА КЕНГАШЛАР

Ўзга мамлакатларни забт этиш, уларни идора қилиш, ғаним лашкарларини синдириш, душманни тузоққа тушириш, муҳолифларни (кўнглини овлаб) дўстга айлантириш, дўст-душман орасида муомала, муросою мадора қилиш хусусида ушбу тadbир ва кенгашларни қўлладим.

Пирим⁷ Зайниддин Абубакр Тойбодий менга ёзмишларким: “Абулмансур⁸ Темур, салтанат ишларида тўрт нарсага амал қилгин, яъни: 1) (ўзинг билан) кенгаш⁹; 2) (бошқалар билан) машварату маслаҳат айла; 3) хушёрлигу мулоҳазакорлик билан қатъий қарор чиқар; 4) эҳтиёткорлик қил. Чунки кенгаш ва машваратсиз салтанатни барча қилган ишлари ва айтган гаплари хато бўлган жоҳил одамга қиёслаш мумкин; унинг сўзлари ва қилмишлари бошга пушаймонлик ва надомат келтиргай. Шун-

⁷ “Пирим” — асарнинг Бомбей нашрида китоб хошиясида хуросонлик Зайниддин Абубакр Тойбодий номи кўрсатилган. Хофиз Аб-рўнинг “Зубдат ут-таворих” асарида 782/1381 йил воқеалари баёнида Амир Темурнинг Хуросонга юриши пайтида у билан учрашуви тўғрисида ҳикоя қилинади; Муаррих Фасих Хавофийнинг (XVаср) “Муж-мале Фасихий” асарида ҳам Амир Темурнинг у билан 1381 йили Хирот яқинида учрашгани айtilган. Зайниддин Абубакр Тойбодий хуросонлик йирик шайх ва шайхулислом; Амир Темурнинг эътиқод қўйган пирларидан. Тойбодий 1389 йил 29 январида вафот этган. Ҳозирги вақтда Эроннинг Хуросон вилоятида, Афғонистон билан чегара минтақасида Тойбод номи шаҳар мавжуд.

Амир Темурнинг ёшликданоқ машҳур дин уламолари ва шайхларга эътиқоди баланд бўлганлиги назарда тутилса, унинг хали салтанат тепасига келмай туриб жуда кўп шундай сиймолар, хусусан, хуросонлик шайх билан таниш эканлигини тахмин қилиш мумкин.

⁸ *Абулмансур* — луғавий маъноси: зафарманд (ғалаба қозонувчи) — уламо ва машойих тарафидан Амир Темурга берилган фахрли ном.

⁹ “Темур тузуқлари”да “Кенгаш” сўзи икки маънода келган: 1. Ўзича ўйламоқ ва қарор қабул қилмоқ. 2. Бошқалар билан маслаҳатлашмоқ.

дай экан, салтанат бошқаришда машварату маслаҳат ва тадбир билан иш юритгин, токи оқибатда надомат чекиб, пушаймон бўлмагайсан.

Яна шуни ҳам билгилким, салтанат ишларининг бир қисми сабру тоқат билан билан бўлгай, яна бир қисми эса билиб-билмасликка, кўриб-кўрмасликка солиш билан битур. [Хуллас] тадбирлардан огоҳ қилингандан кейин шуни айтиш жойиздирким, қатъийлик, сабр, чидамлик, ҳушёрлик, эҳтиёткорлик ва шижоат билан барча ишлар амалга оширилгай. Вассалом”.

Бу мактуб менга йўл бошловчи янглиғ раҳнамолик қилди. У менга салтанат ишларининг тўққиз улуши машварат, тадбир ва кенгаш, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини англатди. [Донишмандлар] демишларким, ўз ўрнида қўлланган тадбир билан кўплаб лашкарнинг қиличи ожизлик қилган ҳар қандай мамлакат дарвозасини очиб, фавж-фавж аскарларни енгиб бўлур.

Тажрибамда кўрилганким, азми қатъий, тадбиркор, ҳушёр, жанг кўрган, мард, шижоатли бир киши, мингта тадбирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир. Чунки тажрибали бир киши минглаб кишига иш буюради.

Мен яна тажрибамда кўрдимки, ғаним лашкарини енгил қўшиннинг кўплиги билан эмас, мағлуб бўлиш эса сипоҳнинг камлигидан бўлмайди. Балки ғолиб бўлмоқлик (Тангрининг) мадади ва бандасининг тадбири биландир. Чунончи, мен кенгашган ва тадбир юритган ҳолда икки юз қирқ уч киши билан Қарши қалъаси устига юрдим. Амир Мусо ва Малик баҳодир ўн икки минг¹⁰ отлик аскар билан қалъа ва унинг атрофини кўриқламоқда эдилар. Лекин Тангри таолонинг ёрдами етиб, ўзим қўллаган тўғри тадбирларим орқали Қарши қалъасини эгалладим.

Шундан сўнг Амир Мусо ва Малик баҳодир ўн икки минг отлик аскар билан устимга бостириб келиб мени Қарши қалъасида қамал қилдилар. Мен Тангрининг мадади ва иноятига ишониб, тадбиркорлик ва эҳтиёткорлик ишлатган ҳолда қалъадан чиқдим ва қулай фурсат топиб бир неча марта жангга кирдим. Пировардида шу икки юз қирқ уч йигитим билан ўн икки минг отлик

¹⁰ Асарнинг Техрон нашрида “икки минг отлик аскар” деб кўрсатилган.

ганим лашкарини мағлубиятга учратдим ва уларни бир неча фарсанг¹¹ ергача қувиб бордим.

Яна тажрибамдан ўтмишким, гарчи ишнинг қандай яқунланиши тақдир пардаси орқасида яширин бўлса ҳам, ақли расо ва хушёр кишилардан кенгашу тадбир истаб, фикрларини билмоқ лозимдир. [Шунинг учун] пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоху алайҳи васаллам (унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин) айтганларидек, ҳар бир ишни қилишга киришар эканман, аввал обдон ўйлаб, (амирларим билан) кенгашдим.

Маслаҳатчилар ва кенгаш аҳли йиғилганда, олдимиздаги ишларнинг яхши-ёмон, фойдаю зиён томонлари, уларни қилиш-қилмаслик ҳақида сўз очиб, (улардан) фикр сўрар эдим. Уларнинг сўзларини эшитгач, ишнинг ҳар икки томонини мушоҳада қилиб, фойда-зиёнларини кўнглимдан кечирардим; унинг хатарли томонларига кўпроқ эътибор назари билан қарардим; қайси бир ишда икки хатар мавжуд бўлса, уни [бажаришдан] воз кечардим ва бир хатарлик ишни ихтиёр этардим. Чунончи, шунга кўра Туғлуқ Темурхон¹²га тўғри йўл кўрсатганман. Унинг амирлари Дашти Жета¹³да исён тугини кўтарганларида, мендан маслаҳат сўради. Унга шундай дедим: “Агар ғанимни синдириш учун бир фавж аскар юборсанг, олдинда икки хатар бордир, агар ўзинг борсанг, бир хатар мавжуд”. У менинг маслаҳатимга кириб, Дашт томон ўзи бориб эди, мен айтгандек бўлди.

Ишларимнинг барисида аввал кенгаш-маслаҳат қўлладим, ишни бажаришга киришар эканман, олдиндан чоратадбирлар белгилаб қўярдим, ҳамда бу иш қандай яқунланиши ҳақида фикр-мулоҳаза қилган ҳолда иш бошлардим; сўнгра, кези келганда, тўғри тадбир ва қатъий жазм, ёхуд мулоҳазакорлик ва эҳтиёткорлик, ёки узоқни кўриб

¹¹ *Фарсанг* – 6 ёки 7 км.га тенг масофа ўлчови.

¹² *Туғлуқ Темурхон* – Мўғулистон (Чигатоё улуסי парчаланиши натижасида унинг шарқий қисмида Шарқий Туркистон, Еттисув, Тянь-Шань этаклари, Балхаш кўли, Иртиш ва Эмиль дарёлари атрофидаги ерларни ўз ичига олган) хони (1348–1362). У 1360–1361 йиллар давомида икки марта Мовароуннахрга юриш қилиб, Қашқадарёгача бўлган ерларда ҳукмронлик ўрнатган. 1362 йили вафот этган.

¹³ *Жета* – мамлакат номи; Чигатоё улуסי икки қисмга ажралиб кетгандан (XIV асрнинг ўрталарида) кейин Еттисув ва Чу вохалари ва Шарқий Туркистонни ўз ичига олган. Унинг шимоли-шарқий қисми тарих китобларида Мўғулистон ёки Жета номи билан аталган.

ортини ўйлаган ҳолда, уни[кўнгилдагидек] ниҳоясига етказардим.

Яна тажрибамдан ўтказдимки, сўзларида иттифоқлик бўлган, қилмоқчи бўлган ишларини бирор ваҳх кўрсатиб бажармасдан қолдирмайдиган; агар йўламайдиган кишиларгина кенгаш аҳли бўла оладилар.

Тажрибамдан маълум бўлдики, кенгаш икки турли бўлур. Бири — тил учида айтилгани, иккинчиси — дилдан чиққани. Тил учида айтилганини [шунчаки] эшитардим. Дилдан айтилган маслаҳатни эса қалбим қулоғига қуярдим ва дилимга жойлардим.

Агар [ғаним устига] лашкар тортмоқчи бўлсам, уруш-ярашдан ўртага сўз ташлаб, амирларим кўнгилларининг бу икковидан қай бирига мойиллигини билишга интилардим. Агар ярашдан сўз очсалар, бунинг фойдасини уруш зиёнига солиштириб кўрардим. Агар урушга мойил бўлсалар, унинг наф ва фойдасини яраш зиёнига таққослаб кўрардим; қайси бири фойдалироқ бўлса, шуни ихтиёр қилардим.

Сипохни иккилантирадиган [турумсиз] кенгашни эшитишдан сақланардим. Кенгаш аҳлидан кимки куйиниб маслаҳат берса, қулоқ солардим, лекин кимки оқилона гапларни эрларча кескинлик билан сўзласа, уни диққат билан тинглардим.

Ҳар кимдан сўз олиб, кенгаш сўрар эдим. Лекин айтилган ҳар бир маслаҳатнинг яхши ва ёмон томонлари ҳақида ўйлаб кўргач, тўғри ва савоблироғини танлаб олардим.

Чунончи, Чингизхон авлодидан бўлмиш Туғлуқ Темурхон Мовароуннаҳр мулкини босиб олиш қасдида қўшин тортиб¹⁴, Хўжанд суви¹⁵дан кечиб ўтгач, менга, амир Ҳожи барлос¹⁶ ва амир Боязид жало-

¹⁴ 1360 йилнинг баҳорида содир бўлган.

¹⁵ *Хўжанд суви ёки Хўжанд суйи* — Сирдарёнинг Ўрта асрлардаги номларидан бири.

¹⁶ *Амир Ҳожи Барлос* — нуфузли барлос бекларидан. Кеш ва унга тобеъ ерлар ҳокими; Шарафиддин Али Яздий “Зафарномаси”да келтирилишича, Амир Темурнинг амакиси бўлган ва 1361 йили ўлдирилган. (в. 966 ва в. 99 б). Муаррих Фасих Хавофийнинг (XVаср) “Мужмале Фасихий” асарида айтилишича, Туғлуқ Темурхоннинг Мовароуннаҳрга иккинчи юриши пайтида Хуросонга қочиб кетган ва у ерда маҳаллий амирлар томонидан ўлдирилган. 1381 йили Амир Темур амакиси ўлдирилган Худошод Жуйин мавзеини забт этган ва амакисининг авлодларига у жойдан “мол” солиғини йиғиш ҳуқуқини берган.

йир¹⁷ номига ёрлик¹⁸ жўнатиб, унинг ҳузурига боришимизни талаб қилган эди. Улар мен билан кенгашидилар: “Ўз эл-улусимиз билан Хуросонга кетайликми ёки Туғлуқ Темурхон қошига бораёликми?”. Мен уларга бундай йўл кўрсатдим: “Туғлуқ Темурхоннинг ҳузурига борсангиз икки фойда, бир зиён бордир. Хуросон томонга ўтиб кетишнинг [эса] икки зиёни, бир фойдаси бордир”.

Улар менинг кенгашимга кирмай [эл-юрти билан кўчиб] Хуросон томонга кетдилар.¹⁹

Мен ҳам Хуросонга ёки бўлмаса Туғлуқ Темурхоннинг қошига бориш-бормаслигимни билмай иккиланиб колдим. Шу ҳол асносида пирим²⁰ дан маслаҳат сўраб хат ёзган эдим, ушбу мазмунда жавоб ёзиб юборибдилар: “Тўртинчи халифа [ҳазрати Али ибн Абу Толиб²¹ дан], унга Тангрининг караму марҳамати бўлсин, бир киши сўрабдики, осмон — камон, ер — камон ипи, ҳодисалар²² ўқ-ёй бўлса, инсонлар ул ўқ-ёйларга нишон бўлса, отғучи[эса] — Худойи таоло бўлса, унинг кудрати яна ҳам уллуғ бўлсин, одамлар қаерга ҳам қочадилар?” Халифа жавоб қилиб: “Одамлар Тангрининг қошига қочсинлар”, дебдилар. Шунга ўхшаш сен ҳам ҳозир Туғлуқ Темурхоннинг олдига қочғил ва қўлидаги ўқ-ёйини тортиб олғил”.

Бу жавоб келиши билан кўнглим кўтарилиб, юрагим бундан қувват олди ва Туғлуқ Темурхон қошига боришга аҳд қилдим. Лекин бирон ишни қилмоқчи бўлсам, кенгашиб олгач, кейин Куръондан фол очардим ва Куръон ҳукми билан иш қилур эдим. Туғлуқ Темурхон олдига боришдан аввал Куръондан варақ очсам, “Сурайи Юсуф” алайҳиссалом²³ чиқди ва Куръони мажид ҳукмига амал қилдим.

¹⁷ *Амир Боязид жалоийр* — Хўжанд вилоятининг амири. 1361 йили Туғлуқ Темурхоннинг буйруғига кўра қатл этилган.

¹⁸ *Ёрлик* — фармон.

¹⁹ Бу воқеа 1360—1361 йилларда содир бўлган.

²⁰ “Пирим” — *Зайниддин Абубакр Тойбодий, хуросонлик йирик шайх ва шайхулислом; Амир Темурнинг эътиқод қўйган пирларидан. (Юқоридаги изоҳга қаралсин).*

²¹ *Али ибн Абу Толиб* — тўғри йўлдан борғувчилар жумласидан тўртинчи халифа (656—661); Мухаммад пайғамбарнинг амакиваччаси ва куёви. Хорижийлар тарафидан 661 йили Куфада ўлдирилган.

²² Бу ерда офат ва кулфатлар маъносида.

²³ Куръони карим, 12-сура (Юсуф сураси).

ТУҒЛУҚ ТЕМУРХОН БИЛАН УЧРАШГАНИМДАН СЎНГ КЎНГЛИМГА КЕЛГАН БИРИНЧИ КЕНГАШИМ

Туғлуқ Темурхон, [саркардалари] Бикижак, Хожибек эркинит²⁴ Улуғ Тўктемур керайит²⁵ ва Жетанинг бошқа амирларидан уч фавж²⁶ тузиб, уларни Мовароуннахр мамлакатини талон-торож қилиш учун юборганлиги, ўша уч фавж кўшин Хузор²⁷ деган жойга келиб тушганлиги хабари менинг қулоғимга етди. Шунда Туғлуқ Темурхонни бориб кўришдан илгари бу очкўз амирларни мол-дунё билан махлиё қилиб, Мовароуннахр вилоятини қатлу форатдан қутқариб қолишга қарор қилдим.

Тилга олинган амирларни кўрганымда уларни хайбатим босди шекилли, кўп ҳурмат кўрсатиб, мени ортиқча сийладилар. Уларнинг кўзларига ўхшаш кўнгиллари ҳам тор бўлганлигидан, совға-совурун²⁸ йўсинида уларга берилган ҳар турлик тансиқ моллар кўзларига кўп кўринди ва Мовароуннахрни босиб олиш ва талон-торож қилиш ниятидан қайтдилар.

[Шундан сўнг] тўғри бориб Туғлуқ Темурхон билан кўришдим²⁹. Хон келишимни яхшиликка йўйиб, [салтанат ишларида] мендан кенгаш сўради. Кўрсатган кенгашларимни тўғри деб топиб, ҳаммасини қабул қилди.

Шу аснода Туғлуқ Темурхонга хабар келтирдиларким, [юқорида айтилган] уч фавж амирлари, ерлик халқдан нақд пул ва совурунлар олиб, улар билан келишмишлар. Хон шу ондаёқ мол-мулк ва нақд пулларни қайтариб олиш учун одам тайин қилди ва амирларни бундан буён Мовароуннахрга боришларини манъ этди. Мансабларидан бўшатди, ўринларига Хожи Махмудшоҳ Ясовурийни тайин қилди.

²⁴ *Эркинит* — Чигатоё улусининг шарқий қисми (Мўғулистон)да кўчиб юрган турк-мўғул қабилаларидан бирининг номи.

²⁵ *Керайит* — нуфузли турк-мўғул қавмларидан бирининг номи.

²⁶ *Фавж* — ҳарбий бўлима.

²⁷ *Хузор* — Насаф (Қарши) билан Кеш оралиғида, қарвон йўли устида жойлашган ўрта аср шаҳарчаси. Қашқадарё вилоятига қарашли ҳозирги Ғузор тумани маркази.

²⁸ *Совурун* — ўрта асрларда подшоҳ ва хонлар, умуман олий мартабали кишилар билан учрашганда уларга қилинадиган тансиқ моллардан иборат қимматбаҳо тортиқ.

²⁹ Шарафуддин Али Яздий “Зафарнома” асарида ёзишича, бу учрашув 761/1360 йилда юз берган.

Бу ҳақда амирлар хабар топгач, душманлик байроғини кўтариб юртларига қайтиб кетдилар. Йўлда хоннинг девонбегиси ва бош маслаҳатчиси бўлмиш Ўғлонхўжани учратдилар. Уни ҳам ўзларига оғдириб олиб, Жета томон юзландилар.

Айнан шу вақтда Туғлуқ Темурхоннинг Дашти Қипчоқ³⁰ даги амирлари ҳам исён туғини кўтаргани ҳақида хабар олинди. Бундан хон ташвишга тушди. У мен берган маслаҳатга кўра Жета тарафга йўл олди. Мовароуннаҳрни эса менга қолдирди ва бу хусусда ёрлиғу аҳднома ёзиб берди. Амир Қарочор нўён³¹ нинг Мовароуннаҳрдаги туманини ҳам менга топширди. Мен бутун Мовароуннаҳр вилоятига, то Жайхун дарёсининг соҳилларига-ча чўзилган ерларга ҳукмрон бўлдим.

Давлат ва салтанатимнинг бошланишида энг аввал қилган кенгашим шул эди.

Мен тажрибамдан шуни билдимки, юз минг отлик аскар қилолмаган ишни бир тўғри тадбир билан амалга ошириш мумкин экан.

ДАВЛАТ ҚУРИШ ОЛДИДАН ҚИЛГАН ИККИНЧИ КЕНГАШИМ

У шундан иборат бўлдики, Туғлуқ Темурхон мен билан тузган аҳду қарорини бузиб, иккинчи бор Мовароуннаҳр мамлакатига қўшин тортиб келди ва ҳукуматни мендан тортиб олиб, ўғли Илёсхожа³² га топширди. Мени эса унга бош қўмондон (сипоҳсолор) ва маслаҳатчи қилиб тайинлади. Менга Қочувли баҳодир³³ ва Қобулхон³⁴ то-

³⁰ *Дашти Қипчоқ* — араб ва форс адабиётида хали XI аср бошлариданок қўлланилган бу атама Балхаш кўлидан тортиб ғарбга, Днепр дарёсигача бўлган (ҳозирги Қозоғистон, қуйи Волга бўйидаги) ерларни ўз ичига олган. Қипчоқ сўзи қадим солномаларида “половец” дейилган, Византия солномаларида эса “коман” атамаси қўлланилган.

³¹ *Қарочор нўён* — Чингизхоннинг нуфузли амирларидан бири, Чифатойхоннинг маслаҳатчиси ва лашкарбошиси. Амир Темурнинг аждодларидан бешинчиси (Тарағай — Буркул — Илангир — Ижил — Қарочор).

³² *Илёсхожа* — 1365—1366 йилларда Жета хоқонлигида ҳукумат юргизган, Туғлуқ Темурнинг ўғли, Мўғулистон хони (1362—1364 йиллар).

³³ *Қочувли баҳодир* — барлосларнинг биринчи етакчиси; Амир Темурнинг саккизинчи аждоди.

³⁴ *Қобулхон* — туркларнинг афсонавий онаси Алонқуванинг авлоди; Чингизхоннинг учинчи аждоди.

монидан битилган ахдномани кўрсатди. Мен улуғ боболаримизнинг сўз ва номаларини қабул қилиб, сипоҳсолорлик қилишга рози бўлдим.

Хижрий 762 (милодий 1360/61) йили Туғлуқ Темурхон иккинчи марта Мовароуннахрга қўшин тортиб келиб, мени ўз хузурига чорлаб нома жўнатди. Мен [рози бўлиб], унинг истиқболига чиқиб, у билан кўришдим. У орамиздаги ахдни бузиб, Мовароуннахрни ўғли Илёсхожага топширди, мени эса сипоҳсолор қилиб белгилади. Бу ишга ортиқча рўйхушлик билдирмаётганимни кўриб, бобом Қочувли баҳодир ва ўзининг бобоси Қобулхонларнинг ахдномасини кўрсатди. Пўлат тахтага ўйиб ёзилган ахномада “хонлик Қобулхон авлодининг қўлида, сипоҳсолорлик эса Қочувли баҳодир болаларида бўлсин, улар бир-бири билан ёвлашмасин”, деган сўзлар битилган экан. Буни ўқиб кўргач, улуғлар ахдига вафолик қилиш юзасидан сипоҳсолорликни қабул қилдим. Мовароуннахрда ўзбек³⁵ларнинг жабру зулми ортиб кетди. Чунончи, саййид ва саййидзодалардан етмиш кишини асир олиб банд этдилар. Илёсхожа бўлса давлат ва сиёсат ишларида лаёқатсиз бўлгани туфайли уларнинг зулму ситамига барҳам беришга ожиз эди. Мен бўлсам ўз салобатим ва хайбатим билан ўзбеклар устидан ғалаба қилдим ва мазлумларни золимлар жабридан халос қилдим. Бу Илёсхожа амирлари ва ўзбекларнинг менга нисбатан душманлик қилишларига сабаб бўлди. Улар Туғлуқ Темурхонга хат ёзиб, “Темур бизга қарши исён туғини кўтарди”, дедилар. Хон бу ёлғон гапларни чин билиб, мени ўлдириб, йўқотиш хақида ёрлиғ юборди. Бу ёрлиғ менинг қўлимга тушиб қолди. Ундан ўлимга ҳукм қилинганлигимни билиб олдим. Бунинг иложини қилиб, қўйдаги тадбирни ишлатдим. Барлос улусининг баҳодир йигитларини ўз атрофимга тўплаб, уларни бирлаштир-

³⁵ Асар матнида “ўзбеклар” ва “ўзбеклар тоифаси” маҳаллий халқка жабр-зулм етказгани ва Амир Темурнинг улар билан олиб борган кураши хақида сўз боради. Бундан этник ўзбеклар ва ўзбек халқини кўнгилга келтирмаслик керак. Бу ерда гап Дашти Қипчоқнинг туркмуғул қавмлари, яъни 1227 йилдан бошлаб Ботухон замонидан қолган Дашти Қипчоқлик амирларнинг авлоди назарда тутилади. Бу ҳақда тўлароқ маълумот олиш учун қаранг; *Бўрибой Аҳмедов*. “Темур тузуклари” сўзбошиси. Тошкент, 1996 йил, 20–22-бетлар.

дим. Менга бўйсуниб кўмакдош бўлмоқлик учун розилик берган биринчи киши — Ики Темур бўлди, иккинчиси — амир Жоку барлос эди. Булардан бошқа улус баҳодирлари ҳам жону диллари билан менга бўйсунмоқчи [ва хизмат қилмоқчи] эканликларини билдирдилар.

Мовароуннахр аҳолиси менинг бу ишимдан хабар топиши биланоқ, тезда ўзбекларга хужум қилишим кераклиги ҳақида истак билдирдилар. Чунки уларнинг қалби золим ўзбеклар тоифасидан бутунлай безиган эди. Мовароуннахр аҳолисининг каттаю кичиги мен билан бирлашди. Мамлакатнинг уламо ва машойихлари эса ўзбекиё тоифасини йўқ қилиш ҳақида фатво ёзиб бердилар. Улус амирлари ва қўшун бошлиқларининг баъзилари ҳам бу ишга қўшилиб, бизга бирлашдилар. Бу тўғрида ёзилган ахднома ва фатволарининг нусхаси бу эди: “Тўғри йўлдан борувчи халифалар³⁶, Аллоҳ таоло уларнинг жамисидан мамнун бўлсин, тутган йўлларига ва қилган ишларига мувофиқ Мовароуннахрдаги бутун аҳли ислом, сипоҳу раият³⁷ ёхуд уламою машойих бўлсин, Амир Темурга иззату икром кўрсатиб, уни Амир Темур кутби салтанати олий деб атасинлар ва уни Аллоҳнинг [ердаги] қудрати — салтанат тахтига лойиқ кўрсинлар. Мусулмонларнинг ер-суви, номуси, мол-мулки ҳамда жонига зулм-ситама қўлини чўзган ўзбеклар тоифасини дафъ қилишда ва умуман йўқотишда Темурга [ёрдамлашиш учун] ўз мол ва жонларини [аямай], тиришиб ҳаракат қилсинлар. Биз ўз аҳду байъат³⁸ имизга содиқ қолурмиз. Агар берган аҳд-паймонимиздан қайтсак, Аллоҳнинг қудратию қуввати ва ёрдамидан чиқиб, шайтон қудрати ва ёрдами йўлига кирган бўлайлик”.

Бу фатвони менга кўрсатганларидан кейин жангу жадал байроғини кўтариб, ўзбеклар устига лашкар тор-

³⁶ *Хулафо ар-Рошидин* — ҳазрати Муҳаммад пайғамбар вафотидан сўнг мусулмон жамоасининг диний ва дунёвий ишларини бошқаришда унга ўринбосар (халифа) ҳисобланган тўрт диний пешво: Абу Бакр (хукм. йиллари 632–634), Умар (хукм. йиллари 634–644), Усмон (хукм. йиллари 644–656) ва Али (хукм. йиллари 656–661).

³⁷ *Раият* — солиқ тўловчи халқ.

³⁸ *Байъат* — аҳд-паймон, келишув, ваъда бериш; ҳукуматга итоат этиш ҳақида берилган ваъда; олий ҳукмдорнинг ҳақ-ҳуқуқини эътироф қилиш.

тишга қарор қилдим ва мазлумлар ҳақини золимлардан олиб бермоқчи бўлдим. Лекин бир неча разил кишилар бу сирни фош қилиб қўйдилар.

[Шундан кейин] ўйланиб қолдим, “мабодо Самарқанд шаҳри ичида ўзбекларга қарши уруш бошласаму, бироқ Мовароуннаҳр аҳли [жанг қилишдан] қўл тортса-чи? [Унда нима бўлади?] Шундай бўлгач, яхшиси, шаҳардан чиқиб, Самарқанд тоғларида ўринлашай, токи менга қўшилишни истаганлар хузуримга келсинлар. Шунда мен катта сипоҳ тўплаб, ўзбекларга қарши жангу жадални бошлагайман”, деб қарор қилдим.

Самарқанддан чиққанимда олтмиш отликдан бошқа бир киши ҳам менга эргашмади. Шундан билдимки, ўйлаган кенгашим, хато бўлмаган экан. Ўша тоғда бир ҳафтача кутиб ётдим, [лекин] бирон киши бизга келиб қўшилмади. Шунинг учун кенгаш тузиб Бадахшон³⁹ тарафга ўтиб, у ернинг шоҳлари билан қўшилишга қарор қилдим. Отланиб, Амир Кулол⁴⁰нинг хузурларига бордим. Улар менга Хоразмга боришимни маслаҳат бердилар. Агар ўзбеклар устидан ғалаба қозонсам, Самарқанднинг бир йиллик хирож⁴¹ини уларга назр қилишга қарор қилдим. Улар менга зафар тилаб фотиҳа ўқиғач, кетишимга ижозат бердилар.

Амир Кулолнинг хизматларидан чиққанимда, менга ҳаммаси бўлиб олтмиш отлик ҳамроҳлик қиларди. Илёс-хожа менинг Хоразмга юриш қилаётганимдан хабар топиб, Хивақ⁴² ҳокими Тўкал баҳодирга хат ёзиб, менга қарши чиқишни ва мени ўлдиришни буюрган экан.

Тўкал баҳодир минг отлик аскар олиб, менинг устимга келди. Олтмиш отлик йигитим ва йўлда менга қўшилган [қайноғам] Амир Хусайн билан бирга минг отлик кишилиқ фаним лашкарига юзма-юз бўлдим ва жангга киришдим. Бу жангда шундайин баҳодирлик қилиб, чидамлик кўрсатдимки, унинг минг кишисидан эллик киши

³⁹ *Бадахшон* — Амударёнинг юкори оқимида жойлашган; ҳозирги номи Файзобод, Афғонистоннинг шимоли-шарқий қисмидаги шаҳар, Бадахшон вилоятининг маъмурий маркази.

⁴⁰ Бу ерда Шамсуддин Кулол назарда тутилган.

⁴¹ *Хирож* — ер солиғи учун ва умуман даромад солиғи учун қўлланилган атама; айрим ҳолларда даромаднинг учдан бирини ташкил этган; “мол” деб ҳам аталган.

⁴² *Хивақ* — ҳозирги Хива шаҳри.

қолди, менинг олтмиш отлиқ йигитимдан ўн кишигина қолди. Шундай бўлса-да, зафар мен томонда бўлиб, [уларни қочирдим]. Менинг зафар қучганим хабари Илёсхожа ва Жета амирларига етгач, улар [таажжубланиб], “Темур ажаб эр киши экан, унга Тангрининг мадади етиб, бахту иқболи очилмиш”, деб ўзаро сўзлашибдилар. Мен бу урушдаги зафарни яхшилик аломати деб билдим. Ўзбеклар мендан чўчийдиган бўлдилар.

ЎЗ САЛТАНАТИМНИ ТУЗИШ ЙЎЛИДА ҚИЛГАН УЧИНЧИ КЕНГАШИМ

Ўша вақтда давлатимнинг кучи кетиб, салтанатимнинг асоси емирила бошлади. Чунончи, менга эргашган йўлдошларим ўн кишидан ортиқ эмас эди. Улардан еттитази отлиқ, уч киши эса пиёда эдилар. Улардан бошқа мен билан ҳеч ким қолмаганди. Мухтарама жуфти ҳалолим бўлмиш Амир Ҳусайн⁴³нинг синглиси⁴⁴ни ўзимнинг отимга миндириб олган эдим. Шу алпозда Хоразм чўлларида бир неча кун саргардон бўлиб юрдим. Кунларнинг бирида кеч тушгач, қандайдир қудуқ бошига келиб етдим. Ўша кечаси пиёда юрган уч нафар хуросонлик бевафолик қилиб, отларимизни миниб қочдилар. Етти киши тўрт от билан қолдик. Аҳволим жуда оғирлашди. Лекин кўнгил тўқ эди. Бу ишни чакки қилган эканман деб, ҳеч ўкинмас эдим. Сўнгра бу қудуқ бошидан ҳам кўчдим. Шу вақт Алибек Жониқурбоний⁴⁵ ёпирилиб те-

⁴³ Амир Ҳусайн ибн Мусаллаб ибн амир Қозогон — Балх, Ҳисори Шодмон ва Бадахшон вилоятларининг ҳукмдори. 1370 йили Амир Темур Балхни эгаллаган вақтда ўлдирилган.

⁴⁴ Бу ерда Амир Ҳусайннинг синглиси Улжой Туркон оқа назарда тутилган. Амир Темур уни 1361 йили ўз никоҳига олган. Бу никоҳдан соҳибқироннинг қизи Султон Бахт бегим туғилган.

⁴⁵ Алибек Жониқурбоний — Жовуний-қурбоний номли туркман қабиласининг сардори бўлган. “Темур тузуклари”нинг 1868 йил Техрон нашрида “Алибек Жун-Қурбоний” деб ёзилган, хошиясида эса, “Жун-Қурбоний — туркман тоифаларидан бирининг номланиши”, дея изоҳ берилган. Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”сида (варақ 102 а) “Алибек Арғуншоҳ Жун-Қурбоний ўғли” дея қайд этилган. Арғуншоҳ XIV асрнинг ўрталарида Хуросоннинг катта қисмига ҳукмдорлик қилган. Унинг ўлиmidан кейин Хуросоннинг у эгаллаган қисмида ўғиллари Мухаммадбек (Тус ва Бовард шаҳарлари) ва Алибек (Мохон ва атрофларида) ҳукмронлик қилганлар.

памга келди. Мени [ўз элига] элтиб, бургаси кўп бир қоронғу уйга қамаб қўйди. Бир неча кишини менга соқчи этиб тайинлади. Олтмиш икки кун мени тутқунликда сақлади. Ундан кутулиш чорасини излаб, ўз-ўзим билан кенгашидим ва Тангрининг инояти етиб баҳодирлигим тутди. Кучли ва чакқон билакларим иш бериб, соқчилардан бирининг қўлидан қиличини тортиб олдим-да, уларга ҳамла қилган эдим, ҳаммалари қочиб қолдилар.

[Қилич кўтарганимча], тўғри Алибекнинг устига бостириб кирдим. Мени кўргач, [хуши бошидан учди]. Қилган номақбул ишидан пушаймон бўлиб, мендан узр сўради. Отларимни, жабдуқларим ва яроқларимни ҳозирлатиб, менга бир ориқ от ва бир қари туя тортиқ қилган бўлди. Оғаси Муҳаммадбек менга атаб юборган бир қанча совға-саломларни эса очкўзлик қилиб ўзига олиб қолди. Сўнг кетишимга рухсат берди. Хоразм чўли томон равона бўлдим. Ўн икки отлик атрофимга тўпланди. Икки кундан сўнг бир манзилга етиб, қандайдир уйга тушдик. Шу орада бир гуруҳ ўша ерлик туркманлар пайдо бўлиб, мени кўргач, “Ўғри, ўғри!” — дейишиб хужум қилмоқчи бўлдилар. Амир Хусайннинг синглисини бир уйга яшириб қўйиб, ўша жамоага қарши отландим, туркманлар ичида Ҳожи Муҳаммад деган одам мени таниб қолди, “Хой, тўхтанглар, бу Амир Темур-ку!”, деб уларни урушдан қайтарди. Ўзи эса тиз уриб олдимга келди. Мен ҳам унинг кўнглини овлаб, бошига мандил⁴⁶ имни қўйдим. Сўнгра бу киши ўз оға-инилари билан менга мулозим бўлди.

САЛТАНАТИМНИНГ ДАСТЛАБКИ ДАВРЛАРИДА ҚИЛГАН ТЎРТИНЧИ КЕНГАШИМ

Менга эргашганлар сони олтмиш отликқа етиб қолгандан кейин ўзимча ўйладим: “Агар келган манзилда тураверсам-у, мабодо ерлик аҳоли менга қарши кўзғалиб, ўзбекларга хабар бериб қўйсалар-чи? Яхшиси, бу ердан кетиб, эл оёғи етмаган ерга бориб жойлашсам, тез фурсатда атрофимга салтанатимнинг куч-қудрати бўла оладиган қўшин

⁴⁶ *Мандил* – бош кийими, дўппи, кулох, салла; ҳукмдорларда меҳри тушган бирон кимсага бош кийими, камари ёки чопонини тақдим этиш оркали ўз миннатдорчилиги, ҳурмат-эътиборини билдириш одати бўлган.

тўпланар”. Шу фикрда у ердан кўчиб, Хуросон томонга юзландим. Йўл устида Моҳон⁴⁷ ҳокими Муборакшоҳ Санжарий юз отлиқ аскар билан келиб, менга кўшилди ва яхши отлар тортиқ қилди. У ернинг жами саййидлари ва аҳолиси ҳам менга кўшилди. Ўша саҳрода отлик, яёв бўлиб икки юзга яқин киши ёнимга кирди. Шу пайт Муборакшоҳ, саййид Ҳасан ва саййид Зиёуддин менга арз қилдилар: “Бу саҳрода туравериш [кўшин] тарқаб кетишига боис бўлур, бирон томонга юриб, бирон вилоятни эгаллашимиз керак”. Мен ўз-ўзим билан кенгашиб, сўнг уларга айтдим: “Хотирамга бир фикр келди. Самарқандга борайлик. Сизларни [вақтинча] Бухоро томонларга тарқатиб тураман, ўзим эса Самарқанд теварагига бориб, эл-улус ичига кирман ва уларни ўзимизга кўшиб олишга [ҳаракат қиламан]. Етарли лашкар йиғилиб [куч-қувват қўлга кирганидан кейин], сизларни чақириб олурман. Кейин Жета ва Илёсхожа кўшинига қарши жангга отланурмиз ва Мовароуннаҳр мамлакатини қўлга киритурмиз”.

Уларнинг ҳаммаси менинг бу кенгаш ва тадбиримни тўғри деб топдилар. Юришга фотиҳа беришгач, мен йўлга тушдим. Икки юз одамимни Бухоро атрофларига тарқатдим. Амир Ҳусайннинг синглиси Улжой Туркон оқани ҳам яширинча ўша ерда қолдирдим ва ўзим Самарқанд томон йўл олдим. Йўлда Тамука қавчин⁴⁸ ўн беш отлиғи билан менга кўшилди. Сиримни унга айтиб, Муборакшоҳ олдига юбордим. Ўзим яширинча улус оралаб, икки мингга яқин кишини иттифоқдош қилдим. Самарқанд узра салтанат байроғини кўтаргудек бўлсам, улар ёрдамга келадиган бўлдилар.

Тунда пинҳона Самарқандга кирдим ва опам Қутлуғ Туркон оқанинг уйига бориб жойлашдим. Кечаю кундуз фикр оғушида чора-тадбир изладим. Шу тариқа қирқ саккиз кун яшириниб ётдим. Охири шаҳарликлардан биттаси менинг бу ерга келганимни пайқаб қолди. Сирим очилишига оз қолганда, ночор, кечаси ўзим билан келган эллик отлиқ билан Самарқанддан чиқиб, яна Хоразм томон йўл олдим.

Мен билан бир тўп пиёда кишилар ҳам бор эди. Йўл давомида туркманларнинг бир пода йилқисидан бир

⁴⁷ *Моҳон* — Марв шаҳри яқинидаги кишлоқ. Марв шаҳри Туркмастоннинг ҳозирги Байрамали шаҳри яқинида бўлган.

⁴⁸ *Қавчин* — нуфузли турк қабилаларидан бирининг номи.

нечтасини кўлга киритиб, пиёдаларимни уларга миндирдим.

[Кўп вақт] йўл юриб Амударё бўйидаги Ачиғи деган ўнқир-чўнқир ерга келиб тушдик. Шу ерга келганимда, Бухоро теварагида қолдирган ҳарам аҳли, Муборакшоҳ, саййид Ҳасан ва бошқа жамоа ҳам етишиб келдилар, [Булардан бошқа] Темурхожа ўғлон, Баҳром жалойир ўзларига қарашли қўшин билан келиб, менга мулозим бўлдилар. [Шу тариқа], мингга яқин отлиқ аскар атрофимга жамланди. Шу ерда кенгаш қилиб, Бохтарзамин⁴⁹ ва Қандаҳор⁵⁰ томонга равона бўлишга ва у ерларни тасарруфимга киритишга қарор қилдим.

ХУРУЖ КУНЛАРИ ҚИЛГАН БЕШИНЧИ КЕНГАШИМ

Бохтарзамин ва Қандаҳор томон кетаётиб, Хирманд⁵¹ дарёсининг бўйига етганимда тўхтаб бир юрт⁵² ясагттирдим. Аскарларимни сийлаш учун бир неча кун ўша ерда турдим. Шу аснода Гармсир вилоятининг халқи ва сипоҳидан қарийб минг отлиқ турк ва тожик ҳам менга [келиб] қўшилдилар. Шу тариқа Гармсир вилояти ҳам менинг тасарруфимга кирди.

Шунда Сеистон⁵³га турктоз қилишга қарор қилдим. Бу хабар Сеистон волийсига етгач, элчи орқали совғасаломлар юбориб, мендан ёрдам сўради: “Душманларим менга зулм қилиб, қўлимдан етти қалъамни тортиб олдилар. Агар мендан душман қўлини қисқа қилсалар, аскарларига олти ойлик озик-овқат етказиб берардим”.

Ўзимча кенгашиб кўриб, сўнг Сеистон томонга лашкар тортдим. Душманлар эгаллаб олган етти қалъадан бештасини куч ва қаҳр билан кўлга киритдим. Буни кўриб, Сеистон волийсининг юрагига кўрқув тушди ва

⁴⁹ *Бохтарзамин* — қадимги Бақтра; ўрта асрларда Балх ва унга қарашли ерлар.

⁵⁰ *Қандаҳор* — Афғонистоннинг жанубидаги қадимий ва катта шаҳарлардан.

⁵¹ *Хирманд* — Афғонистоннинг жанубидаги Хилманд (Гильменд) дарёси.

⁵² *Юрт* — бу ерда қароргоҳ маъносига.

⁵³ *Сеистон* — Эроннинг шарқида ва Афғонистоннинг ғарбида жойлашган. 1872 йили Эрон ва Афғонистон орасида бўлинган. Хилманд дарёсигача бўлган қисми Эронга, ундан шарқи Афғонистонга ўтган; сақлар мамлақати.

кечаги душманини энди ўзига дўст тутди. “Агар Амир Темур бу ерларда туриб қолар экан, Сеистон мулки қўлимиздан кетиши аниқдир”, дейишиб, сипоҳ ва раият барчаси бирлашиб, менинг устимга бостириб келдилар.

Сеистон волийси ваъдасига вафо қилмаганлиги учун иложсиз, йўлларини тўсиб, жангу жадалга киришдим. Шу пайт бир ўқ келиб билагимга қадалди, яна бир ўқ оёғимга тегиб яралади⁵⁴. [Шундай бўлса ҳам] охири улар устидан ғалаба қозондим. [Лекин] ўша мамлакатнинг об-ҳавоси менинг мизожимга тўғри келмагани сабабли, у ердан кўчиб, яна Гармсирга бордим. Ўша вилоятда яраларим битгунча икки ойча туриб қолдим.

ХУРУЖ ВАҚТИДА ҚИЛГАН ОЛТИНЧИ КЕНГАШИМ

У шундан иборатки, Гармсир тасарруфимга ўтгач ва яраларим тузалгач, Балх⁵⁵ сарҳадидаги тоғларда туриб, ўша ерда қўшин тўплаб, Мовароуннаҳр мулкани забт этиш учун юриш қилмоқчи бўлдим. Кенгаш шунга тўхтагач, бу ердан отланиб чиқдим. Одамлар тарқалиб кетиб қирқ отлиқ кишигина қолган эканмиз. Лекин уларнинг бариси аслзода, амирзода ва насли пок йигитлар эди. Шундайин азаматлар бу оғир кунларда нима учундир мен каби олтину молсиз, озиқ-овқатсиз бир кишига ҳамроҳлик қилиб, менинг изнимга кириб [тоғ-тошларда эргашиб] юрганлари учун Тангри таолога шукрлар айтдим. Ўзимча: “Оллоҳ таолонинг мен билан қиларлик улўф ишлари бўлгайким, ўзим каби йигитларни менга бўйсундирмиш”, деб ўйладим.

[Сўнг] Балх тоғларига қараб йўлга тушдим. Кетаётганимизда Йилдирим Қарочор нўён авлодидан бўлмиш

⁵⁴ Бу жанг 1362 йилда бўлган ва Амир Темурнинг ўнг қўлини тирсайдан ва ўнг оёғини камон ўқи яралайди. Кейинчалик бунинг натижасида унинг оёғи оқсоқланидиган бўлиб қолган. Шу сабабли, баъзан забт этилган халқлар тилида Амир Темурнинг оқсоқлигига ишора қилиниб, уни форсийзабон аҳоли “Темурланг”, туркийзабон мамлакатларда эса “Оқсоқ Темур” деб атаганлар. Бироқ, шарқ ёзма манбаларининг аксариятида уни: “Сохибқирон Амир Темур Кўрагоний”, “Амир Темур ибн Тарағай Баходир”, “Темурбек” деб атаганлар. Шарафуддин Али Яздийнинг келтиришича, бир неча йиллар ўтиб, 1383 йилда Амир Темур иккинчи маротаба Сеистонга жанг билан боради ва уни аввалги муҳорабада яралаган хукмдорни камондан отиб ўлдиришни буюради.

⁵⁵ Балх — Шимолий Афғонистонда, ҳозирги Мазори Шариф шаҳрининг ғарбидаги кўҳна шаҳар.

Сиддиқ барлосга дуч келдим. Мени излаб саргардон бўлиб юрган экан, ўн беш отлиғи билан келиб менга қўшилди. Унинг келганини яхшиликка йўйдим. Ўша кунлари ов гўшлари билан кун кечирмоқда эдик.

Шу зайлда илгарилаб борарканмиз, йирокдан тепа устида бир тўп кишининг қораси кўринди. Олдинга юрганимиз сари соатма-соат уларнинг сони ҳам ортиб борди. Тўхтадим. “Булар ким бўлди экан?” — деб уларнинг олдига қоровул⁵⁶ лар юбордим. Қоровуллар бориб: “Амир [Темур]нинг собиқ навқари Қозончи баҳодир экан ва Жета лашқаридан юз отлиқ билан ажралиб чиқиб, шундан бери амирни излаб, саргардон бўлиб юрган эмиш”, — деб хабар олиб келдилар. [Буни эшитиб] ерга бош кўйиб Тангри таолога шукр қилдим. Дарҳол Қозончини хузуримга олиб келиш учун одам юбордим, У келгач, тиз уриб оёқларимни ўпди. Мен ҳам унинг кўнглини олиб, ёғлиғ⁵⁷ имни бошига кўйдим. Сўнг бу ердан юриб Дарайи Арсиф⁵⁸ деган жойга келиб тушдим.

Эртасига отланиб, дарани айлана бошладим. Унинг ўртасида бағоят хушхаво бир тепалик бор экан, мен ўша баландликка чиқдим. Лашқарлар ул тепаликни қуршаб ўринлашдилар. Ўша кеча жума туни эди, тонг отгунча [худодан мадад сўраб] ухламай чиқдим. Тонг отгач, бомдод намозини ўтадим, сўнг қўлимни дуога очган эдим, кўзларим ёшланди. Юрагим бўшашиди, Тангри таолога ёлвориб, мени бу сарсонликдан қутқаришини тиладим. Дуо тамом бўлганича ҳам йўқ эдики, узоқдан бир тўп одам кўринди. Улар тепаликни ёнлаб ўтиб кетмоқда эдилар. Отланиб, уларнинг кимлигини билиш мақсадида орқаларидан бордим. [Қарасам] ҳаммаси бўлиб етмиш отлиқ экан. Улардан сўрадим:

— Баҳодирлар, ким бўласизлар?

Улар жавоб қилдилар:

— Амир Темурнинг навқарларимиз. Уни излаб тополмай, кезиб юрибмиз.

⁵⁶ *Қоровул* — хон ўрдаси ва ўғрукни қўриқловчи харбий бўлинма. Қўшиннинг марказ, қанотлари, илғор ва думи (аръергард)ни қўриқлаб борувчи ёки қўшиннинг олдида борувчи хабарчи махсус харбий қисм (разведка) ҳам шу ном билан аталган.

⁵⁷ *Ёғлиқ* — бош кийими.

⁵⁸ *Дарайи Арсиф* — Балх Кўхистонида (Элбурзтоғда) жойлашган бахаво бир дара.

Мен дедим:

— Мен ҳам амирнинг навкарларидан биридурмен. Юрингиз, сизларни унинг олдига бошлаб борайин.

Улардан бири отини чоптирди ва бориб гапимни ўз сардорларига етказдики, “Биз Амир Темурнинг ҳузурига олиб борадиган йўлбошловчини топдик”, деб.

Улар отларининг жиловини буриб, мени дархол хузурларига келтиришни буюрдилар. Улар уч фавж эканлар. Биринчи фавжнинг сардори — Туғлуқхожа барлос, иккинчисиники — амир Сайфуддин, учинчисиники — Тубак баходир экан. Кўзлари менга тушгани ҳамонок, ўзларидан кетаёзиб, отдан тушдилар. Тиз уриб, узангимни ўпдилар. Мен ҳам отдан тушиб, ҳар бири билан қучоқлашиб кўришдим. Мандилимни Туғлуқхожанинг бошига қўйдим. Жуда нозик ишланган, олтин билан зийнатланган камаримни эса амир Сайфуддиннинг белига боғладим. Чопонимни Тубак баходирга кийдирдим. Уларнинг кўнгли юмшаб, бағоят таъсирландилар. Мен ҳам қаттиқ таъсирландим. Намоз вақти етишгач, жамоат билан намозни адо этдик. Сўнгра отланиб, қароргоҳга бориб тушдик, мажлис қуриб, тўй бердик. Эртаси куни Шер Баҳром ҳам келди. У илгари ёшлик қилиб, мендан ажраб, Ҳиндистон заминини ҳавас қилиб кетиб қолган эди. Қилган ишларидан пушаймон бўлиб, мендан кечирим сўради. Мен уни қучоғимга олдим ва узрини қабул этдим. Шу қадар унга меҳрибонлик кўрсатдимки, у хижолатдан бутунлай фориг бўлди.

ХУРУЖ КУНЛАРИ ҚИЛГАН ЕТТИНЧИ КЕНГАШИМ

Лашкаримнинг сонини ҳисоблаб кўрсам, ҳаммаси бўлиб уч юз ўн уч отлик экан. Кенгаш қилиб бирон қалъани қўлга киритиб, ўринлашишга қарор бердим. Дастлаб Аложу қалъасини эгаллаб олишга жазм қилдим. Илёсхожа томонидан Менгли Буғо сулдус⁵⁹ бу қалъага қўйилган экан. У ерни озиқ-овқат ва юклар сақланадиган жойга айлантирмоқчи бўлдим. Шу мақсадда Аложу қалъасига йўл олдим. Шер Баҳром ва [Менгли Буғо сулдус] ўрталарида қадимдан ошнолик бўлганлигидан,

⁵⁹ Сулдус — нуфузли мўғул қавмларидан бирининг номи.

у: “Мен қалъага бориб, уни ўзимизга эл қилсам”, деб рухсат сўради. Бироқ Шер Бахром қалъа атрофига етиб боргач, менга “Менгли Буғонинг сўзига қараганда, Илёс-хожа қалъани унга ишониб топширган, шундай бўлгач, энди Амир Темурга эл тутиниб, қалъани унга топширса, мардлик ва мурувватдан узоқ иш бўлур эмиш. [Шунинг учун] қалъани бизга топширишдан бош тортди”, деган хабар келди. Лекин тақдир экан. У менинг кўшин тортиб келаётганимдан хабар топгач, кўнглига ваҳима тушиб, қалъани ташлаб қочди. Илгари менинг хизматимда мулозимлик қилган, дўлон жовун қавмидан уч юз йигит у билан (Менгли Буғо билан) шу қалъада эди, улар келиб менга кўшилдилар. [Бу ердан кўчиб] Дарайи Суф⁶⁰ деган жойга келдим. Ўша вақтда Туман баҳодирнинг ўғли Имлис Балх шаҳри атрофида талончилик билан машғул эди. Менинг келганимдан хабар топиб, икки юз отлиғи билан келиб менга мулозим бўлди. Мен ҳам унинг кўнглини олиб овутирдим.

Шу ерда туриб, Тамука баҳодирга уч отлик кўшдим ва Термиз дарёси⁶¹ дан кечиб ўтиб, Жета лашкари ҳақида, унинг аҳволи ва режалари тўғрисида хабар топиб келтиришни буюрдим. Тамука тўрт кундан кейин келиб шуни хабар қилдики, Жета лашкари Термиз вилоятига келган ва халқини талаб, уруш-талаш билан машғул эмиш. Бунга эшитиб, Дарагез⁶² деган жойга бориб туришни лозим кўрдим. Кейинроқ қулай фурсат топиб, Жета лашкари устига тўсатдан бостириб боришни ўйладим. Дарагезга келгач, Жайхун дарёси бўйида жойлашган Элчи Буғо майдонига келиб тушдим. Илёсхожа Дарагезга келганим ҳақида хабар топиши биланок кўшинидан бир неча фавжни менга қарши урушга ҳозирлади.

Шу орада Жета лашкаридан амир Сулаймон барлос, амир Мусо барлос, амир Жоку барлос, амир Жалолиддин, амир Хиндука барлос Жета амирларидан юз ўгириб, ўз аскарлари билан эски Термизга келиб тушганлари ҳақида хабар келтирдилар. Улар менинг хузуримга юборган Тўлан

⁶⁰ *Дарайи Суф* – Балхни Кобул билан боғловчи йўл атрофида жойлашган.

⁶¹ *Термиз дарёси* – Амударёнинг ўрта асрлардаги номларидан.

⁶² *Дарагез (Дарайи-гез)* – Балхнинг жанубий тарафида, ундан тахминан тўрт фарсах масофада, Балхоб дарёси бўйида жойлашган хушманзара жой.

Буғо етиб келиб, мулозиматимда бўлди ҳамда [номлари юқорида тилга олинган] амирлар минг отлиқ аскарлари билан менга кўшилмоқчи ва мулозим бўлмоқчи эканликларини маълум қилди. Мен эрсам уларнинг келишини ишимнинг ўнгланишидан даракчи деб тушундим. Улар менга тунда Жета лашкари устига кутилмаган босқин қилишни маслаҳат бердилар. Отланиб йўлга чиққан ҳам эдикки, Жета лашкари етиб келганини билдиришди. Мен ўз кўшинларимни сафга тизиб, душман қаршисига бориб турдим. Ҳар икки лашкар ўртасида сув бор эди.

Ҳанимларимни чучук сўз, ширин ҳикоятим билан ўз томонимга оғдириб олмоқчи ва улар вужудидаги ёндирувчи [ғазаб] ўтини тўғри тадбир суви билан ўчирмоқчи маслаҳат кўрдим. Шу тарзда уларни ром қилмоқчи бўлдим. (Айнан шу мақсадда) Жета лашкарининг сардори амир Абу Саъидга [кўп яхши] сўзлар айтдим. У айтган гапларимни маъқуллади. Бироқ бошқа амирлар унга қарши чиқишиб, уруш қилиш тарафдори бўлдилар. [Буни кўргач] менинг ҳам [ғазаб] ўтим алангаланиб, лашкаримни сафга тиздим.

ЖЕТА ЛАШКАРИНИ СИНДИРИШ МАҚСАДИДА ҚИЛГАН САККИЗИНЧИ КЕНГАШИМ

Ўз-ўзимга дедим: “Жета лашкари билан жанг қилсам-у, улар кўп сонли бўлгани туфайли мабодо менинг лашкаримга зарар етса-чи?” Лекин шу заҳотиёқ ғайратим қайнаб: “Салтанатни эгаллашга даъвогарлик қилиб хуруж қилган экансан, салтанат шаъни ва мартабасига лойиқ иш тутишинг зарур. Жангга кириб, ё зафар қучиб қолиб бўлмайсан, ёхуд ўлдирилмайсан”, деди.

Қарор қилиш чоғимда ҳанимлар уч фавжга бўлиниб, урушталаб бўлиб турганларини кўрдим. Мен ўз лашкаримни етти фавжга бўлдим. Етти фавжни кетма-кет душман устига юбориб туришни маслаҳат кўрдим. Жангу жадал ўти [кўкка] кўтарилгач, амр қилдимки, ҳировул⁶³ фавжлари пистирмадан туриб ҳанимга ўқ-ёй

⁶³ Ҳаровул (Ҳировул) – лашкарнинг илғор қисми кетидан борувчи бўлима; лашкарнинг марказ, қанотлари олдида турувчи олд кўшинлар.

ёғдирсин. Шақовул⁶⁴ ва чаповул⁶⁵ қанотидаги фавжларга эса хужумга ўтишни буюрдим. Ўзим бўлса жарангор⁶⁶ ва барангор⁶⁷ фавжлари билан ҳаракатга келдим, Биринчи ва иккинчи ҳамланинг ўзидаёқ Жета лашкарининг бош кўмондони (амир ул-умаро) Абу Саъидни енгдим. Шу пайт Ҳайдар Андхудий ва Менгли Буғо менга қарши жанг қилиш учун майдонга тушдилар. Уларга қарши ўзим отландим ва биринчи ҳамладаёқ ҳар иккаласини ҳам тумтарақай қилдим. [Шундай қилиб] Жетанинг лашкари енгилиб, тарқалиб ва сочилиб кетди.

САЛТАНАТНИ ТИКЛАШ ЙЎЛИДАГИ ТЎҚҚИЗИНЧИ КЕНГАШИМ

Жета лашкари амирлари устидан ғалаба қозонганимдан кейин, салтанатга даъвогарлик қилганим учунгина хуруж этганлигим ҳақида Туронзаминда хабар тарқалди. Шунда мен адолат билан ҳукмронлик қилишга азму жазм этдим. Салтанатимни мустаҳкамлаш учун, тўплаган хазинамдаги нақд пуллар ва [қимматбаҳо] буюмларни сипоҳга тақсимлаб беришга ва даставвал Қаҳалқа қалъаси⁶⁸ни олишга қарор қилдим.

Лашкарга [етарли] озуқа-тағор берганим сабабли уларни сафга тиздим. Сўнг Жайхун дарёси бўйига келиб

⁶⁴ *Шақовул (шиговул)* – 1) Лашкар қанотларини қўриқлаб турувчи махсус бўлинма. 2) Элчиларнинг керакли яроқларини мухайё қилиш ишлари билан шуғулланувчи сарой ходими; эшик оғаси.

⁶⁵ *Чаповул* – ҳарбий юришлар пайтида ва қамал жанглари вақтида теварак-атрофдаги қишлоқларга тўсатдан босқин уюштирувчи ҳарбий қисм.

⁶⁶ *Жаронгор (жавонгор, жувонгор)* – туркий-мўғулча атама; лашкарнинг сўл қаноти.

⁶⁷ *Барангор (буронгор, бурунгор)* – туркий-мўғулча атама; лашкарнинг ўнг қаноти.

⁶⁸ *Қаҳалқа қалъаси (Дарбанди Оҳанин)* – Бойсундан (Сурхондарё вилояти) ғарбда Саримас тизмасидаги тор дара; узунлиги 2 км, эни 5–20 м, қояларнинг нисбий баландлиги 150 метр чамаси. Қадимий машҳур тоғ йўли, ҳозирги Катта Ўзбекистон трактидан шарқроқда ўтган. Ёзма манбаларда унинг номи турлича ёзилган: форсча “Дарбанди Оҳанин” (Темир Дарвоза), қадимги туркий тилда: “Темир қапуғ” (“қапуғ” – дарвоза), арабча “Боб-ул-Ҳадид” (Темир дарвоза), мўғулча “Қаҳлақа” ёки “Қаҳлаға” (“қалға”, “халға” – дарвоза). Қадимда дара ёнида шу номдаги аҳоли маскани, қўрғон ҳам бўлган. Уни Бузғалахона ҳам деганлар. Ҳозирги вақтда Дарбанди Оҳанин яқинида Дарбанд қишлоғи бор, Бойсун тумани худудида.

тушдим. Термиз кечувидан нариги қирғокка ўтгач, Қахалқа қалъаси тарафига қоровуллар жўнатдим. [Ўзим] Жайхун бўйида бир неча кун турдим ва қоровуллар олиб келадиган хабарни сабрсизлик билан кутдим.

Менинг бу ерга келганим хабари Илёсхожага эшитилгач, [амир]Бекижикнинг иниси Олчун баходирни катта кўшин билан устимга юборди. Қоровулларим гафлат уйқусида қолган эканлар, уларнинг ёнидан ўтиб, фақат кечалари ҳаракат қилиб тун қоронғусида тўсатдан хужум қилдилар.

Мен уч томони сув билан ўралган ярим оролда ўринлашгандим. Ярим орол ташқарисида қурилган бир неча чодир Жета лашкари томонидан талон-тарож қилинди. Омон қолган аскарлар ярим оролга кўчиб ўтдилар [ва жон сақлаб қолдилар]. Мен бўлсам уруш талаб бўлиб, тезлик билан ярим оролнинг кириш қисмига бордим. Душман мендан қўрққани сабабли урушга ботиниб киролмади. Ўн кунгача мен шу ярим оролда турдим. Сўнг у ердан чиқиб, сув бўйларида олачуқ⁶⁹ лар тиктириб, Жета лашкарининг қаршисида бир ойча кузатиб ётдим. Охири фанимни қўрқув босиб, орқасига қайтиб кетди. Мен сувдан ўтиб, уларнинг манзилига тушдим ва душман орқасидан таъқиб қилиш учун бир фавж аскар жўнатдим.

САЛТАНАТИМНИ МУСТАҲКАМЛАШ УЧУН ҚИЛГАН ЎНИНЧИ КЕНГАШИМ

Жета лашкарини мағлубиятга учратганимдан кейин, Бадахшон вилоятига бориб, уни эгаллашга, [бу билан] салтанат ишларига ривож беришга қарор қилдим. [Шу ниятда] дарё бўйидан кўчиб Хулм⁷⁰ деган жойга тушдим.

[Шу ерда] амир Қозоғон⁷¹ нинг набираси ва қайноғам бўлмиш амир Хусайн билан учрашдим. Унинг шарафига зиёфат бердим. Сўнгра Амир Хусайн билан кенгашиб, Бадахшонга боришга қарор қилдим.

⁶⁹ Олачуқ — қапа; кичик чодир.

⁷⁰ Хулм — Афғонистоннинг шимолий қисмидаги қадимий шаҳар; ҳозир шу номдаги шаҳар, шимол-жануб ва шарқ-ғарб йўналишидаги халқаро савдо йўллари чорраҳасида бўлган.

⁷¹ Амир Қозоғон — Чигатой улусининг нуфузли турк амир-улмароларидан; 1346 йили Қарши ёнида бўлган жангда Қозонхонни енгиб, ҳокимиятни қўлга олган (1346—1358). 1358 йили ўзи ҳам фитна қурбони бўлди ва ов пайтида ўлдирилди.

Кундуз⁷²га етиб боргач, Юрулдой⁷³ элининг сардорлари у ерда тўпланиб, келиб менга кўшилмагунича ўринлашиб турдим. Келишгач, уларнинг ҳар бирига фахрли хилъатлар кийгизиб, кўнгилларини овладим.

Кўшинимнинг жангга ҳозирлиги ҳақидаги хабар Бадахшон шоҳларига етгач, урушга тайёргарлик кўра бошладилар. Маслаҳатни шунда кўрдимки, эпчиллик, уддабуронлик қилиб, душман лашкар тўплаб улгурмасдан бурун уларга зарба бериб, уларни тўзитиб юбормоқчи бўлдим. [Шунинг учун] юриш қилиб, Толиқон⁷⁴га етиб келдим.

Толиқонга келганимдан Бадахшон шоҳлари хабардор бўлгач, тинч йўл тутиб, менга мулозим бўлишни ихтиёр қилдилар. Қўллаган тадбиримдан кўнглим тўлди ва хато қилмаганлигимни англадим. Менинг салтанатим бутун Бадахшон вилоятига ёйилди. Бадахшон сипоҳларининг аксарияти менинг хизматимда бўлишни ихтиёр этдилар.

САЛТАНАТГА РИВОЖ БЕРИШ УЧУН ҚИЛГАН ЎН БИРИНЧИ КЕНГАШИМ

Бадахшон шоҳлари менинг итоатимга киргач, Хатлон⁷⁵га қараб юрдим. Бу мамлакатга келсам, қайноғам Амир Хусайннинг кўрслигидан Пўлод Буғо ва Шер Баҳром ундан ажралиб, ўз улусига кетиб қолишган эканлар.

Бу ердан кўчиб, Дашти кўлак⁷⁶ жилғасига бориб тушдим, [у ердан] Жета ва Илёсхожа лашкарлари ахволини билиб келиш учун айғоқчилар жўнатдим. Хабарчилар ўн кундан кейин хабар келтирдиларким, Жета амирлари: биринчиси — Куч Темур Бекчик ўғли, иккинчиси — Темур Нўбкон, учинчиси Сориқ баҳодир, тўртинчиси — Шанкум, бешинчиси — Ҳожибекнинг иниси Туф-

⁷² *Кундуз* — Афғонистоннинг шимолий қисмида жойлашган қадимги шаҳар (қадимги номи Валволиз), маъмурий-сиёсий марказ. Ҳозир шу номдаги қишлоқ.

⁷³ Бурулдой бўлса керак. Шу номи баҳодир жалойир қабиласининг етакчиси бўлган. Бу ерда унга қарашли эл ҳақида сўз юритилмоқда.

⁷⁴ *Толиқон (Тойхон)* — Афғонистоннинг шимоли-шарқий қисмидаги қадимги шаҳар. Ўтмишда Тўхористон давлатининг пойтахти.

⁷⁵ *Хатлон* — Панж дарёсининг ўнг соҳилида жойлашган вилоят, ҳозир Тожикистоннинг Хатлон вилояти. Номи қадимги араб ва форс манбаларида Хуттал ёки Хутталон шаклларида ёзилган. XVI асрдан бошлаб Кўлоб деб аталган.

⁷⁶ *Дашти кўлак* — Хатлон яқинидаги мавзе.

лукхожа йигирма минг отлик аскар билан Халотий билан Пули сангин⁷⁷ оралигида ўринлашиб турган эмишлар.

Улар мен турган ер ва лашкарим қай аҳволда эканлигини билиб келиш учун олдимга элчи жўнатдилар. [Элчини чалғитиш мақсадида] лашкаримни икки марта қайта-қайта унинг олдидан ўтказтирдим, сўнг элчига руҳсат бердим.

[Кейин] кенгашиб, элчи ортидан кетма-кет [қўшин тортиб] боришга қарор қилдим. Лекин лашкарим бу борада мен билан ҳамжиҳат бўлмади. Лашкаримни атрофимга бирлаштирмак учун баъзиларига мурувват, меҳрибонлик қилдим; бошқалари билан келишишга интилдим, яна бир гуруҳини эса молу дунё билан ўзимга ағдариб олмоқчи бўлдим. Яхши сўз, аҳду паймон ва ваъдалар билан қолганларининг кўнглини кўтаришни маслаҳат кўрдим.

Шу аснода хабар келтирдиларким, илгари менинг навкарим бўлган Туғлуқ сулдус ва Кайхусравлар, Жетанинг олти минг отлик аскарига бошчилик қилиб, менинг устимга келмоқда эмишлар. Бу хабар лашкарим ўртасида тарқалгач, уларнинг иттифоқсизлиги янада кучайиб, саросимага тушиб қолдилар. Лекин амир Жоку, Ики Темур, амир Сулаймон ва амир Жалолиддин менинг ёнимда қолдилар.

ЛАШКАРИМНИ ИТТИФОҚҚА КЕЛТИРИШ УЧУН ҚИЛГАН ЎН ИККИНЧИ КЕНГАШИМ

Амир Жоку, Ики Темур, амир Сулаймон ва амир Жалолиддинларни хилватроқ ерга чорладим ва уларни ўзимга иттифоқчи қилмоқчи бўлдим. Хилватда улар билан суҳбат қуриб, “давлатимга шерик бўласизлар”, дедим. Бу билан [уларнинг дилида] ўзларига ишонч ва менга хизмат қилиш учун қатъият уйғотдим. Шунга ўхшаш, мен билан иттифоқи бузилган тоифадаги бошқа амирларни ҳам бирма-бир ҳоли жойга чорлаб, ҳар қайсиси билан алоҳида гаплашдим. Булардан мол-дунёга хирс қўйган очкўз ва таъмагирларига мол-ашё ваъда

⁷⁷ Пули сангин — луғавий маъноси “тош кўприк”, Вахш водийсида.

қилдим, мансаб-мартабага ва мамлакатларни бошқаришга кўз тиккан амалпарастларга қўлим остидаги мамлакат ва вилоятлардан бирининг ҳокимлигини бердим.

Уларнинг ҳаммасини умид ва қўрқинч орасида сақладим. Ҳар бирига биттадан ноиб ва кутвол⁷⁸ тайинладим. Қолган сипохийларни ҳам емак-ичмак ва кийим-кечак умиди, ширин сўз ва очиқ юз билан ўзимга ром этдим. Бир хизматини ўн баробар қилиб тақдирлаб, дилларини хушнуд этдим. Натижада мени қўллаб-қувватлаганлар ҳам, тескари бўлган мунофиқлар ҳам барчаси энди атрофимда бирлашди. Ҳар ишда бирлик-иттифоқликни қўлдан бермасликка, амримдан чиқмасликка ваъда бериб, мен учун мол-жонларини аямай, майдонда жонбозлик қилишга аҳд қилдилар.

Лашкардан кўнглим тинчигач, Илёсхожага қарши жангга ҳозирлик кўра бошладим. Уни дафъ этиш ва [у билан] қай йўсинда уруш олиб боришим ҳақида кенгашдим, ғанимлар хабар топиб улгурмасдан, чаптастлик билан уларнинг устига қўққисдан босқин қилишга қарор бердим. Бу хусусда Қуръони мажиддан фол очиб қарасам, ушбу ояти карима чиқди: “Қанчадан-қанча кичкина гуруҳлар Оллоҳнинг изни билан катта гуруҳлар устидан ғалаба қилган”⁷⁹.

Ушбу башоратни топганимдан кейин лашкаримни тартибга келтирдим. Уни етти фавжга бўлиб, йўлга тушдим. Тонг ёриша бошлаганда [Илёсхожанинг] хировули бўлмиш Туғлуқ сулдус ва Кайхусравга етишдим. Икки ҳамла билан уларни енгдим ва [уларни] Илёсхожа жойлашган Пули сангингача қувиб бордим. Оқшом тушгач, етган еримизда тўхтадик. Жанг майдони совиб қолмасдан, қизиғида Илёсхожанинг қарийб ўттиз минглик лашкари устига тўсатдан босқин қилишга қарор бердим. Бордию [юришни] тўхтатсам ва бирон кор-ҳол юз берса, унинг иложини топиш учун [ўзгаларнинг] кўмагига мухтож бўлиб қолишим мумкинлиги тўғрисида ўй сурдим. Орқадан Амир Хусайн [лашкари билан] мени қўллаб-қувватлаб келаётган эди, бироқ мен ўзимни унинг ёрдамига мухтож бўлиб қолиш даражасига етказмадим. Тўғри чораю тадбир ишлатиб, Илёсхожа лашкарини синдирдим.

⁷⁸ *Кутвол* — қалъа бошлиғи.

⁷⁹ Қуръони карим, Бақара сураси, 249-оят.

ЖЕТА ВА ИЛЁСХОЖА ЛАШКАРИГА ШИКАСТ ЕТКАЗИШ ҲАҚИДА ҚИЛГАН ЎН УЧИНЧИ КЕНГАШИМ

Биринчи навбатда Илёсхожанинг лашкарини зафарли фавжларимдан бири орқали бир жойга боғланган ҳолда ушлаб туришга қарор қилдим. Шу мақсадда амир Муайяд орлот⁸⁰, Учқора баходир, амир Мусо бошчилигида икки минг отлик аскаримни Илёсхожа рўбарўсидаги кўприк ёнига жойлаштирдим. Ўзим беш минг отлик билан Илёсхожа лашкари тепасидаги тоққа чиқиб ўрнашдим ва кечаси кўп жойга гулхан ёқишни буюрдим. Жета сипоҳлари тоғдаги кўп гулханлар қаршиларида, Пули сангин бошида турган лашкаримнинг кўплигини кўриб, кўрқувдан саросимага тушиб қолдилар. Ўша тунни Илёсхожа кўшини “жангга ҳозирлан!” буйруғини кутиб [бедорликда] ўтказди. Мен туни билан тоғ устида ухламай Тангри таоло даргоҳига илтижо қилиб, ундан ожизу муҳтож бандасига мадад беришини тилаш ва пайғамбаримиз Муҳаммад, саллоллоху алайҳи васаллам, унинг яқинлари ва саҳобаларига салавот айтиш билан машғул бўлдим. Ярим уйқу ва ярим уйғоқлик орасида қулоғимга аллакимнинг: “Темурбек, фатху зафар сенга ёр бўлади!” — деган овози эшитилди. Тонг отиб, ёруғ тушгач, намозни жамоат билан ўқидим. Шу пайт қарасам, Илёсхожа ўз амирлари билан отланиб, фавж-фавж бўлиб кетаётibdилар. Амирларим ва сипоҳийларим уларнинг кетидан қувиш қасдида мендан буйруқ беришимни илтимос қилдилар. Мен ўйлаб туриб, уларни то мақсадлари маълум бўлгунча таъкиб этишни бир оз кечиктиришни маслаҳат кўрдим. [Тахминан] тўрт фарсанг ерга бориб тўхтаганларидан кейин, уларнинг мақсадларини тушундим. Ниятлари — бизни тоғдан тушириб, яланг ерда жанг қилиш экан.

[Бир неча кун илгари] мен шикаст етказган хировул амирлари ҳам [Илёсхожа] қошига қочиб борганди ва Илёсхожа уларни тоза койиб берганди.

Шу пайт уларнинг режаларини билганимни ва тоғдан тушмаётганимни кўриб, орқаларига қайтишга ва менга хужум қилишга мажбур бўлдилар. Мен фавжларимни

⁸⁰ Орлот — йирик турк қавмларидан бирининг номи.

тоғ этагида сафга тизиб, жангга киришни мўлжалладим. Жета лашкари тоғ этагига етиб келиб, нима қилишини билмай хайрон турганда, баходирларимга ёв устига қалин ўк ёғдиришни буюрдим. Душманнинг кўпини ярадор қилдилар. Кеч кириб қоронғу тушганда, [ғанимларим] қўлларидан бир нима келмаслигини кўришгач, тоғ этагини гир айлантриб жойлашдилар. Ўша кеч лашкаримни тўрт фавжга ажратиб, ўзим бош бўлиб, тунда ғаним устига тўсатдан босқин қилиш фикрига келдим. Менинг бу кенгашим амирларимнинг ҳам дилига ўтиргач, тонгга яқин отландим ва тун панасида тўрт томондан ғаним устига ҳамла қилдим. Жета лашкари ўзини йиғиб, тартибга келтиргунча баходир йигитларим уларни тўзитиб ташладилар. Чопқилашиш пайтида ҳар икки томондан кўп одам ўлди. Жета лашкари “ал-фарор”⁸¹, “ал-фарор”, дея чекиндилар. Мен Илёсхожага етиб олиб, “Йўл бўлсин?” деб қичқирдим. Овозим Илёсхожанинг қулоғига етгач, у ғазаб билан лашкарига дўқ-пўписа қилди ва аскарлари ортларига қайтдилар. Кун кўтарилгунча лашкарларимиз ўртасида жангу чопқин давом этди. Садоқ-ўқдонларимиз бўшади. Ғаним лашкари чекина туриб, жанг қилдилар ва тўрт фарсанг узокликдаги ўз қароргоҳларига йўлда тўкилиб-сочилиб, шикастаҳол, базўр етиб олдилар. Мен ҳам тизгин тортиб, орқаларидан бошқа қувламадим ва ўша атрофда қўндим.

Жета лашкари урушда енгилганига иқроор бўлганидан кейин иккинчи бор жанг қилишга ботинолмади. Мен эса сипоҳим билан Илёсхожа қароргоҳини қуршаб олдим. Сўнг вақти-вақти билан уларга ҳужум қилдим. Тинкасини қуритдим. Охири чорасиз қолган Илёсхожа Хўжанд сувидан ўтиб кетди. Мен ҳам уларни таъқиб қилиб ўтирмасдан фатху зафар билан Мовароуннаҳрга қайтдим.

(Шундан сўнг) салтанатимнинг мустақиллиги ва мустаҳкамлиги борасида кенгашлар ўтказдим. Кенгашларим ўзини шавкатли, буюк амир деб ҳисоблаган ва бошқа амирлардан ўзини улуғроқ билаётган амирларни итоат эттириб, бўйсундиришга қаратилганди. Биринчи навбат-

⁸¹ “Ал-фарор” — Куръони қарим Аҳзоб сурасининг 16-оятига ишора. Оятда, хусусан, бундай дейилган: “[Эй Мухаммад] айтнинг: Агар сизлар ўлиш ёки ўлдирилишдан қочсангизлар, бу қочиш сизларга [барибир] бирон фойда бермас...”.

да Мовароуннахрда салтанат байроғини кўтарган амир Қозоғоннинг набираси Амир Хусайнни давлатимга шерик деб (элга) эшиттирдим ва у билан муросою мадора қилдим. Гарчи у ташки кўринишидан менга дўстлик билдирса-да, аммо ичидан ҳамиша ҳасад ва нифоқ мақомида турди. [Чунки] ўзи Мовароуннахр салтанати тахтига ўтиришни орзу этарди. Унга ишончим йўқлиги туфайли уни хожа Шамсиддин [Кулол]⁸² мазорига бошлаб бориб, дўстлик изҳор қилиб қасам ичдим. У ҳам дўстликка хилоф бирон иш қилмаслик ҳақида аҳду паймон қилди.

[Амир Хусайн] шундан кейин яна уч бор Қуръони мажидни кўлига олиб, дўстлик бобида онт ичди. [Лекин] аҳдига вафо қилмагани учун охири менинг [жазойимга] гирифтор бўлди.

Амир Баён сулдуслининг ўғли амир Шайх Муҳаммад ўзини улуг амир деб ҳисобларди. Унинг ҳам [кўнглини топиб], ўз томонимга оғдириб олдим ва етти кўшинга бошлиқ атаб, ўзимга мутеъ ва мулозим қилдим. Мазкур кўшинларнинг амирларидан ҳар қайсисига вилоят инъом этдим.

Мендан ажралиб ўз улусига кетиб қолган Шер Баҳром ҳали ҳам менга бўйсунганини истамас эди. Уни ҳам ўзимга оғдириб олдим ва ҳузуримга чақиртирдим. У ўз улуси билан келиб, итоатда бўлажagini билдирди. Шер Баҳромни ўз мулозимим этиб, бир вилоятни унга тортиқ қилдим.

Амир Хусайн билан орамизда қариндошчилик бўлганлигидан унга турли мурувват кўрсатиб, муросою мадора қилдим, лекин дўст бўлмади. Иш шу даражага бориб етдики, Балх ва Ҳисори Шодмон вилоятларини мендан тортиб олди. Мен [эсам] унинг синглиси ҳарамимда эканлигининг хотирини қилиб, Амир Хусайнни сиқувга олмадим. У билан муросою мадора қилишга шунчалик интилдимки, ҳатто унинг амирларига ҳам бу таъсир этиб, менга бўйсундилар. Лекин Амир Хусайн ҳамма вақт мени мағлуб этиш пайида бўлиб, фириб бериб келарди. Охиروقибат уни шамшир зарби билан мутеъ қилишга қарор бердим.

Турон вилоятини забт этиб, Мовароуннахр вилоятини ўзбеклар вужудининг хас-хашагидан тозалаганимдан

⁸² Бу ерда *хожа Шамсуддин Кулол* назарда тутилган.

кейин, баъзи улусларнинг амирлари менга итоат-ла бош эгишни истамадилар ва ҳар бири ўз қабилалари олдида [ҳеч кимга бўйсунмаслигини кўрсатмоқчи бўлиб] ноз қилиб турардилар. Амирларимдан баъзилари уларнинг ёнини олиб менга “бу давлатга баримиз шерик бўлганимиздан кейин, уларни ҳам давлатга шерик деб билайлик” дедилар. Лекин уларнинг гаплари менинг салтанат юритишимдаги ғайратимга таъсир қилмади. Ўз-ўзимча: “Худо битта, унинг шериги йўқдир. Шундай бўлгач, Оллоҳ таолонинг муқаддас мулки — ер юзига эгалик қиладиган подшоҳ ҳам битта бўлиши керак”, дея ўйлар эдим.

Шу пайт [авлиёлардан ҳисобланган] Бобо Али Шох ҳузуримга келди ва: “Ҳой Темурбек, Тангри таоло буюрганки, агар ерда ва кўкда икки худо бўлса, жаҳоннинг иши бузилур” деди. Мен унинг сўзларига эргашдим. Куръони мажиддан фол очсам, ушбу кутлуғ оят чикди: “Инно жаалнока халифатан фил арз”, яъни “Биз сени ер юзига халифа қилдик”⁸³. Мен буни [истикболнинг] хайрлик ва муборак фоллари сирасига киритдим ва ўзларини давлат шериги билиб, менга бўйсунганини истамаган амирларни турли тадбирлар ишлатиб, ўзимга итоат эттириш учун бир неча бор уриндим. Энг аввал Амир Ҳожи барлос олдига бориб, уни ўзимга иттифоқдош қилдим. Баён сулдус ўғли Шайх Муҳаммад шаробхўрликка мукасидан берилиб кетганди. Охири шароб унинг бўғзидан олди ва у олам билан видолашди. Унинг вилоятини ўзимга кўшиб олдим. Амир Боязид жалойир ҳам Хўжанд вилоятини тасарруф этган эди. Унга [дўстона] насиҳат берсам, қабул қилмади. Оқибатда ўз улусининг одамлари унга қарши чиқишиб, олдимга кишанлаб келтирдилар. Мен [ўтган ишларни юзига солмай] унга илтифотлар кўргиздим. Буни кўргач, ўзи [уятдан] шарманда бўлди.

Элчи Буғо сулдус Балхда ўз салтанати туғини кўтарган эди. Бобоси Амир Қозоғон тахти шу ерда бўлганлиги учун Балх тахтига даъво қилаётган Амир Ҳусайнни Элчи Буғога қарши қайрадим.

Муҳаммадхожа Аперди, найман аймоғидан бўлиб, Шибирғонот⁸⁴ вилоятини босиб олгач, менга қарши исён

⁸³ Куръони карим, Сод сураси, 26-оят.

⁸⁴ Шибирғонот — Балхнинг ғарбий тарафида жойлашган вилоят.

туғини кўтарганди. Мен унга бошқа вилоят бериб, уни ўзимга содиқ навкар қилиб олдим. Бадахшон вилоятига эғалик қилаётган Бадахшон шоҳлари эса менга қарши душманлик йўлини тутдилар. Уларнинг ҳар бири билан турли келишувлар қилдимки, бир-бирлари билан урушиб кетдилар. Охири менинг паноҳимга кириб, [бўйсундилар].

Кайхусрав Хатлон вилоятини ва Улжойту Аперди Арханг⁸⁵ вилоятини эгаллаб олгандилар. Кайхусравга Улжойту Апердининг вилоятини босиб олиши учун мадад кучи жўнатдим. Оқибатда Улжойту Аперди паноҳ йўлаб менинг хизматимга келди. Амир Хизир Ясовурий⁸⁶ ўз халқи — ясавурийлар мадади билан Тошканд вилоятини босиб олган эди. Кайхусрав билан Улжойту Апердини бир-бири билан яраштирдим. Буларга ёрдамчи куч йўсинида бир тўда киши қўшдим. Икковлари бирлашиб, ясавурийларга хужум қилиб, талон-торож қилдилар. Амир Хизир [Ясовурий] ожиз қолиб, менинг паноҳимга келди.

Шундай қилиб, Мовароуннахрни уруш-талашдан тинчитдим. Менинг қаҳрамон аскарларим тўла куч-қувватга кирди. Ҳар томонга барлос улусининг номи ва донғи тарқалди. Менинг ҳимматим билан Чигатой қўшинлари ва тумонларининг овозаси оламга ёйилди. Жами элу халқ, қўшунот ва тумонот ҳамда кўчманчилар менинг ҳукмронлигим остига ўтди. Бироқ Мовароуннахрдаги баъзи қалъалар [хамон] Амир Хусайн қўлида эди, уларга менинг ҳукмим ўтмасди. Амир Хусайн салтанатим азимати ва шон-шавкатининг кучайганини кўргач, унда ҳасад томирлари [қаттиқроқ] ура бошлади. Қасам билан қилган аҳд-паймонларини бузиб, менга қарши исён туғини кўтарди. Мен унинг олдига кўп марта [лутф-марҳаматлар кўрсатиб] бордим, у бўлса асло қошимга келмади. Бу-

⁸⁵ *Арханг* — қадимги Тоҳаристон вилоятидаги шаҳар; XIV аср иккинчи ярмидан Арханг—Сарой деб номланган; тахм. XVI асрдан бошлаб уни Имом (Ҳазрати Имом) ҳам атаганлар. Ҳозирги номи Имомсоҳиб, Панж дарёсининг чап соҳилида, Афғонистонда.

⁸⁶ *Хизир Ясовурий* — Чингизхон лашкарининг сўл қанотига қўмондонлик қилган амир Ясовурнинг авлодларидан. Ясовурий Вахш ва Толиқонни босиб олишда иштирок этган ва эли ўша юртларда ўтириб қолган. Хизир Ясовурий эса аввалига Амир Темурнинг ишонган яқин амирларидан ҳисобланган. Бироқ кейинчалик Амир Хусайн томонида туриб жанг қилган ва шу жанглардан бирида ўлдирилган.

нинг устига сиртидан такаллуфлар билдириб, аслида хийла-найранг ишлатиб, мендан Қарши қалъасини олиб кўйди. Қарши қалъасини кўриқлаб туриш учун кўрғонбеги амир Мусо бошчилигида етти минг отлик аскар тайинлади. Кейинроқ у ерга яна кўшимча беш минг отлик аскар юборди. Бу билан кифояланмай, мени ўлдирмоқчи бўлди. Мендаги салтанат ғайрати тугёнга келиб, Қарши қалъасини ундан тортиб олишга ундади. Баъзи амирларим у ерга юриш қилиб, қалъани жанг билан қўлга киритишни менга маслаҳат бердилар. Қарши қалъасини олиш режаларини туза бошладим. Улар айтгандай уруш билан олсам, бунинг хатарли томонлари кўплиги кўнглимдан ўтди. Ўзимча “Мабодо қалъани жанг билан олмоқчи бўлсаму ғаним лашкарининг ёмон кўзидан кўшимга зарар етса-чи?” деб ўйладим. Сўнгра жанг қилиш фикридан вақтинча воз кечдим ва бошқа тадбирни қўллашга киришдим. Хуросон томонга юзланиб, бу билан Қарши қалъаси бекларининг хотирини жам қилмоқчи бўлдим. Кейин эса лашкарим билан [яширинча] орқага қайтиб, тунда тўсатдан қалъага хужум қилиб, у ерни босиб олишни режалладим. Хуллас, бу ердан кўчиб, Хуросонга қараб йўлга тушдим. Омўя суви⁸⁷ дан кечиб ўтганимда, Хуросон томондан Қаршига келаётган карвонга дуч келдим. Карвон бошчиси менга совғалар такдим этди. Мен ундан Хуросон амирларининг ҳол-ахволини суриштирдим ва Хуросон вилоятига кетаётганлигимни айтдим ва кетишларига ижозат бердим. [Лекин] карвонга айғоқчи кўшиб юбордим ва у хабар келтиргунича дарё соҳилида жойлашиб кутдим. Айғоқчи олиб келган хабарга кўра, карвондагилар Амир Мусога шундай деган эмишлар: “Амир Темурни Омўя суви ёқасида кўрдик, Хуросон тарафга кетаётган экан”. Бу гап амир Мусо ва амир Ҳусайннинг лашкарига етгач, хурсанд бўлиб ва ўйинкулиги ва айш-ишратга берилибдилар.

Бу хабарни эшитишим билан лашкарим ичидан энг ишончли, довурак, жанг кўрган баҳодир йигитлардан икки юз қирк учтасини танлаб олдим ва дарёдан ўтиб, олдинга юбордим. Ширкент⁸⁸ аталмиш ерга етдим ва ўша ерда бир кеча-кундуз, тўхтаб, [сўнг] яна йўлга тушиб,

⁸⁷ *Омўя суви* — Амударё.

⁸⁸ *Ширкент* — ҳозирги Бешкент, Қарши туманининг маркази.

Қарши қалъасидан бир фарсанг масофага келиб тушдим. [Одамларга] арқонларни бир-бирига боғлаб зина ҳозирлаб қўйишларини буюрдим. Шу пайт амир Жоку тиз уриб: “Бир гуруҳ баҳодирлар орқада қолдилар, улар етиб келгунча тўхтаб туриш зарур”, деб ўтинч қилди. Шунда хотирамга бир фикр келди. Баҳодирларим етиб келгунча қалъани ўзим кўздан кечирмоқчи бўлдим. Қирк киши ҳамроҳлигида Қарши қалъаси томон йўл олдим. Йирокдан қалъа қораси кўринганда, баҳодирларимни келган ерда тўхтаиб қўйдим ва уйимизда туғилиб ўсган Мубашшир ва Абдулло исмли [йигит]ларни бирга олиб ўзим кетдим. Хандақ⁸⁹ бўйига етдим. Қарасам, хандақ сув билан лиммо-лим экан. Теварак-атрофга назар солиб, хандақ тепасидан ўтказилган, қалъага сув олиб борадиган тарновга кўзим тушди. Отимни Мубашширга қолдириб, ўша тарнов орқали хандақ устидан ўтдим ва қалъанинг хокрез⁹⁰га етдим. Дарвоза олдига бориб, эшик қокдим. [Лекин] дарвозабонлар ухлаётган экан, [ичкаридан садо чикмади]. [Ҳар эҳтимолга қарши] дарвозани ташқарисидан кесак-тош ва лой билан тўлдириб қўйишган экан. Қалъа девори атрофини кўздан кечириб, нарвон ва зиналар қўйса бўладиган жойни топдим. [Сўнг] орқамга қайтдим ва отланиб баҳодирларим ҳузурига бордим. Орқада қолган лашкар фавжи ҳам нарвонлар билан етиб келишган экан. Ҳаммалари шайланиб, нарвонларни олишди ва қалъа сари юзландик. Хандақдан тарнов орқали қалъага ўтдилар. Зиналарни ҳам олиб ўтдилар ва деворга қўйдилар. Эр йигитлардан қирқтаси тепага чиқиб, қалъага кириб олдилар. Мен ҳам нарвонга оёқ қўйиб энди қалъага кирмоқчи бўлган эдим, қарнай тортиб, бурғу⁹¹ чалдилар. Тангри таолонинг қўллаши билан қалъани қўлга киритдим.

Бу хабар Амир Хусайнга етгач, [энди] макру ҳийла йўли билан, дўст-ошно либосини кийиб, мени ром этмоқчи бўлди.

⁸⁹ *Хандақ* — шаҳар ёки қўрғон девори ташқарисидан гир айлана-сига душмандан мудофаа мақсадида қазилган чуқурлик, одатда унга сув тўлдириб қўйилган.

⁹⁰ *Хокрез* — душман ўқлари ва ҳужумидан ҳимоя мақсадида қалъа девори остига ўр қилиб уюлган тупроқ; унда душман ҳужумини қайтариш учун махсус тешиқлар қилинган.

⁹¹ *Бурғу* — қарнайнинг бир хили, ковак шох шаклида бўлган.

МЕНИ ҚЎЛГА ТУШИРМОҚЧИ БЎЛГАН АМИР ҲУСАЙННИНГ МАКРУ ҲИЙЛАСИДАН ҚУТУЛИШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Амир Хусайн, “менинг дўстлик ва қариндошликни риюя қилишдан бўлак ниятим йўқ”, деб Қуръон устида қасам ичди ва ўша Қуръонни менга жўнатди. У яна мана буларни ҳам айтганди: “Агар сенга айтган гапларимга хилоф бирон иш тутиш ниятим бўлса ва ўртадаги аҳд-паймонимни бузиб сенга ёмонлик қилсам, шу ушлаган Қуръон — Худонинг китоби мени урсин”. Уни мусулмон деб билганим учун сўзларига ишондим. Шундан кейин у менинг ҳузуримга одам юбориб, “ўртадаги аҳд-паймонимизни янгиласак, худо ҳақи дуруст бўларди”, деб мени Чакчак⁹² дарасида учрашишга даъват этди. Унинг мақсади мени макру фириб билан қўлга тушириш эди. Аҳд-паймони, сўзига ишониб бўлмаслигини билсам ҳам, аммо Қуръон ҳурматини сақлаб, [айтган жойига] учрашувга боришга қарор қилдим. [Бироқ бу борада] эҳтиёт шарт, Чакчак дараси атрофига баҳодирларимдан бир гуруҳини юбориб, яшириб қўйишни, кейин эса ўзим бир неча одамимни олиб, учрашувга бориш режасини туздим.

Амир Хусайн хизматида бўлган дўстларимга хат юбориб, улардан Амир Хусайн қилмоқчи бўлган ишидан мени огоҳ этиб туришларини сўрадим. Дўстларимдан бири Шер Баҳром Амир Хусайннинг нияти шум эканлигидан мени огоҳлантирди. Амир Хусайн [буни сезиб қолиб] Шер Баҳромни қатл эттирди, менинг устимга эса минг отлиқ аскар билан ҳужум бошлади.

Бу хабар менга етганида, энди дарага келиб тушган эдим. Қўшинимни тартибга солдим. Шу вақт амир Хусайн лашкарининг қораси кўринди. Қоровуллар бу фақат амир Хусайн лашкарининг бир қисми эканлиги, унинг ўзи бу ерда йўқлигини хабар қилдилар ва: “Амир Темур бир ўзи келибди, деган гапни эшитиб, сизни қўлга тушириш учун лашкарининг бир қисминигина юборди”, дедилар.

Мен [жангу жадалга] ҳозирлана бошладим. Бу ерда ҳаммаси бўлиб икки юз отлиқ аскар бор эди. Амир Хусайн

⁹² Чакчак дараси — Чакчар тизмасининг жанубий этагида жойлашган мавзе, ҳозирги номи Чакдара (Қашқадарё вилоятининг Дехқон-обод тумани ҳудудида).

кўшинининг фавжи дарага киргунигача сабр қилиб турдим. Ўзим келгунга қадар [бу ерга] юборган одамларимга уларнинг қайтиш йўлини тўсишларини буюрдим, ўзим эса ёғийга юзма-юз бўлдим. [Хуллас] дарада икки ёқдан қамалиб қолган ғаним лашкарининг кўп қисмини қўлга туширдим. [Сўнг] одамларимни саф-саф қилиб туздим ва Қаршига қараб юзландим. Тажрибамдан шуни кўриб билдимки, дўст ҳар ерда аскотар экан. Амир Хусайнга [эса] ушбу мазмунда туркий байт ёзиб юбордим:

*Ёрга еткур, сабо, ким макр қилмишдир манга,
Қилди эрса кимга макрин, қайтадур бир кун анга.*

Бу хатим Амир Хусайнга бориб етгач, кўп хижолат бўлди ва мендан узр сўради, [лекин] мен иккинчи бор унинг сўзига ишонмадим.

ТУРОНЗАМИННИ ЎЗБЕКЛАР ТОИФАСИ ҚОЛДИҚЛАРИДАН ТОЗАЛАШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Жета ва Илёсхожа лашкарини Мовароуннахрдан қувиб, Хўжанд дарёсининг нариги қирғоғига ўтказиб юборган бўлсам ҳам, ўзбекларнинг баъзи фавжлари Мовароуннахр қалъаларида мустаҳкам жойлашиб олган эдилар. Аввалига уларни бостириш учун лашкарим қисмларини юбормоқчи бўлдим, бироқ мабодо бу иш чўзилиб кетса-чи, деган фикр мени ташвишга солди.

Шу орада менга ўзбеклар қалъаларга яшириниб олганлари ҳақида хабар келтирдилар. Лашкар қисмларини у ерга юбориш тўғри бўлмас, деб [бошқа] чора излай бошладим. Сўнгра Илёсхожа номидан қалъадагиларга қарата ёрлиғ ёзиб, урушсиз топширишларини буюрдим. Ёрликни бир ўзбек қўлига тутқазиб, унга ҳамроҳ қилиб лашкаримнинг бир қисмини жўнатдим. Аскарларимга чанг-тўзон кўтариб, ўзларини ғанимга кўпдай қилиб кўрсатишни буюрдим. Илёсхожанинг талаби ёзилган ёрлиғ ғанимлар қўлига теккач ва лашкарларим кўтарган чанг-тўзонни кўришгач, тун қоронғусида қалъаларни ташлаб қочдилар. Хуллас, Мовароуннахр тупроғи мени ўлдиришга қасд қилган ўша золимлардан тозаланди ва мамлакат тамоман менинг қўлимга ўтди.

Қариндошлик хурмати учун Балх билан Ҳисори Шод-

мон вилоятларини Амир Хусайнга тортиқ этдим. У эса бу эҳсону мурувватимни билмади, мени маҳв этишга қасд қилди. Мен ҳам ўз-ўзим билан кенгашиб, Амир Хусайнни ўлдиришга қарор бердим.

Амир Хусайн мен қўлга киритган ғалаба ва ютуқларимни кўролмади, ҳасад ичини кемириб, менга ва ҳарамимдаги ўз синглисига кўп озор берди⁹³. У Мовароуннаҳрни мендан тортиб олишга, мени [эса] ўлдириб, тахтга ўзи ўтиришга бел боғлаган эди. Ўртамизда неча бор урушлар бўлиб ўтган бўлса-да, барчасида енгилди⁹⁴. Унинг адолатсизлиги, инсофсизлиги ҳаддидан ошган, мени енгилди ва ўлдиришига оз қолган вақт ҳам бўлди. Айнан шу вақтда кўрслиги, ёмон йўл тутиши туфайли амирлари ундан юз ўгирдилар. Хатлон ҳоқими амир Кайхусравнинг инисини сабабсиз қатл эттирди. Оқибатда, амир Кайхусрав ҳам Хатлонда унга душман бўлиб қолди.

Амирлари [анчадан бери] ундан норози бўлиб, адоват сақлар эдилар, у эса уларни ўз тарафдори деб биларди. Шу сабабли яна мени тор-мор келтириб, маҳв этиш қасдида қароргоҳини Балх чеккасидаги бир жойга кўчирди⁹⁵. Бу хабарни эшитишим билан амир Хусайн ҳаракатга келмасдан бурун, устига бостириб боришга қарор қилдим. Бор лашкарим билан Балх сари юзландим. Йўлда ҳар ёқдан зафарли лашкар фавжлари келиб менга кўшилдилар ва Балх атрофига бориб тушдим. Амир Хусайн қарши чиқиб, мен билан жанг қилди. Охири қочиб қалъага кириб олди. Сўнгра бошига нима келган бўлса, ўз қилмиши туфайли кўргилигини кўрди⁹⁶.

⁹³ 1366 йилда Амир Хусайн Самарқандда Амир Темурга яқин бир неча бекарни исён кўтаришда айблаб, уларга катта жарима солди. Амир Темур бисотидаги бор олтин ва жавоҳирларни, шунингдек, хотини Улжой Туркон оқанинг қимматбаҳо тақинчоқларини ҳам кўшиб, товонга тўлаган.

⁹⁴ 1366–1370 йиллар давомида Амир Темур ва Амир Хусайн ўртасида муттасил равишда ўзаро урушлар бўлиб турган.

⁹⁵ Бу ерда сўз Амир Хусайн тиклаган Балхдаги Ҳиндувон Ҳисори ҳақида бораётир.

⁹⁶ Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Али Яздий “Зафарнома”-ларида амир Хусайннинг очик жангдан қочиб ичкари қалъага яширингани ва 1370 йил 10 апрелда қўлга олингани, ўша йилнинг 12 апрелида ўлдирилгани воқеаси батафсил баён этилган.

МЕНГА ҲАР ТУРЛИ ЁМОНЛИКЛАР ҚИЛИБ ЧЎЧИБ ЮРГАН ВА ҚИЛМИШЛАРИ УЧУН “МЕНИ ЎЛДИРАДИ” ДЕБ ВАҲИМАДА БЎЛГАНЛАРНИ ЎЗИМГА ЭЛ ҚИЛИБ ОЛИШ БОБИДАГИ КЕНГАШИМ

Амир Хусайн менга асир тушгандан кейин унинг навкарлари ва амирлари “энди бизни ўлдиради”, деб гумон қилган эдилар. Аввалига ниятим уларни ўлдириш эди, кейинроқ, “ахир улар аскарлар-ку?” деб уларни афв этдим ва яна аскарликка тайинладим:

Бадахшонда ҳоким бўлиб турган уларнинг бош амири кўп мартаба жангда мен билан юзма-юз келиб, қилич чопишган киши эди. Амир Хусайн қатл этилгани⁹⁷ни эшитгач, менинг қаҳримдан кўркиб, ўзини сергак тутди ва бордию уни тутиш учун кўшин юборсам, тўғри иш қилмаган бўлур эдим. [Шунинг учун] ўзимни уни унутган кишидек тутдим ва [унинг борасида] ушбу тадбирни қўлладим: мажлисларда, йиғин-ўтиришларда уни яхши сўзлар билан ёд этиб, мардлиги ва баҳодирлигини мақтадим, токи дўстлари: “Амир [Темур] сенга нисбатан марҳамат ва иноят мақомида турибди”, деб унга хат ёздилар. У зорланиб менга мактуб юборди ва инояту марҳаматимдан умидвор бўлиб, паноҳимга келди.

ХУРОСОН ПОЙТАХТИ (ҲИРОТ)НИ ОЛИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Амир Хусайн ўлдирилиб, [унга қарашли] Балх, Ҳисори Шодмон⁹⁸ ва Бадахшон вилоятлари менинг тасарруфимга ўтгани ҳақидаги хабар Хуросон ҳокими Малик

⁹⁷ Амир Хусайнни хун талаб бўлиб, Хатлон ҳокими амир Кайхусрав ўлдирди, чунки амир Хусайн 1360 йили унинг ниниси Кайкубодни ўлдирган эди. Фалакнинг гардиши айланиб, унинг ўзи ҳам 1372 йили Хоразмга юриш вақтида хиёнат қилганликда айбланиб, Суюрғатмишхон (ҳукм. йиллари 1370—1388)нинг фармони билан амир Хусайннинг навкарлари томонидан айнан ўша хун талаб қилиш расмига мувофиқ қатл этилади.

⁹⁸ Ҳисори Шодмон — Ҳисор вилояти (қадимги Чағониён)нинг бош шаҳари; мустақкам қалъаси бўлган, қадимги номи Шумон. Ҳозирги Сурхондарё вилоятида; Кофирнихон дарёсининг шимолий тарафидаги ерларни ўзига бирлаштирган қадимий Ҳисор вилоятининг маркази. Харобалари Душанба шаҳрининг кунботар тарафида ҳозир ҳам мавжуд.

Гиесуддин⁹⁹ га етганида, уни кўркинч босди, [уруш қилиш учун] лашкару сипоҳ тўплаб, мудофаага шайланди.

Кенгашиб, хуросонликлар хушёрлигини сўндириб, гафлат уйкусига чўмдириш учун, мен харбий хийла ишлатиш фикрига тушдим. Шу мақсадда Самарқандга юриш қилмоқчидай бўлиб орқага қайтдим. Шу аснода Малик Гиесуддиннинг [мендан кўнгли тинчиб], жабр-зулм қилмоққа кўл урганлиги ҳақида пирим¹⁰⁰ дан хат олдим. Менинг Самарқанд тарафга қайтганим ҳақидаги хабарни эшитиб Гиесуддин хотиржам ўтирган эди. Шунда мен ўз-ўзимга кенгашиб, “ана энди хуросонликларнинг кўнгли мендан хотиржам бўлди, уларнинг устига бостириб боришнинг айни пайти”, дедим ва Балх чеккасидан қайтиб, Балхда қолдирган аскарларим билан Хиротга қараб юрдим, Малик Гиесуддинни гафлат уйкусида босдим ва у ночор шаҳардан чиқди, хазина ва тамом бойлигини менга пешкаш¹⁰¹ қилди. Шундай қилиб, Хуросон мулки менинг кўлимга ўтди¹⁰². Хуросоннинг барча амирлари менга бўйсундилар.

СЕЙСТОН, ҚАНДАҲОР ВА АФҒОНИСТОН МАМЛАКАТЛАРИНИ ЗАБТ ЭТИШ ҲАҚИДАГИ БОШҚА КЕНГАШИМ

Хуросон мамлакати бўйсундирилгандан кейин амирларим юқорида эслатилган уч мамлакатга лашкар юборайлик, деб маслаҳат бердилар. Мен дедимки: “Агар лашкарларнинг ўзи билангина иш битмаса-чи? Унда ўзим боришим керак бўлади. Менинг эса мўлжаллаб қўйган бошқа ишларим кўп”.

Маслаҳатни шунда билдимки, ўша диёрлар ҳокимларини ўзимга оғдириб олиш учун “Агар менга қўшилсанглар [қутиласизлар], курашсанглар йиқиласизлар. У ҳолда тақдирингизда нима бўлса ўшани кўрасизлар”, де-

⁹⁹ *Малик Гиесуддин* – 1245–1389 йиллари Ғур (марказий Афғонистон) ва Хирот вилоятлари устидан ҳукм юргизган картлар сулоласидан чиққан ҳукмдор. Ҳақиқий исми Малик Гиесуддин II Пир Али (ҳукм. йиллари 1370–1381).

¹⁰⁰ Бу ерда Амир Темурнинг пири Зайнуддин Абубакр Тойбодий назарда тутилган.

¹⁰¹ *Пешкаш* – хон ва подшоҳларга уларга тобеъ бўлган амирлар ва ҳокимлар томонидан тақдим этиладиган тортиқ.

¹⁰² Амир Темур томонидан Хуросоннинг узил-кесил бўйсундирилиши 1381–1383 йиллари бўлган.

ган мазмунда ёрлиғлар йўлладим. Бу тадбирим тақдирга тўғри келди. Ёрлиғларим уларга етиши биланоқ итоат бошларини бўйсунуш мақомига қўйдилар¹⁰³.

ЎРУСХОН¹⁰⁴ НИ БАРТАРАФ ҚИЛИШ ВА ДАШТИ ҚИПЧОҚНИ БОСИБ ОЛИШДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Тўхтамиш ўғлон¹⁰⁵ тахт талашиб [Дашти Қипчоқ] хони Ўрусхондан енгилиб, менинг паноҳимга қочиб келган эди. Унинг билан қўшин юборсаммикан, ё ўзим борсаммикан деб турганимда Ўрусхоннинг элчиси келиб қолди. Кенгашиб, элчининг кўнглини овлаб, сўнг кетишига ижозат беришни, ўзим эса Дашти Қипчоқ томон юзланиб, элчининг кетидан лашкар жўнатишни мўлжалладим, токи элчи хотиржамлик билан бўлган воқеаларни Ўрусхоннинг мажлисида баён қилсин, эртаси куни менинг қўшинларим кўкқисдан уларнинг устига бостириб борсин.

Ўйлаганимдек иш тутгандим, тадбирим тақдирга тўғри келди. Ўрусхон элчиси бўлган воқеаларни сўзлаб бераётган пайтда, менинг кўркмас лашкарим ногахон келган балодек Ўрусхон устига ёпирилдилар, Ўрусхон қаршилик кўрсата олмай, қочишни ихтиёр қилди. Дашти Қипчоқ мамлакати менга бўйсунди¹⁰⁶.

ГИЛОН¹⁰⁷, ЖУРЖОН, МОЗАНДАРОН, ОЗАРБАЙЖОН, ШИРВОН¹⁰⁸, ФОРС ВА ИРОҚ МАМЛАКАТЛАРИНИ ЗАБТ ЭТИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Ироқ аҳолисининг Музаффарийлар¹⁰⁹ ва турли тоифадаги хукмдорлар зулмидан шикоят қилиб ёзган ари-

¹⁰³ Бу воқеа 1381 йили рўй берган.

¹⁰⁴ *Ўрусхон* – Жўчи наслидан бўлган Оқ Ўрда хони (1361 – 1376). У 1376 йили ҳар иккала ўрда: Олтин Ўрда ва Оқ Ўрдани бирлаштириш учун кўп курашди, лекин бунга муяссар бўлолмади.

¹⁰⁵ *Тўхтамиш ўғлон* – Жўчи авлоди; Оқ ўрда хони. 1376 йили Амир Темурнинг ёрдами билан Ўрусхонни енгади ва Жўчи улусининг ҳар иккала қисмини, Оқ Ўрда билан Олтин Ўрдани бир-бирига қўшиб, 1395 йилга қадар Дашти Қипчоқда Жўчи улуси устидан хукмронлик қилади.

¹⁰⁶ Бу жанг 1376 йилда бўлган.

¹⁰⁷ *Гилон (Жилон)* – Каспий денгизининг жанубидаги вилоят; ипак матолари билан билан машҳур бўлган.

¹⁰⁸ *Ширвон* – Озарбайжондаги тарихий вилоят. Кура дарёсининг қуйи ҳавзасида. Уни Ануширвон бунёд қилганлиги ривояти бонс шу ном билан аталган.

¹⁰⁹ *Музаффарийлар* – 1314 – 1393 йилларда Жанубий Эронни идора қилган маҳаллий сулола.

залари кўлимга тушгач, Ироққа юриш тадоригини кўришга жазм қилдим¹¹⁰.

Шу пайт хотирамга: “Бу мамлакатларнинг подшоҳлари иттифоқ бўлиб, менга қарши урушга кўтарилсаларчи? Демак, жангга шай бўлиш лозим!” деган фикр келди. Амирларим ҳам жангдан аввал тегишли тайёргарликни кўриш керак, деб маслаҳат бердилар. Ўзим эса буларни бирма-бир ром этган ҳолда бўйсундириш, итоатга келмаганларини эса жазолаш даркор, деган фикрда эдим. Менинг паноҳимга келган биринчи одам Мозандарон ҳокими Амир Али бўлди. У менга пешкаш жўнатиб, мактубида “Биз хазрати Али авлодидан бўлган бир жамоамиз. Шу ерда қаноат қилиб кун кечираётибмиз. Бу ерни олсангиз қуввату кучингиз ортар, “аммо кечиб юборишингиз тақвога яқинроқ ишдир¹¹¹”, деган гаплар битилган эди.

Мен Мозандарон ҳокимининг итоат билдириб қилган бу мурожаатини яхшиликка йўйдим. Кейин Гилон ва Журжонга қараб йўл олдим. У ўлканинг ҳокимлари менга бўйсунмагач, қаҳрли лашкарим фавжларини уларнинг устига жўнатдим, ўзим эса Ироқ сари лашкар тортдим.

Исфаҳонни забт этдим. Исфаҳон аҳолисига ишонч билдириб, қалъасини ўзларининг қўлига топширдим. Улар эса исён кўтариб, мен тайинлаган доруға¹¹²ни аскарларимдан, уч минг одам билан бирга тифдан ўтказдилар. Мен Исфаҳон аҳолисини қатли ом қилиш ҳақида буйруқ бердим¹¹³.

ФОРС ПОЙТАХТИ (ШЕРОЗ)НИ ВА ИРОҚНИНГ ҚОЛГАН ҚИСМИНИ ЗАБТ ЭТИШ БОБИДАГИ КЕНГАШИМ

Шерозни музаффарийларга қолдириб, Исфаҳонда эса уч минг одамимни тайинлаб, ўзим Тўхтамишхонни даф этиш учун Дашти Қипчоққа лашкар тортиб борганимда, Исфаҳон аҳолиси доруғани ўлдирди. Шу вақтнинг ўзида Шероз аҳолиси ҳам менга бўйсунмай қўйган эди. Шу

¹¹⁰ Бу юриш Хуросонда амир Валибек ва Алибек Жоникурбоний исёнини бостириш мақсадида қилинган.

¹¹¹ Куръони карим; 2-сура (Бақара сураси), 237-оят.

¹¹² Доруға – шаҳар ҳокими.

¹¹³ Бу воқеа 1387 йили 18 ноябрда содир бўлган.

сабадан, уларни жазолаш мақсадида яна Ироққа юриш қилишга тайёрлана бошладим. Саксон минг отлик аскар тўплладим. Лекин бу катта лашкар билан бир йўла Ироқ ўлкасига кирсам, у ерга сизмай қолиши мумкинлигини мулоҳаза қилиб, лашкаримни фавжларга бўлиб, уларни Ироқ мамлакатини босқин қилишга бирин-кетин юбориш керак, дея ўйладим.

Шу қарорга келиб, лашкаримни уч фавжга бўлдим ва ўзимдан олдинда боришни тайин қилдим. Ироқнинг ҳар ер-ҳар ерида тўпланган ғаним аскарларининг ҳаммаси тарқалиб кетди. Сўнг Шероз устига лашкар тортидим. Шоҳ Мансур¹¹⁴ жанг майдонида мен билан тўқнашиб, жазосини топди.

ТЎХТАМИШХОНГА ШИКАСТ ЕТКАЗИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Лашкарларим беш ой давомида Тўхтамишхоннинг ортидан қувиб юргани сабабли¹¹⁵ кўпинча оч қола бошладилар. Чунончи, бир неча кун бошбалмоқ ўти, ов гўшти, сахро паррандаларининг тухуми билан кун кечирдилар. Лашкарим бундай оғир аҳволга тушиб қолганини эшитган Тўхтамишхон фурсатдан фойдаланмоқчи бўлди ва чумолию чигирткадан ҳам кўп аскарлари билан устимизга ёпирилиб келди ва мен билан тўқнашди. Аскарларимнинг очликдан тинкаси қуриган эди. Тўхтамишхон аскарлари эса, тўқ ва осуда эдилар. Фарзандларим ва набираларим ҳузуримга келиб, тиз чўкиб, мен учун жон фидо қилишга тайёр эканликларини билдирмагунларича, саркардаларим ва аскар бошлиқларим жанг қилишга рўйхушлик бермадилар. Шу пайт Тўхтамишхоннинг байроқдори мен билан тил бириктирди — уруш бошлаганимда ва икки томон лашкари юзма-юз келганда, байроқдор байроғини тубан қилиши ҳақида у билан келишиб олдим. Фарзандларим [ва набираларим] олдимга келиб, тиз чўкканини эшитгач, амирларим ва нўёнларимнинг жасурлиги тутиб, жангга шай ҳолатга келди-

¹¹⁴ *Шоҳ Мансур* – Музаффарийлар сулоласидан. 1387–1393 йиллари Форс билан Ироқи Ажамни идора қилган ҳукмдор. 1393 йил 26 апрелда жангда ўлдирилган.

¹¹⁵ Амир Темурнинг Тўхтамишхонга қарши 1391 йилдаги юриши назарда тутилмоқда, Амир Темурнинг ғалабаси билан яқунланган.

лар. Шунда мен [набирам] амирзода Абу Бакр¹¹⁶ни саккиз минг отлик билан хировул этиб тайинладим. Савашу чопиш кизишиб, жангу жадал ўти кўкка кўтарилганда, чодирлар тикиб, таом тайёрлашга киришишни буюрдим. Худди шу пайт Тўхтамишхоннинг байроғи тубан бўлди ва Тўхтамишхон саросимага тушиб қолди. У Жўчи улусини талон-тарожга ташлаб, жанг майдонига орқа ўгириб қочди¹¹⁷.

ДОРУССАЛОМ (БАҒДОД)НИ ВА АРАБ ИРОҚИНИ ЗАБТ ЭТИШ ТЎҒРИСИДАГИ КЕНГАШИМ

Ажам Ироқи¹¹⁸ ва Форсни забт этганимдан кейин, кутб ул-ақтоб¹¹⁹ пиримдан менга қуйидаги мазмунда мактуб келди: “Араб Ироқи¹²⁰ ва Ажам Ироқининг буюк қахрамони [Оллох], [икки] Ироқни ҳам сенга тақдим этди”.

Бағдодни забт этиш учун даставвал султон Аҳмад жалоир¹²¹ хузурига Бағдод волийси лашкарларининг қай аҳволда эканлиги, юриш-туриши, қудрати ҳақида маълумотлар олиб келиш учун элчи юборишга келишилди. Элчи Бағдоддан менга: “Султон Аҳмад икки кўзли бир бўлак гўшт экан”, деган мазмунда хат юборди. Мен Тангрининг иноятига суяниб, [Бағдод устига] қараб юрдим ва тез фураатда Бағдодга етиб бордим. Султон Аҳмад

¹¹⁶ *Абу Бакр* – Амир Темурнинг невараси; амирзода Мироншоҳнинг ўғли; Озарбайжон ва Ироқ ҳукмдори (1382–1417).

¹¹⁷ Бу ерда Қундузча (хозирги Самара ва Чистополь ўртасида) 1391 йил 18 июнида бўлиб ўтган жангга Тўхтамишхоннинг марлуб этилиши воқеаси келтирилган. Бироқ, ҳали Тўхтамишхон қудрати батамом синдирилмаганди.

¹¹⁸ *Ажам Ироқи (Ироқи Ажам)* – ажамликлар (яъни араб бўлмаган халқлар истиқомат қилиб турган Ироқ (қадимги Миждия). Эроннинг Ироқ билан чегарадош ғарбий ерлари, Месопотамияга туташ жойлар.

¹¹⁹ *Кутб ул-ақтоб* – “қутблар қутби”. Улуғ мартабали шайхлар, дин пешволари ва валийларга берилган фахрли ном. Бу ерда Сайид Барака назарда тутилган, дея тахмин қилиш мумкин.

¹²⁰ *Араб Ироқи (Ироқи Араб)* – араблар истиқомат қилиб турган Ироқ; асл Ироқ (қадимги Вавилон).

¹²¹ *Султон Аҳмад жалоир* – 1382–1410 йилларда Ироқ, Курдистон ва Озарбайжонда ҳукмронлик қилган.

жалоир қолишдан қочмоқни афзал кўриб, Қарбало томонга қараб қочди. Шу билан доруссалом Бағдод менга бўйсунди¹²².

ТЎХТАМИШХОННИ ЙЎҚОТИШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

[Тўхтамишхон мендан енгилиб] Жўчи улусини талон-тарожга ташлаб, ўзи қочган эди. Кейинроқ менинг йўқлигимдан фойдаланиб, Дарбанд¹²³ ва Ширвон орқали Озарбайжонга кўп сонли лашкар юбориб, фитнаю фасод кўтарди. Бу вақтда мен ҳар иккала Ироқни ҳам эндигина забт этиб бўлгандим. Тўхтамишхонни йўқотиш учун беҳисоб лашкар билан Дарбанд йўли орқали яна Дашти Қипчоққа юришни маслаҳат кўрдим.

Юриш олдидан кўрик қилиб, лашкарим қаергача бориб етишини билмоқчи бўлдим. Қарасам, тўрт фарсанг масофада лашкарларим саф тортиб турарди. Тангри таолога шукр келтирдим. Сўнг Самур суви¹²⁴ дан ўтиб, Дашти Қипчоқнинг элу улусига ушбу мазмунда ёрлиқлар йўлладим: “Кимки менга келиб қўшилса улуғланади, кимки мен билан курашмоқчи бўлса йиқилади”.

Ҳижрий 797 (милодий 1394/95) йили Дашти Қипчоққа кирдим ва узоқ шимолида ястаниб ётган ерларигача бордим¹²⁵. Менга қарши бўлган Жўчи эл-улусини хароб қилиб, ўзимга тобеъ этдим. Бешинчи ва олтинчи иқлим¹²⁶ вилоятлари, улуслари ва қалъаларини забт этдим ва ғалабаю зафар қучиб ортимга қайтдим.

¹²² Бу воқеа 1392 – 1393 йилларда рўй берган.

¹²³ *Дарбанд* – Каспий денгизининг чап соҳилидаги тарихий шаҳар, асрлар давомида у ерда жойлашган мудофаа иншоотлари ва қалъа муҳим чегара пункти ва Каспий денгизидagi катта бандарлардан бири бўлиб ҳисобланган. Ҳозир Доғистоннинг маркази.

¹²⁴ Тўғриси: *Самур суви* – ҳозирги Кавказдаги Терек дарёси. Яздий “Зафарнома” сида “Самур” шаклида ёзилган.

¹²⁵ Амир Темур билан Тўхтамишхон ўртасидаги бу уруш 1395 йил 17 апрелида Терек дарёси бўйидаги водийда бўлган ва соҳибқироннинг ғалабаси билан яқунланган. Шундан кейин Амир Темур Дашти Қипчоққа қарашли қатор вилоят ва шаҳарларни, Олтин Ўрданинг пойтахти Сарой Беркани эгаллаган.

¹²⁶ Бугунги кундаги етти иқлим тушунчаси фанда илк бор буюк бобомиз Мухаммад ал-Хоразмий томонидан муомалага киритилган. Хоразм, Мовароуннахр, Фарғона, Дашти Қипчоқ ерлари бешинчи ва олтинчи иқлимлардан жой олган.

ҲИНДИСТОННИ ЗАБТ ЭТИШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Даставвал, фарзандларим ва амирларимнинг кўнгли, ўй-фикрларини билиш учун уларга маслаҳат солдим.

Амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир¹²⁷: “Агар Ҳиндистонни олсак, унинг олтинлари билан бутун ер юзини эгаллаймиз”, деди. Амирзода Муҳаммад Султон¹²⁸ эса: “Ҳиндистонни оламиз-у, бироқ [бунга] тўсиқлар бор: биринчиси — денгизлар, иккинчиси — ўрмону тўқайлар, учинчиси — тўлиқ қуролланган сипоҳийлар ва одамга ов қилувчи қутурган филлари кўп”, деди. Амирзода Султон Хусайн¹²⁹: “Агар Ҳиндистонни қўлга кирита олсак, тўрт иқлимга ҳукмрон бўлурмиз”, деди. Амирзода Шохрух¹³⁰ деди: “Мен турк қонунларида ўқиган эдимки, жаҳонда бешта шон-шавкатли подшоҳ бордир. Уларнинг улғуворлигини ҳурматлаб номларини атамай, лақаблари билан айтадилар: Ҳинд подшосини — рой, Рум подшосини — қайсар¹³¹, Хитой ва Чину Мочин подшосини — фағфур, Туркистон подшосини — хоқон¹³², Эрону Турон подшосини — шаҳаншоҳ дейдилар. Шаҳаншоҳ ҳукми ҳамиша Ҳиндистон мамлакатларида [ҳам] жорий этиларди. Ҳозир Эрону Туронзамин бизнинг қўлимизда бўлгани учун Ҳиндистонни ҳам фатҳ этмоғимиз лозимдир”. Амирлар эса: “Боринги, Ҳиндистонни олдик ҳам дейлик. Бироқ у’ерда турғун бўлиб қолсак, наслимиз йўқолади, авлодларимиз ўз аслидан ажраб, тиллари ҳиндча бўлиб кетади”, дейишди. Мен бўлсам, Ҳиндистонга юриш

¹²⁷ *Пирмуҳаммад Жаҳонгир* — (1376–1407). Амир Темурнинг набираси. Отаси Жаҳонгир вафотидан (1376) кейин у Кобул, Қандаҳор, Ғазни, Балхни идора қилган.

¹²⁸ *Муҳаммад Султон* — Амир Темурнинг набираси. Жаҳонгирнинг ўғли (1376–1403). Онаси Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг (1312–1341) набираси Хонзода бегим бўлган. Амир Темур ўзига валиахд этиб тайинлаган. 1403 йили Қора шаҳар (Туркия)да касал бўлиб оламдан ўтган.

¹²⁹ *Султон Хусайн* — Амир Темурнинг қизи Ўга бегим (Оқа Беги хоним, Тағайшоҳ)дан бўлган набираси. 1406 йили Нуширвон барлос тарафидан Зубайда бовида қатл этилган.

¹³⁰ *Шохрух* — Амир Темурнинг кенжа ўғли (1377–1447), Хурон ноиб (1409–1447).

¹³¹ *Қайсар* — Рум (Византия) ҳукмдорлари лақаби.

¹³² *Хоқон* — луғавий: “хонлар хони, буюк хон”. Чингизхон ва унинг тахт ворислари шу ном билан аталган.

учун ҳиммат камарини белга боғлаганимдан ўз азму жазимдан воз кечишни истамадим ва шундай жавоб қилдим: “Тангри таолога ўтинч билан мурожаат этайлик. Жанг қилиш ёки қилмаслик ҳақида Қуръондан фол очайлик, Тангри таоло нени буюрса шунга амал қилгаймиз”. Ҳаммалари менинг таклифимни маъқуллашди. Қуръони мажиддан фол очсам, ушбу улуг оят чиқди: “Эй пайғамбар, кофирларга ва мунофиқларга қарши жаҳд қилгил”¹³³. Уламо мазкур оятнинг мазмунини амирларга тушунтириб бергандан кейин, бошларини эгиб, жим бўлиб қолдилар. Уларнинг хомушлигидан дилим ранжиди.

Ўз-ўзимга кенгашиб, Ҳиндистонни забт этишга розилик бермаётган амирларни мансабларидан олиб, қўшинларини кутволларига топширсаммикан, деб ўйладим. Лекин ўзим тарбиялаган кишилар бўлганликлари учун, уларни хароб қилишни истамадим. Гарчи юрагимни қонга тўлдириб, эзсалар-да, уларга мулойимлик кўрсатдим. Охири фикримга қўшилганларида, кўнглимда уларга нисбатан ғубор қолмади. Сўнгра қайтадан кенгаш чақириб, иқболимиз хонаси — Ҳиндистонга юзланиб зафару фатх дуосини ўқидим.

ҲИНДИСТОН ПОЙТАХТИ (ДЕҲЛИ)ГА ЛАШКАР ТОРТИШ БОРАСИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Кобулда ўттиз минг жавонғор отлиқ аскарлари билан турган амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгирга Сулаймон тоғи орқали юриб, Синд дарёсидан ўтгач, Мўлтон¹³⁴ вилояти устига тўсатдан босқин қилиб, уни забт этишни буюрдим. Султон Муҳаммадхон, амирзода Рустам¹³⁵ ва бошқа амирларга ўттиз минг баронғор отлиқ билан Синд дарёсидан кечиб ўтиб, Кашмир тоғ этагидаги йўлдан юриб, Лохур вилоятига кўкқисдан босқин қилишни буюрдим. Ўзим фул¹³⁶нинг ўттиз минг отлиқ аскарлари билан бўлдим. Ҳиндистон юришига жамланган лашкарлар умумий сони тўқсон икки минг отлиққа етган эди. Бу эса

¹³³ Қуръони карим, 66-сура (Таҳрим сураси), 9-оят.

¹³⁴ Мўлтон — Покистондаги шаҳар.

¹³⁵ Амирзода Рустам (1381—1424) — Амирзода Умаршайхнинг ўғли. 1405—1408 ва 1415 йиллари Исфахон ҳокими бўлган. 1424 йили Исфахонда вафот этган.

¹³⁶ Фул (ёки қул, қалб) — лашкарнинг марказий қисми.

Оллоҳнинг ердаги элчиси Муҳаммад, саллоллоху алайҳи васаллам, исми шарифлари сонига тўғри келганлиги учун, бу тасодифни истиқболнинг хайрли ва муборак фоллари сирасига киритдим.

Отланиб йўлга тушдим ва Бадахшон чегарасидаги Андароб деган жойга келиб тушдим. [Бу ерда бир неча кун туриб] Катур¹³⁷ тоғида истиқомат қилиб турган кофирларни енгдим. Уларга жазо берганимдан сўнг, дор ул-ҳарб¹³⁸ бўлмиш Ҳиндистон газовотига юзландим¹³⁹.

ҲИНДИСТОНГА ОЛИБ БОРАДИГАН ЙЎЛНИ АФФОНЛАРДАН ТОЗАЛАШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Шу орада менга арз қилдиларки, бир тўда аффонлар Ҳиндистонга олиб борадиган йўлга боскин қилиб, у ерда қароқчилик қилаётган эканлар. Хусусан, булардан Каркас қабиласининг бошчи(кадхудо)си Мусо аффон ҳаддидан ошаётган экан. Менинг вафодор хизматкор ва тобеъларимдан бири бўлган Лашкаршоҳ аффонни Пирмуҳаммад Жаҳонгир Ироб қалъасини қўриқлашга қўйган эди. Мусо аффон мазкур қалъага от солиб, шиддат билан босиб олибди, Лашкаршоҳ аффонни ўлдириб, қалъадагиларнинг бор-йўғини талаб кетибди.

Шу пайтда [хузуримга] Лашкаршоҳнинг иниси Малик Муҳаммад дод-фарёд кўтариб келди. У оғасини ўлдирган Мусо аффоннинг жабру зулмидан шикоят қилди. Мен бўлсам [унинг сўзига кулоқ солмаган бўлиб], “Ҳой инсон, Мусо аффон менга хайрхоҳлардан бирidir”, дедим ва уни қамаб қўйишларини буюрдим. Амирларим мени ноҳақ зулм ўтказди, деб айбладилар.

Бироқ бунинг аксича, Мусо аффон бўлса, Малик Муҳаммаднинг хибсага олинганлиги ҳақидаги хабарни ва менинг айтган гапларимни эшитиб, кўнгли таскин топди. Шундан кейин, уни хузуримга келишини талаб қилиб ёзган ёрлиғимни олгач, ҳадиксирамасдан дарҳол етиб келиб, қалъани менга пешкаш қилди.

¹³⁷ Катур — Ҳиндикушдаги тоғли вилоят, Кофиристон, Нуристон деб ҳам аталади.

¹³⁸ Дор ул-ҳарб — (арабча “уруш уйи”), ислом динини қабул қилмаган мамлакатлар.

¹³⁹ Ҳиндистонга юриш 1398 йил апрель ойида бошланиб, 1399 йил апрель ойининг 27 ситгача давом этган.

Мен у қалъани тамоша қилиш учун ичкарасига кирганимда, унинг (Мусо афғоннинг) сипоҳийларидан бири мена ўлдириш қасдида ўқ-ёй отди. Кейин Мусо афғон ўзига яраша жазосини топди. Ҳиндистон йўли очилди.

ДЕҲЛИ ҲОКИМИ СУЛТОН МАҲМУД ВА МАЛЛУХОНЛАРНИ ЕНГИШ БОБИДАГИ КЕНГАШИМ

Султон Маҳмуд¹⁴⁰ ва Маллухон¹⁴¹ эллик минг отлик ва пиёда аскар, 120 занжирбанд филлар билан Деҳли қалъасини мустақкамладилар ва мен билан жанг қилишга шайландилар. Кўнглим ғаш бўлди. Борди-ю Деҳли қалъасини босиб олишга борсам-у, мабодо бу иш узоқ муддатга чўзилиб кетса, [унда нима қиламан?] Кенгашни шундан топдимки, ғаним лашқари дадилланиб, [қалъадан] чиқиб, саф тортиб жанг майдонига кириши учун, ўзимни кучсиз ва [қўрққандек] қилиб кўрсатмоқчи бўлдим. Шу сабабдан лашкардан узоқроқда хандақ қаздирдим. Лашкарим билан хандақ ичига яхшилаб жойлашганимдан кейин, лашкарларимнинг бир фавжини душманга қарши жангга ташладим. Душман қаршисига боргач, ўзларини кучсиз кўрсатиб, қўрққандай бўлиб чекинишларини ва ғанимларни дадиллантириб келишни буюрдим. Душман лашқари бу ҳолни кўриб ўзларини ғолиб ҳисоблаб, гердайиб жанг майдонига чиққан эдиларки, [менинг] қаҳрли лашкарим фавжлари билан юзма-юз келдилар. Деҳли ҳокими султон Маҳмуд жангга киришди ва енгилиб тоғ тарафга қочди. Беқиёс хазина ва молмулки сипоҳийларимга насиб бўлди.

Бир йил ичида Ҳиндистон пойтахти Деҳлини забт этдим¹⁴² ва мазкур йилнинг охирларида салтанатим пойтахти (Самарқанд)га қайтдим¹⁴³.

¹⁴⁰ Султон Маҳмуд (Султон Носириддин Маҳмудшоҳ II) — шимолий Ҳиндистонни идора қилган Туғлуқийлар сулоласи (1320—1413)дан чиққан подшоҳ. У мамлакатни 1393—1399 йиллари бошқарган.

¹⁴¹ Маллухон — Султон Маҳмудшоҳ ҳукмронлиги даврида вазир ва амир ул-умаро бўлиб, ҳукуматни деярли ўзи бошқарган.

¹⁴² 1398 йил 18 декабрида забт этди.

¹⁴³ 1399 йил 27 апрелда.

ГУРЖИСТОН МАМЛАКАТИНИ ЭГАЛЛАШ УЧУН ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Ҳиндистондан зафар қозониб қайтганимдан кейин, ҳали сафар чарчоғи чикмай туриб, икки Ироқ ҳокимларидан менга арзнома келди. Ёзишларича, Гуржистон кофирлари хаддиларидан ошиб, чегарани бузган эмишлар.

Мен ҳамиша подшоҳлар учун кофирларга қарши ғазовот қилишдан, мамлакатларни забт этишдан ва жаҳонгирликдан яхшироқ иш йўқ, деган фикрда эдим. Гуржистон имонсизларининг туғён кўтаргани ҳақидаги хабар келиши биланоқ кенгаш ўтказиб, “ўша диёрдаги бошқа бузуқи одамларнинг ҳам бош кўтаришига йўл очилмасин”, деб зудлик билан уларни даф қилишга тутиндим. Ҳинд юришидан келган сипоҳийларимга “хоҳловчилар шу ерда қолсин, хоҳловчилар мен билан борсин”, деб ихтиёрни ўзларига бердим. Хуросон, Қандаҳор, Сеистон, Кермон, Табаристон, Гилон, Мозандарон ва Форс вилоятларидаги лашкарларимга жанг ҳозирлигини кўриб, Исфаҳон атрофига келиб, менинг зафарли лашкаримга қўшилсинлар, деб ёрлиғлар жўнатдим.

Ҳар бир мамлакатдаги итоатдан бўйин товловчиларни турли ерларга тарқатиб юборишни маслаҳат кўрдим. Чунончи, Хуросон ва Форсдаги бўйинтовловчиларни Туронзаминга кўчирдим ва бу мамлакатларнинг сатҳини уларнинг муҳолифлигидан тозаладим.

Сўнг Гуржистон вилояти қалъаларини забт этиш учун ўша мамлакат устига отландим¹⁴⁴. Сипоҳийларнинг кўнглига нима ўтирса, шуни қилдим. Бошимга пўлат дубулға, эғнимга Довудий совут кийдим, белимга Миср қиличини боғлаб, баҳодирлигу кураш тахтига ўтирдим. Туронлик довюракларга, Хуросон паҳлавонларига, Гилон ва Мозандарон ботирларига кўрқинч солдим ва Сивос¹⁴⁵ ҳамда Гуржистон қалъаларини фатҳ қилдим. Қалъа-

¹⁴⁴ Амир Темур Гуржистонга ҳаммаси бўлиб олти марта (1386—87, 1392, 1394, 1399, 1402 ва 1403 й.) юриш уюштирган. Нихоят, сўнгги юришида 1403 йилнинг декабрь ойида Гуржистон подшоши Гургенхон, яъни Георгий VIII (1393—1407) Амир Темурга таслим бўлиб, сулҳ тузган.

¹⁴⁵ *Сивос* — Кичик Осиёнинг йирик қалъа—шаҳарларидан; Ўрта асрларда Себастья деб номланган. Қалъаси ўта мустаҳкам бўлган. “Султония—Табриз—Кўниё” карвон йўли устида, Қизил ирмоқ дарёси ҳавзасида жойлашган ўрта аср шаҳари. Ҳозирги вақтда Туркиядаги шу номдаги вилоят маркази.

дан туриб [қаршилиқ кўрсатганларнинг] барчасини таг-томири билан юлиб, қалъадан олган ўлжаларни голиб аскарларимга улашдим. Озарбайжонлик бузуқи, бевош кишиларни жазоладим.

Шундан кейин Малатия¹⁴⁶ қалъаси ва унинг теварагидаги ерларни забт этишга киришдим. Ўша қалъаларни забт этишдан хотиржам бўлганимдан сўнг Ҳалаб¹⁴⁷ ва Ҳамисо¹⁴⁸ ни забт қилишга ҳиммат камарини боғладим ва бир оз ҳаракат билан бу мамлакатларни ҳам фатҳ этдим. Сўнг Миср ва Шом мамлакатларини забт этишга камар боғладим¹⁴⁹.

МИСР ВА ШОМ [МАМЛАКАТЛАРИ] НИ ФАТҲ ЭТИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Менинг шон-шавкат ва қудратим овозаси [Рум] қайсарининг¹⁵⁰ қулоғига етди. У ўзига қарашли Сивос ҳамда Малатия қалъалари ҳамда уларга тобеъ ерларни забт этганим, қалъалар ичидаги аскарларининг барисини тарқатиб, теварак-атрофга сочиб ташлаганим ҳақидаги хабарни эшитгач, томирларидаги ғайрат ҳаракатга келди ва лашкарим зарбасидан қочиб, қайсар қошида паноҳ топган Қора Юсуф туркман¹⁵¹ иғвоси билан устимга лашкар тортишга қарор қилди.

Қайсар балога йўлиқиб, давлати вайрон бўлиши яқинлашиб қолган эди, чунки у Қора Юсуфнинг иғвосига

¹⁴⁶ *Малатия (Малотия)* – Рум мамлакатининг машҳур шаҳарларидан. Ҳозир ҳам Туркиянинг шу номдаги вилоят маркази.

¹⁴⁷ *Ҳалаб* – Шом(Сурия)нинг шимолида жойлашган қадимий шаҳар (милод.ав. 20 – асрдан маълум), Алеппо номи билан машҳур.

¹⁴⁸ *Ҳамисо (Хумис)* – қадимги Эмесса, Оси (Орионт) дарёси бўйида жойлашган ва Шомга қарашли қадимий шаҳар.

¹⁴⁹ Миср ва Шом забтига Темур етти йиллик (1399 – 1404) юриш вақтида, аниқроғи 1401 йили киришган.

¹⁵⁰ Бу ерда Усмонли империяси султони Йилдирим Боязид I (1389 – 1402) назарда тутилади. (1403 йилнинг 8 мартада Окшаҳарда вафот этган).

¹⁵¹ *Қора Юсуф туркман* – 1380 – 1468 йиллари Ироқ ва Озарбайжон устидан ҳукм юритган қора – қуюнлилар сулоласидан чиққан ҳукмдор (1388 – 1420). 1388 – 1389 й. Арманистон, Ироқ ва Жанубий Озарбайжон сарҳадларида Амир Темур лашкари билан жанглар қилган. У Султон Аҳмад жалоир билан иттифокдош бўлган. Лекин ҳар иккаласи ҳам енгилиб, Султон Боязид Йилдиримнинг қаноти остига қочиб борганлар. Табризга фақат 1406 й. Темур вафотидан кейин қайтган.

учиб, менга қарши лашкар тортган эди. [Қолаверса] Миср ва Шом кўшинларини ҳам ёрдамга чақирган эди. Мен кенгашиб лашкаримни уч фавжга ажратсам яхши бўлар, дедим. Бироқ жангда енгиш-енгилиш иши тақдир пардаси остида яширинлиги боис бу тўғрида амирларим билан кенгаш ўтказдим. Улар сипоҳийларга хос ишни тутиб, уруш очмокни маслаҳат бердилар.

[Шундай бўлса] ҳам мен қайсарнинг [ғайрат] ўтини аччиқ-чучук гап билан сўндирмоқни маслаҳат кўрдим ва қайсарга мактуб йўлладим. Хатнинг қисқача мазмуни шундай эди: “Еру кўкни яратган Тангри таолога чексиз шукрлар бўлсинким, етти иқлим мамлакатларининг кўпини менинг фармонимга киргизди ва олам султонлари ва ҳокимлари менга эгилиб, итоат ҳалқасини жон қулоқларига тақдилар. Ўз қадрини билиб, ҳаддидан ошмай жасорат оёқларини тийган бандасини Тангри ёрлақасин! Сенинг наслу насабинг ким эканлиги жаҳон халқи олдида маълумдир. Шундай экан, ҳолингга муносиб иш тутиб, журъат оёғини олдинга қўймаки, ранжу меҳнат балчиғига ботиб, бало чуқурига йиқилгайсан. Иқбол эшигидан ҳайдалган бир тўда ифвогар кишилар ғаразли ишларини бажариш учун сенинг паноҳингдан жой олиб, ухлаб ётган фитнани уйғотмишлар. Яна ўшаларнинг ифвоси билан офат ва бало эшигини давлатинг юзига очмагил. [Дархол] Қора Юсуфни менинг олдимга юборгил. Йўқ эса тақдир пардаси икки лашкар сафлари тўқнашганда юзингга очилғусидир”¹⁵².

Мактубни танилган элчиларим билан қайсарга юборганимдан кейин Шом пойтахти (Димишқ)га бориб туришга қарор қилдим. Хумис ва Халаб йўли орқали у ерга равона бўлдим. Халаб шаҳрига етганимда Миср подшоси Малик Барқуқ ўғли Малик Фараж¹⁵³ менинг Димишққа келаётганимни эшитиб, шошилинич равишда Мисрдан Димишққа қараб йўл олгани ҳақида хабар келтирдилар. Мен Миср ва Шом лашкарларининг қўшили-

¹⁵² Лекин Боязид Йилдирим Амир Темурнинг талабини инобатга олмаган, аксинча унга ҳақоратомуз жавоб мактуби йўллаган.

¹⁵³ *Малик Барқуқ ўғли Малик Фараж* – 1382–1517 йилларда Миср билан Шомда ҳукмронлик қилган Буржийлар сулоласидан чиққан олий ҳукмдор (1399–1405). Шарқдаги Темурга қарши кучлар, Тўхтамиш, Қора-куюнли туркманлари, Султон Аҳмад жалоир ва Рум султонлари билан иттифокдош бўлган.

шига йўл қўймаслик учун зудлик билан отланиб, олдин-га юрдим. Лекин Малик Фараж абжирлик қилиб, мендан олдин Димишққа етиб олди. [Шундай бўлса ҳам] мен унинг орқасидан шаҳарга етиб бордим ва Димишқни забт этдим¹⁵⁴.

РУМ МАМЛАКАТИНИ ЗАБТ ЭТИБ, ҚАЙСАР ЛАШКАРИНИ СИНДИРИШ БОБИДА ҚИЛГАН КЕНГАШИМ

Шом шаҳарларини забт этганимдан кейин ва Мисру Шом подшоси Малик Фараж жанг майдонини ташлаб қочгандан сўнг, Румга юборган элчим Йилдириш Боязиднинг тескари жавобини¹⁵⁵ олиб келди. Лекин [Боязид] Миср ва Шом лашкари мендан енгилганини эшитгач, ўйланиб қолгани ва саросимага тушиб, шошилинч равишда юришга тайёргарлик кўра бошлаганини ҳам айтди. Мен эса кенгашиб Димишқ шаҳрини олиб, Шом вилоятларини бўйсундиргач, Мўсул¹⁵⁶ йўли билан Бағдодга қараб юрдим. Бу билан қайсарнинг мен билан уруш қилиш нияти бор-йўқлигини билиб олмоқчи бўлдим.

Табриз тарафга қараб юрдим. Амирзодалардан баъзиларига кўп сонли лашкар фавжларини қўшиб, Бағдод устига жўнатдим. Бу вақтда Бағдод ҳокими Султон Ахмад жалоир шаҳарни ва унинг қалъасини қўриқлашни навқари Фаррухга топшириб, ёнига кўп одамларни қўшиб берганди. Амирзодалар Бағдодга етиб, шаҳарни куршаб олдилар. Иш уруш қилишга бориб тақалгач, [чопар орқали] бор ҳақиқатни менга арз қилдилар. [Бу хабарни] эшитиб ўзим Бағдодга бориб, шаҳар ва қалъани озод этишга қарор бердим. Табриз йўлидан орқага қайтиб, юриш билан Бағдодга келдим ва эҳтиёткорлик билан ҳарбий ҳийлалар ишлатиб, қалъани қўлга олишга киришдим. Қамал муддати икки ойу ва яна бир неча кунга чўзилгандан кейингина қалъа билан шаҳар ишғол эти-

¹⁵⁴ 1401 йил 11 январь.

¹⁵⁵ Ибн Арабшоҳнинг сўзларига қараганда, Боязид I Йилдириш ўзининг жавоб хатида Амир Темурдан орани очик қилиш учун унинг хузурига келишни талаб қилган. Акс ҳолда, “хотинларинг уч талок” (“талок би-с-салоса”) бўлсин, деб уни ҳақорат қилган.

¹⁵⁶ Мўсул – Араб Ироқининг катта шаҳарларидан.

либ, ғалаба қозонилди¹⁵⁷. Қалъа бошлиғи Фаррух Дажла дарёсида ғарқ бўлди. Мен шаҳарга кирдим ва барча бебош, бузуқи кишиларни ўлдиришни, қалъа ва шаҳар иморатларини бузиб ер билан баробар қилишни буюрдим.

Бағдоддан кейин Озарбайжонга келдим ва ўша ерда бир қанча вақт туриб қолдим. Шу аснода қайсар Ҳалаб, Хумис ва Диёрбакр вилоятларига лашкар фавжларини юборгани ва мендан қочиб қайсар паноҳига кирган Қора Юсуф туркман эса қароқчилар бошлиғига айланиб, айниқса икки муқаддас шаҳар¹⁵⁸ зиёратига қатновчиларнинг қарвонларига кўп зарар келтираётганлиги хабари қулоққа эшитилди. Бунинг устига ўша тарафлардан бир жамоат кишилар келиб, улар ҳам Қора Юсуфнинг жабрзулмидан арз қилдилар. Шунинг учун Қора Юсуфнинг жазосини бериб, қайсарнинг кўзини ғафлат уйқусидан очиб қўйишим лозим кўринди. Бу хусусда маслаҳатни шундан топдимки, ҳар бир шаҳар ва қабиладан лашкар тўплаб, қайсарнинг устига ёпирилиб боргайман. Лашкарлар жам бўлгандан кейин хижрий 804 йилининг ражаб ойида (милодий 1402 йил февралда) Озарбайжондан чиқиб, қайсарга қарши жанг қилиш учун йўлга тушдим. Ўзимдан илгари лашкаримдан бир неча фавжини Рум мамлакати устига тўсатдан босқин қилишга тайин этдим. Яна бир неча фавжга эса йўлимиздаги тўхташ манзилларини кўздан кечириб, емиш ва ичмишни ҳозирлаб туришни буюрдим. Ўзим Ангурия¹⁵⁹ йўли билан юриш қилдим. Қайсар тўрт юз минг отлиқ ва пиёда аскар билан менга қарши юзланди. Урушни бошладим ва уни енгдим¹⁶⁰. Қайсарни лашкарбошиларимдан бири қўлга тушириб, ҳузуримга келтирди.

Етти йиллик юришдан сўнг зафар ва нусрат билан Самарқандга қайтдим¹⁶¹.

¹⁵⁷ 1401 йил 20 июнь.

¹⁵⁸ Маккаи муқаррама ва Мадинаи мунавварага берилган фахрли ном.

¹⁵⁹ Ангурия – ҳозирги Анқара шаҳрининг ўрта асрлардаги номи.

¹⁶⁰ 1402 йил 20 июлда.

¹⁶¹ 1404 йил август ойида.

Иккинчи мақола

Мамлакатларни фатҳ этгувчи бахтли фарзандларим ва жаҳонни идора этгувчи қудратли набираларимга маълум бўлсинким, Тангри таоло даргоҳидан умидим шулки, кўплаб фарзандларим, авлодим ва зурриётим салтанат тахтига ўтириб, мамлакатларни идора этгай. Шунинг учун салтанат қуриш, давлат тутиш бобида ўзим қўллаган ишларни бир неча тузукка¹⁶² боғладим ва салтанатни бошқариш ҳақида қўлланма ёзиб қолдирдим, токи фарзандларим, авлодим ва зурриётимдан бўлганларнинг ҳар бири унга мувофиқ иш юритсин; меҳнату машаққатлар, кўп ҳарбий юришлар, уруш-таллошлар билан, Тангрининг инояти ва ҳазрати Муҳаммаднинг, унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, толеъи баланд халқининг шарофати, онҳазратнинг улуғвор авлоди ва қимматли саҳобаларига қилган муҳаббат ва дўстлигим орқали қўлга киритган давлат ва салтанатни сақлагайлар.

Бу тузуқлардан салтанат ишларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар, токи мендан уларга етадиган давлат ва салтанат зарару таназулдан омон бўлгай.

Энди менинг номдор бахтиёр фарзандларим ва мамлакатларни забт этгувчи иқтидорли набираларимга йўл-йўригим шулки, мен ўн икки нарсани ўзимга шиор қилиб олиб, салтанат мартабасига эришдим. Шу ўн икки нарса ёрдамида мамлакатларни забт этиб, салтанатимни бошқардим ва салтанат тахтига зебу зийнат бердим. Улар ҳам ушбу тузукка амал қилсинлар. Менинг ва ўзларининг давлату салтанатларини эҳтиёт қилсинлар.

Биринчиси — давлат ва салтанатимга боғлаган менинг биринчи тузугим шулким, Тангри таолонинг дини ва Муҳаммад мустафонинг шариятига дунёда ривож бердим. Ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қувватладим.

¹⁶² *Тузук* — қонун; турк-мўғул халқлари орасида амалда бўлган қонун-қоидалар.

Иккинчиси шулким, ўн икки табақа ва тоифадаги кишилар билан мамлакатларни забт этдим, уларни идо-ра қилдим. Давлат, салтанат устунларини ўшалар билан қувватлаб, мажлисларимни шулар билан зийнатладим.

Учинчиси шулки, маслаҳат, кенгаш, тадбиркорлик, фаоллик ва хушёрлик, эҳтиёткорлик билан ғаним кўшинларини енгиб, мамлакатларни ўзимга бўйсундирдим. Салтанатим ишларини муросою мадора, мурувват ва сабртоқат билан юргиздим. Кўп нарсани билиб турсам ҳам ўзимни билмасликка солдим, дўсту душман билан муросою мадора қилдим.

Тўртинчиси — давлат ишларини салтанат қонун-қоидаларига асосланган ҳолда бошқардим. Тўра ва тузукка таяниб, салтанатда ўз мартаба ва мақомимни мустаҳкам сақлаб турдим. Амирлар, вазирлар, сипоҳ, раият, ҳар бири ўз лавозим ва мартабасидан мамнун ҳолда хизматимда бўлиб, ундан ортиғига даъвогарлик қила олмади.

Бешинчиси — амирларим ва сипоҳийларимни мартаба ва унвонлар, олтин-кумуш билан хушнуд этдим. Базмларда уларга [ўз ёнимдан] ўрин бердим, шунинг учун жангларда жонларини фидо қилдилар. Дирҳам ва динорларни улардан дариф тутмадим. Уларнинг юмушларини енгиллаштириш учун меҳнату машаққатларини ўзимга юкладим ва уларни тарбият қилдим. Амирлар, сипоҳ-солорлар, баҳодирлар билан иттифоқ бўлиб, уларнинг мардлигу мардонаворлигига таяниб, шамшир зарби билан йигирма етти подшоҳнинг тахтини эгалладим. Эрон, Турон, Рум, Мағриб, Шом, Миср, Ироқи араб ва Ироқи ажам, Мозандарон, Гилон, Ширвон, Озарбайжон, Форс, Хуросон, Жета Дашти, Дашти Қипчоқ, Хоразм, Хўтан, Кобулистон, Бохтарзамин, Ҳиндистонга подшоҳ бўлиб, ҳукм сурдим.

Салтанат тўнини кийгач, ўз тўшагимда роҳатда ух-лаш хузур-ҳаловатидан воз кечдим. Ўн икки ёшимдан турли диёрларни кездим, ранжу меҳнат тортдим. Ҳар хил тадбирдар қўлладим, ғаним фавжларини синдирдим. Амирлар ва сипоҳийларнинг исёнларини кўрдим, улардан аччиқ сўзлар эшитдим. Лекин сабру бардош билан ўзимни эшитмаган-кўрмаганга солиб, уларни тинчитдим. Қилич кўтариб жанг майдонига отилдим ва шу тариқа дунёда ном чиқардим.

Олтинчиси — адолат ва инсоф билан Тангрининг ярат-

ган бандаларини ўзимдан рози этдим. Гунохкорга ҳам, бегунохга ҳам раҳм-шафқат билан, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-эҳсон ишларим билан одамларнинг кўнглидан жой олдим. Сиёсат¹⁶³ ва инсоф билан сипоҳийларим ва раиятни умид ва кўрқинч орасида тутдим. Фуқаро ва қўл остимдагиларга раҳмдиллик қилдим, сипоҳийларга инъомлар улашдим.

Золимга қарши мазлум додига етдим. Золим етказган моддий ва жисмоний зарарларни исботлаганимдан кейин, уни шариатга мувофиқ одамлар ўртасида муҳокама қилдим ва бир гунохкорнинг ўрнига бошқасига жабр-зулм ўтқизмадим.

Менга ёмонликлар қилиб, бошим узра шамшир кўтариб, ишимга кўп зиён етказганларни ҳам илтижо билан тавба-тазарру қилиб келгач, ҳурматлаб, ёмон қилмишларини хотирамдан ўчирдим. Мартабаларини оширдим. Улар билан муомалада шундай йўл тутдимки, агар хотираларида менга нисбатан шубҳаю кўрқув бўлса, бутунлай унутишар эди.

Еттинчиси — сайидлар, уламо, машойих, оқилу донолар, муҳаддислар, тарихчиларни сара, эътиборли одамлар ҳисоблаб, иззату ҳурматларини ўрнига қўйдим. Шижоатли кишиларни дўст тутардим, чунки Тангри таоло жасур кишиларни ардоқлайди. Уламо билан суҳбатда бўлдим ва пок ниятли, тоза қалбли кишиларга талпиндим. Буларнинг ҳимматларидан улуш тилаб, муборак нафаслари билан дуо-фотиҳа беришларини илтимос қилдим. Дарвиш, фақир ва мискинларни ўзимга яқин тутдим, уларнинг кўнгилиларини оғритмадим ва бирон талабларини рад этмадим. Бузуқи ва оғзи шалоқ, ғийбатчи одамларни мажлисимга йўлатмадим, сўзларига амал қилмадим. Бирор кимсага туҳмату ғийбат қилсалар, қулоқ солмадим.

Саккизинчи — азму жазм билан иш тутдим. Бирор ишни бажаришни ўйласам бутун зехним, вужудим билан боғланиб, битирмагунимча ундан қўлимни тортмадим. Ҳар неки десам унга ўзим амал қилдим. Ҳеч кимга ғазаб билан қаттиқ муомала қилмадим ва ҳеч бир ишда танглик қилмадим, токи Тангри таолонинг ғазабига дучор бўлмайин ва ишимни бузиб, ҳолимни танг айламасин

¹⁶³ Бу ерда жазолаш маъносида.

деб. Одам Атодан бошлаб Муҳаммад пайғамбаргача, улардан то hozирги дамгача ўтган султонларнинг қонунларини ва туриш-турмушларини донолардан сўраб-суриштирдим. Ҳар қайсиларининг йўл-йўриқлари, туриш-турмушлари, қилиш-қилмишлари, айтган гапларини хотирамда сақладим ва яхши ахлоқлари, маъқул сифатларидан ўрнак олиб, унга амал қилдим. Давлатларининг таназзулга учраши сабабларини суриштирдим ва давлату салтанат заволига сабаб бўлувчи ишлардан сақландим, наслни бузувчи, очарчилик ва вабо касали келтирувчи зулм ва бузуқчиликдан сақланишни ўзимга лозим билдим.

Тўққизинчиси — раият аҳволидан огоҳ бўлдим, улуғларини оға каторида, кичикларини фарзанд ўрнида кўрдим. Ҳар ернинг табиати, ҳар эл ва шаҳарнинг расму одатлари, мизождан воқиф бўлиб турдим. Ҳар бир ўлка ва шаҳар аҳолисининг ашроф-улуғлари билан дўст тутиндим. Уларнинг мизожларига, табиатига тўғри келган, ўзлари тилаган одамларни уларга ҳоким қилиб тайинладим. Ҳар бир диёр аҳолисининг аҳволидан огоҳ бўлиб турдим. Ҳар бир мамлакатнинг аҳволини, сипоҳу раият кайфиятини, туриш-турмушини, қилиш-қилмишларини, булар ўрталаридаги алоқаларни хатга битиб, менга билдириб туришлари учун диёнатли, тўғри ёзувчи кишиларни белгиладим. Борди-ю эгри ёзганлари менга билдирилса уларни жазоладим. Ҳокимлару сипоҳдан қай бирининг халққа жабр-зулм еткизганини эшитсам, уларга нисбатан дарҳол адолату инсоф юзасидан чора кўрдим.

Ўнинчидан — турку тожик, арабу ажамнинг турли тоифа ва қабилаларидан бўлган ва менинг паноҳимга кирган кишиларнинг улуғларига ҳурмат кўрсатдим, қолганларини ҳам ўз ҳолига яраша сийладим. Яхшиларига — яхшилик қилдим, ёмонларини эса ўз ёмонликларига топширдим.

Ким менга дўстлик қилса қадрладим, унутмадим ва унга мурувват, эҳсон, иззату икром кўрсатдим. Кимки менинг хизматимни қилса, хизмати ҳаққини адо этдим. Кимки менга душманлик қилса-ю, кейин пушаймон бўлиб, илтижо билан ҳимоя истаб, тиз чўкиб ҳузуримга келса, душманлигини унутиб, мурувват ва дўстлик кўрсатдим. Чунончи, улус амири Шер Баҳром аввал менга ҳамроҳ эди, бошимга иш тушганда мени ташлаб кетди ва душманларимга қўшилди, менга қарши қилич кўтарди. Охири берган тузим ҳаққи тиз уриб, яна илтижо қилиб келди.

Асл эр-йигит экани ва жанг-жадал билан суяги қотган мардлардан бўлганлиги сабабли ёмон ишларининг ҳаммасидан кўз юмдим. Ҳузуримга келгач, ўзини хурматлаб, мартабасини оширдим. Уни марду мардоналиги учун кечирдим.

Ўн биринчиси — фарзандлар, қариндошлар, ёру биродарлар, қўшнилар ва мен билан бир вақтлар дўстлик қилган барча одамларни давлату неъмат мартабасига эришганимда унутмадим, [молу мулк ва нақд пул билан] ҳақларини адо этдим. Ўз фарзандларим, қавму қариндошларимдан қариндошлик меҳрини узмадим. Улардан нораво иш ўтган бўлса, дархол [қўл-оёғини] боғлаб, ўлдиришга буюрмадим. Ҳар кимни [туриш-турмушнинг пасту баландларида] турли йўллар билан синаб билиб олдим ва уларга шунга яраша муомала қилдим. Ҳаётнинг кўп иссиқ-совуғини кўриб, улардан сабоқ олиб, тажрибамни оширдим. Шунинг учун дўсту душман билан келишиб яшадим.

Ўн иккинчиси — дўст-душманлигига қарамай, ҳар жойда сипохийларни хурмат қилдим, чунки улар боқий мато бўлган жонларини фоний дунё моли учун сотадилар. Ўзларини маърака-майдонга, ҳалокатга отиб, жонларини қурбон қиладилар.

Агар ғаним сипоҳидан бирор кимса ўз валинеъматига сидқидилдан хизмат қилиб уруш кунларида менга қарши қилич кўтарган бўлса ҳам, ундай одамга нисбатан лутф-марҳаматлар кўрсатдим. Қошимга [паноҳ истаб] келганда, уни қадрлаб, ишончини қозондим, вафодорлиги ва ҳақиқат билан хизмат қилишига ишондим.

Қайси бир сипохий туз ҳақи ва вафодорликни унутиб, хизмат вақтида ўз эгасидан юз ўгириб, менинг олдимга келган бўлса, ундай одамни ўзимга энг ёмон душман деб билдим. Чунончи, Тўхтамишхон билан бўлган урушда унинг амирлари менга хабарлар ва шикоятлар ёзиб, ўз ҳукмдори, яъни менинг душманим бўлмиш Тўхтамишхон берган туз ҳақини унутдилар. Вафодорлик ва ҳақиқатни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, менинг ҳузуримга паноҳ истаб келганлари учун уларни лаънатладим, ўзимча, “булар ўз соҳибига вафодорлик қилмагач, менга қилармиди?” деб ўйладим.

Яна тажрибамда кўриб билдимки, давлат агар дину тартиб асосида қурилмас экан, тўра-тузукка боғланмас

экан, ундай салтанатнинг шукухи, қудрати ва тартиби йўқолади. Бундай салтанат яланғоч одамга ўхшайдириким, уни кўрган ҳар кимса [ундан] нигоҳини олиб қочади. Ёхуд ҳар хил қаланғи-қасанғи одамлар тап тортмай кириб чиқадиган томсиз, эшиги — тўсиғи йўқ уйга ўхшайди.

Шунинг учун ҳам мен салтанатим биносини ислом дини, тўра ва тузук асосида мустаҳкамладим. Салтанатни бошқаришимда учраган ҳар қандай воқеа ва ишни тўра ва тузук асосида адо этдим.

Дилимнинг машриқидан кўтарилган биринчи тузук шундан иборат бўлдики, ислом динини ёйиб, Муҳаммад, унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, шариятини қувватладим. Жаҳоннинг турли мамлакатлари, катта ва кичик шаҳарларида ислом динини ва одамларнинг энг хайрлиси¹⁶⁴ (ҳазрати Муҳаммад)нинг тўғри йўлларини тарғиб этдим. Ўз салтанатимни шарият билан безадим.

Равшан динга ривож беришда қўллаган биринчи тузугим шу бўлдики, саййидлар орасидан лаёқатли биттасини аҳли исломга бошлиқ-садр этиб тайинладим. Тамом вақф¹⁶⁵ ларни бошқариш ва назорат қилиш учун мутаваллий танлашни, ҳар бир шаҳар ва вилоятда қози, муфтий, мухтасиб тайинлашни унинг ўзига ҳавола қилдим. У саййидлар, уламо, шайхлар ва бошқа арбобларга суюрғол¹⁶⁶ белгилаб, ҳар бирининг вазифасини тайин қилсин, дедим.

Лашкар учун махсус қози ва раият учун алоҳида қози тайинладим; ҳар мамлакатга шайхулислом юбордимки, токи мусулмонларни гуноҳ ишлардан қайтариб, уларни яхши ва савоб ишларга ундасин. Ноибларимга ҳар бир шаҳарда масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар қуришни, йўловчи мусофирлар учун йўл устига работлар солишни, дарёлар устига кўприклар қуришни буюрдим.

Мусулмонларга диний масалалардан таълим бериб, шарият ақидалари ва ислом дини илмларидан тафсир, ҳадис, фикҳдан дарс берсинлар деб, ҳар бир шаҳарга олимлар ва мударрислар тайин қилдим.

¹⁶⁴ *Хайр ал-аном* — Ҳазрати Муҳаммаднинг сифатларидан.

¹⁶⁵ *Вақф* — подшоҳ ва бой-бадавлат кишилар тарафидан масжидлар, хонақоҳлар, мозорларга ёки айрим йирик дину тарикат арбобларига, уларнинг маоши учун берилган ер-сув, мол-мулк.

¹⁶⁶ *Суюрғол* — инъом, совға (ер, мол-мулк).

Турли мамлакатлардаги садрлар ва қозиларга шариатнинг асосий талаблари қандай бажарилаётганлиги хусусида менга хабар қилиб туришларини буюрдим. Шунга ўхшаш ҳар эл ва ҳар шаҳарда сипоҳ ва раият орасида урф-одатларга оид жанжалли ишлар ҳақида менга маълумот бериб турсин, деб адолат амирини таъинладим.

Шу тариқа ислом динини ривожлантириб, шариатни мусулмон мамлакатларига ёйдим. Ислом динини ёйиб, унга равнақ берганим ҳақидаги овоза каттаю кичик аҳли мўминнинг қулоғига етгандан кейин, ислом олимлари: “Тангри таоло ҳар юз йилда Муҳаммад, унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, динига ривож бериш учун бир кишини ислом динининг ёйувчиси ва ривож бергувчиси сифатида ихтиёр этади. Бу саккизинчи юз йиллик¹⁶⁷ да Амир соҳибқирон¹⁶⁸ ислом динини жаҳон аҳлига тарқатди. Шунинг учун бу юз йилликда Муҳаммад динига ривож бергувчи зот шу киши бўлмай”, деб фатво бердилар.

Замон уламосининг улуғи бўлмиш Мир Саййид Шариф¹⁶⁹ бу хусусда менга мактуб йўллаб ёзган эдиларки, илгариги ва кейинги авлод ислом олимларининг барчаси бир оғиздан иттифоқ бўлиб деганларки, Оллоҳи таоло, ҳазрати рисолатпаноҳ пайғамбаримиз, унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, унинг динини тарқатиш учун ҳар юз йилда бир кишини динга ривож бергувчи сифатида ихтиёр этади. Саккизинчи юз йилликнинг бошида Амир Соҳибқирон дини мўбинни ривожлантирди ва ҳар томонга ёйди. Дини ислом оламнинг турли ўлкалари ва шаҳарларида равнақ топди. Ҳақли равишда [бу асрда] диннинг тарқатувчиси Амир соҳибқиронлиги тасдиқланди. Ушбу мактубнинг нусхаси бу-

¹⁶⁷ Саккизинчи юз йиллик – хижрий ҳисоб; милодий XIV аср.

¹⁶⁸ *Соҳибқирон* – Зухра ва Муштарийнинг бир-бирига яқинлашган ҳолати “Кирон буржи” деб аталади. Амир Темур Зухра (Венера) ва Муштарий (Юпитер) бир-бири билан яқинлашганда туғилган. Эътиқодга кўра, бундай бола келажақда тож – салтанат ва бахту иқбол эгаси бўлади. Шундай фахрий номга Чингизхон (1155–1227) ва Шайбоний Абдуллохон II (1583–1598) ҳам сазовор бўлишган.

¹⁶⁹ *Мир Саййид Шариф Журжоний* (1330–1414) – журжонлик машҳур файласуф олим. 1387 йили Амир Темур уни Самарқандга олиб келган ва у улуғ амирнинг “Дорушифо”сида дарс берган.

дир: “Ё, Оллоҳ! Кимки, Муҳаммад динини қўллаб-қувватласа, Сен ҳам уни қўллагил, кимки Муҳаммад динини хор қилса, Сен ҳам уни хор қилгил.

Рисолатпаноҳ пайғамбаримиз хижрат этганларига ҳам саккиз юз йилдан ошди. Ҳар юз йил бошида Оллоҳи таоло ва тақаддус ўз элчиси ва ҳабиби Муҳаммад динини унинг умматига тарқатувчи ва ривож бергувчини ихтиёр қилади. Оллоҳга ҳамду санолар бўлсинки, саккизинчи юз йиллик бошида Оллоҳи таоло Амир соҳибқиронни ислом динининг ёйувчиси ва ривожлантирувчиси сифатида ихтиёр қилди ва у турли ўлкалар ҳамда мамлакатларда халққа Муҳаммад динини қабул қилдирди. Илк ислом олимлари динни ёйувчилар ва ривожлантиргувчилар аҳволини ўрганиб, ўз китобларида бу ҳақда маълумот берганлар. Бу ривож бергувчилар куйидагилардир:

Хижратдан кейинги биринчи юз йилликда динга ривож бергувчи киши Умар ибн Абдулазиз¹⁷⁰ эдилар. У хорижийлар¹⁷¹ минбардан туриб, ҳазрати Алига таъна қилишиб, лаънатлар ёғдиришиб, ислом динини заифлаштирганда, бу [низони] бартараф қилди. Ўша вақтда ислом аҳли иттифоқи бузилиб, кинаю адоват пайдо бўлган эди. Бир тоифа одамлар тўғри йўлдан борган халифаларни лаънатлаб, уларга таънаю дашном ёғдирдилар; бошқа бирлари эса мўминлар амири ҳазрати Алини, имом Хусайн¹⁷² ва ҳазрати Аббос¹⁷³ни лаънатлар эдилар. Бу икки гуруҳ ҳам ўзаро адоватда бўлиб, ўта мутаассиб эдилар. Умар ибн Абдулазиз бу низоларни бартараф қилиб, ислом динига ривож берди.

Иккинчи юз йилликнинг бошида келган динга ривож бергувчи халифа Маъмун ибн Хорун ар-Рашид¹⁷⁴ эди. У

¹⁷⁰ Умар ибн Абдулазиз – умавия сулоласи (661–750)га мансуб саккизинчи халифа (712–720). Форсча матида “мураввиж”, “муҷаддидин” истилоҳлари келтирилган.

¹⁷¹ Хорижийлар – (араб. “ажралиб чикқанлар”; исёнчилар) – VII асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган исломдаги ғоявий-сиёсий оқим.

¹⁷² Имом Хусайн – халифа ҳазрати Алининг ўғли (626–680). Куфада халифа Язид (680–683) аскарлари билан бўлган урушда 680 йил 10 октябр куни ўлдирилган.

¹⁷³ Ҳазрати Аббос – Муҳаммад пайғамбарнинг амакиваччаси Абул-аббос ас – Сафоҳ, аббосийлар сулоласининг асосчиси (749–754).

¹⁷⁴ Маъмун ибн Хорун ар-Рашид – машҳур халифа Хорун ар-Рашид (786–809)нинг ўғли ва тахт вориси (813–833).

ислом динида пайдо бўлган етмиш икки турли ботил¹⁷⁵ мазҳабларни йўқотиб, ҳақ мазҳаби — аҳли суннат ва жамоатни ривожлантирди. Али ибн Мусо Жаъфар¹⁷⁶ ни, ундан Оллоҳ рози бўлсин, Хуросондан олиб келиб, уни ўзига валиаҳд деб эълон қилди. Унинг изни ва маслаҳати билан мамлакатда ҳукмронлик қилди.

Учинчи юз йиллик бошида дини Муҳаммадийга ривож бериб раванққа етказган халифа Муктадир биллоҳ Аббосий¹⁷⁷ эди. Абу Тохир бошчилигидаги қарматлар¹⁷⁸ Маккаи муаззамани босиб олиб, арафа куни ҳажга борганлардан ўттиз мингтасининг жонига қасд қилдилар ва уларни шаҳид этдилар. Муқаддас қора тош¹⁷⁹ ни Каъба деворидан суғуриб олдилар. Ислом мамлакатларини вайрон этиб, [халқни] қатлиом ва талон-тарож қилдилар. Шу сабабдан ислом дини заифлашиб қолди. Муктадир биллоҳ бу қавм устига лашкар тортиб, уларни улоқтириб ташлади [ва фитнани бостирди]. Бу билан ислом дини ва шариатига ривож берди.

Тўртинчи юз йилликнинг бошида дини Муҳаммадийни ривожлантирган киши Иззуддавла Дайламий¹⁸⁰ эди. Шу даврнинг халифаси аббосий Мутиъ амриллоҳ¹⁸¹ [ҳукмронлиги вақтида бўлган] фиска-фужурлар ва унга тобеъ кишиларнинг зулми орқасида дини ислом заифлашган ва ислом мамлакатларида турли-туман фиска-фасод кўпайган эди. Иззуддавла бу халифани тахтдан йикитиб, ўрнига ўғли Тоиб Биллоҳ¹⁸² ни валиаҳд қилди. Иззуддавла шахсан ўзи бу динни тарқатиш ва тозалашда, бидъатни йўқотишда, ношаръий ишларни бартараф этишда, жабр-зулмни тугатишда мутасадди бўлди. Муҳаммад динига ривож берди.

¹⁷⁵ *Ботил* — бекор қилинган, бузук.

¹⁷⁶ *Али ибн Мусо Жаъфар* (765 ёки 770—818) — шиаларнинг саккизинчи имоми.

¹⁷⁷ *Муктадир биллоҳ Аббосий* — Аббосийлар хонадонига мансуб ўн тўққизинчи халифа (908—932).

¹⁷⁸ *Қарматлар* — исмоилийлар мазҳаби шаҳобчаларидан бирининг тарафдорлари, IX асрда Месопотамиянинг жанубида пайдо бўлган.

¹⁷⁹ Матнда “ал-Ҳажар ал-асвад”.

¹⁸⁰ *Иззуддавла Дайламий* — Бувайхийлар сулоласидан (932—1062) чиққан ва Ироқда ҳукмронлик қилган подшоҳ (967—978).

¹⁸¹ *Мутиъ амриллоҳ* — аббосий халифалари жумласидан (946—974).

¹⁸² *Тоиб Биллоҳ* — аббосий халифаларидан (974—991).

Бешинчи юз йиллик бошида дину шариатни ривожлантирган одам Султон Санжар ибн султон Маликшоҳ¹⁸³ эди. Шайх Аҳмад Жом¹⁸⁴ ва Ҳаким Санойи¹⁸⁵ унинг замондошлари бўлиб, султон уларнинг муриди эди. Бу даврда динсизлар ва жоҳиллар ислом динини заифлаштирган эди. Султон Санжар динсизларни йўқотиб, ислом динини ривожлантиришга киришди. Муҳаммад динига итоат ва тобеъликда шундай даражага эришдики, шариатга хилоф бўлган ҳеч бир иш қилмади.

Олтинчи юз йилликнинг бошида динга ривож бергувчи Ҳозонхон ибн Арғунхон ибн Ҳалокухон¹⁸⁶ эди. Ислом дини туркистонлик кофирларнинг¹⁸⁷ истилоси натижасида заифлашган эди. Оллоҳи таоло дин ривожини учун Ҳозонхонни юз минг аскар билан қўзғайди. [Тангри таолонинг иродаси билан унга топширилган] юз минг аскар Лор саҳросида шайх Иброҳим Ҳамавий¹⁸⁸ раҳнамолигида Оллоҳга иймон келтириб, мусулмон бўлдилар. Тилларини: “Оллоҳдан бошқа худо йўқ, Муҳаммад Оллоҳнинг [ердаги] элчисидир”, деган иймон калимасига очдилар ва куфр-бидъат ишларини ташладилар, мамлакатда ва шаҳарларда шариатга ривож бердилар.

Еттинчи юз йилликнинг бошида келган Улжойту Султон¹⁸⁹ ибн Арғунхон, лақаби Султон Муҳаммад Худобанда эди. Мазкур санада¹⁹⁰ оғаси Ҳозонхондан сўнг салта-

¹⁸³ *Султон Санжар ибн султон Маликшоҳ* – 1038–1194 йиллари Эрон билан Ироқни идора қилган салжукийлар сулоласидан бўлган подшоҳ (1118–1157).

¹⁸⁴ *Аҳмад Жом* (1049–1142) – хуросонлик машҳур ҳадис олими ва мутасаввиф шоир.

¹⁸⁵ *Ҳаким Санойи* – Ҳазнавийлар сулоласи даврида яшаган йирик мутасаввуф шоир (1070–1140).

¹⁸⁶ *Ҳозонхон ибн Арғунхон ибн Ҳалокухон* – 1256–1353 йилларда Эрон, Озарбайжон ва Ироқни идора қилган ва тарихда Элхонийлар номи билан машҳур бўлган мўғул сулоласи намоёниси. У 1295–1304 йиллари салтанат қурган; ислом динини қабул қилиб, қатор ижтимоий-сиёсий ислохотлар ўтказган.

¹⁸⁷ “*туркистонлик кофирлар...*” – бу ерда Мовароуннаҳр, Эрон, Озарбайжон ва бошқа мамлакатларни истило қилган (XIII аср) Чингизхон қўшинлари назарда тутилади.

¹⁸⁸ *Шайх Иброҳим Ҳамавий* – хуросонлик йирик шайх Садриддин Иброҳим назарда тутилмоқда.

¹⁸⁹ *Улжойту Султон* (1304–1317) – Элхонийлардан. Мусулмон бўлгани учун Султон Муҳаммад Худобанда номи билан танилган.

¹⁹⁰ 1304 йилда.

нат тахтига ўтирди. [Бир куни] унинг кулоғига “дини Муҳаммадий шу қадар бўшашганки, намоз вақтида му- сулмонлар ташаҳҳуд¹⁹¹ дан сўнг Муҳаммадга, унинг ав- лодига салавот айтмай қўйибдилар, деган гап етказилди. У ўрнидан туриб Султония¹⁹² жомеъ масжидига борди ва у ерга ислом уламоси ҳозир бўлишини буюрди. Сўнгра султон улардан: “Намоз вақтида Муҳаммадга ва унинг наслу авлодига салавот айтишнинг нима фазилатлари бор?”, деб сўради. Улар бир овоздан: “Худойи таоло хукмига кўра, намозда Муҳаммад ва унинг авлодига са- лавот айтиш лозимдир”, деб жавоб бердилар. Ўша пайт бир гуруҳ уламо: “Имом Шофиъий¹⁹³, Муҳаммадга ва унинг авлодига салавот айтмасдан ўқилган намоз бузил- ган ҳисобланади, деб айтганлар”, деб ўз фикрини бил- дирди. Яна бир гуруҳи айтдиларким: “Имоми Аъзам¹⁹⁴ демишдирки, Муҳаммадга ва унинг авлодига салавот ай- тилмай ўқилган намоз макруҳ¹⁹⁵ дир”. Шунда султон ула- модан сўради: “Нега салавот айтганда пайғамбаримиз- нинг наслу авлодидан бўлган ҳар бир кишининг исми [алоҳида] зикр этилмайди-ю, [фақат] хотам ул-анбиё бўлмиш пайғамбаримизга салавот айтгандагина “ва унинг авлоди...” деб қўшадилар?”. Бутун уламо бу саволга жавоб беришга ожизлик қилиб, ўйланиб қолишди. Шун- да султон айтди: “Бу саволга жавоб беришда хотиримга икки далил келади. Биринчиси шулки, душманлар пай- ғамбаримиз Муҳаммадни ўғилсиз (абтар) деб атадилар.

¹⁹¹ *Ташаҳҳуд* (араб. — гувоҳлик) — Оллоҳнинг ягоналиги ва Муҳаммад пайғамбарнинг элчилигини билдирувчи диний ибора; ислом динидаги 5 асосий арконнинг биринчиси; кўпинча “калимаи шаҳодат” дейилади.

¹⁹² *Султония* — элхон Улжойтухон қурдирган халоқуийлар пой- тахти бўлган шаҳар. Харобалари Абхар ва Занжон оралиғида жойлаш- ган (Эрон Озарбайжонида).

¹⁹³ *Имом Шофиъий* — суннийликда шофиъийлик мазҳабининг асос- чиси ва бош имоми; фақиҳ. Асли исми Абу Абдуллоҳ (767—820).

¹⁹⁴ *Имоми Аъзам* (катта имом) — суннийликдаги тўрт мазҳабдан бири ҳисобланган ханафийлик мазҳабининг асосчиси ва бош имоми. Асл исми Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит (699—767).

¹⁹⁵ *Макруҳ* (араб. — рад этилган, қораланган, номақбул) — ша- риат ҳукмларидан бири (фарз, мандуб, мубоҳ, ҳаром билан бирга). Қатъиян тақиқ қилинмаган, лекин номақбул ҳисобланган ва рад этилган амаллар макруҳ ҳисобланган, бундай хатти-харакат учун жазо белгиланмаган.

Тангри таоло наслсизликни уларнинг ўзига раво кўрди. Дунёдан насллари узилди. Агар насл қолган бўлса ҳам ном-нишонсиз бўлиб, уларнинг номини бирор киши тилга олмайди. Аммо пайғамбаримиз оиласининг зурриётлари сони шу қадар ўсдики, уларнинг ҳисобини Оллоҳдан бошқа ҳеч ким билмайди. [Шунинг учун] пайғамбаримизга, унга Оллоҳнинг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, салавот айтгандан кейин уларга ҳам [Оллоҳдан] яхшилик тилайдилар. Иккинчиси шулки, ўтган барча пайғамбарларнинг динлари, қилган ишлари ё йўқоларди ёки ўзгарарди. Улар динининг аҳкомлари доимий эмас эди. Аммо ҳазрати Муҳаммад, унга Оллоҳнинг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, дини ўзгаришдан омон бўлиб, қиёматгача шу йўлда сақланур. Шундай бўлгач, онҳазрат (пайғамбар)нинг умматлари салавот айтиш вақтида, унинг муборак номини зикр этган пайтда, унинг авлодини ҳам эслашлари лозимдир. Умматларга маълум бўлсинким, Муҳаммад динининг ҳомийлари, Қуръони каримни шарҳловчилар, мақтовга лойиқ шариат илмининг хофизлари, пайғамбарлик илмининг ворислари айнан шу кишилардир. Мусулмон динининг илмлари ва исломнинг фарзу вожибларини улардан ўргансинлар, уларга эргашиб, ҳурмат қилишни бурчларидан бири деб билсинлар”, деди.

Султон шу сўзларни айтгани ҳамоно, масжидга тўпланган уламо ва одамлар бирданига гулдиради, пайғамбарга ва унинг авлодига салавот ўқидилар. Шунда султон айтди: “Муҳаммад авлодидан биринчиси — ҳазрати Али, сўнггиси — имом Муҳаммад Маҳдий¹⁹⁶ охирзамондир. Шундай бўлгач, пайғамбаримиз авлодининг изни ва рұхсатисиз унинг мулкини ўз тасарруфимизга киритмаслигимиз зарур, акс ҳолда босқинчилик қилган бўламиз”.

Султоннинг бу сўзлари хосу оммнинг кулоғига эшитилгач, барча уламо унинг айтганларини қабул этди. Гаплари инобатга олинганидан сўнг, султон амр қилди: “Ҳақиқат шул эркан, ахли байт¹⁹⁷ номига хутба ўқиб, уларнинг номи

¹⁹⁶ *Муҳаммад Маҳдий* — шиаларнинг ўн иккинчи имоми. 874—878 йиллар орасида, 7—9 ёшлик пайтида йўқолган. Замон тақозосига кўра, ўлдирилган бўлиши эҳтимоли бор. Шиалар этиқодига биноан, у бир кун ерга қайтиб келади ва жаҳон узра адолат ўрнатади.

¹⁹⁷ *Ахли байт* — Муҳаммад пайғамбар хонадонига мансуб, умуман эса, яқин кишилар тушунилади.

зарбланган пуллар чиқариш лозим”. Бу гапларни эшитган, кўрган уламо унинг фикрини тасдиқлаб, Оллоҳга иймон келтирдилар ва “Улжойту Султон — дину шариатга ривож берувчи”, деб фатво ёздилар.

Саккизинчи юз йилликда чиққан зот динни ривожлантириб равнаққа етказувчи Амир Соҳибқирондирки, оламнинг турли мамлакатлари ва шаҳарларида дину шариатни ривожлантирди; саййидлар ва уламони иззату икром қилди. Пайғамбар хонадони зурриётларининг изни ва рухсати билан унинг мулкини ўз тасарруфига киритди...”

Мир Саид Шариф ёзган ушбу мактуб менга етгач, Тангри таолога шукр айтиб, Муҳаммад ва унинг хонадонига илтижо қилиб, Тангри таолога ёлвордим: “Менга дину шариатни ёйиш ва унга ривож беришда мадад бергил!” Сўнг бу мактубни олиб, пиримнинг хузурларига юбордим. [Ул зот] мактуб хошиясига мана бу сўзларни ёзиб менга қайтардилар: “Дину шариатга ривож берувчи [Амир] Темур соҳибқиронга, Оллоҳ уни қўлласин, маълум бўлсинким, бу иш ул қутби салтанатга Оллоҳи таоло тарафидан берилган жуда катта эҳсон ва буюк ёрдамдир. Динни ёйиш, шариатга ривож беришдек улкан ишда Тангри таоло сенга ёрдам бағишламиш. [Вафодорлигинг ва яхши ишларингни] қанча кўпайтирсанг, Оллоҳ ҳам сенга [иноят ва карамини] шунча оширгай”.

Пиримга юборган ушбу мактуб, унинг хати билан зийнатланиб менга қайтгач, саййидлар ва уламони иззату икром этишни бажо келтириб, шариат ривожи учун илгаригидан ҳам кўпроқ саъй-ҳаракат қилдим. Бу мактубни [бошимдан кечмиш] воқеалар дафтари¹⁹⁸га ёзишларини буюрдим.

Дину шариат ишлари тузукини тартибга келтирганимдан кейин, салтанатим корхонасининг тузукини тузишга киришдим. Салтанат ишларини қонун ва қоидалар (тўра ва тузук)ка солиб, салтанатим мартабаю эътиборини сақладим. Салтанатим обрў-мартабасини сақлаш тузуклари қуйидагилардир:

¹⁹⁸ *Воқеалар дафтари* — подшоҳликда ҳар куни бўлиб турадиган воқеалар ёзиб борилган махсус дафтар; қундалик. Матнда “*Дафтаре Вақоеъ*”. “Темур тузуклари” асари қатор шарқ қўлёзмалари каталогларида “Вақоеъ”, “Воқеот” деб ҳам номланган. “Бобурнома” асари ҳам кўпгина шарқ қўлёзмалари каталогларида шу ном билан келтирилган.

Биринчидан, салтанатим қонун-қоидаларини ислом дини ва кишиларнинг энг хайрлиси (ҳазрати Мухаммад)-нинг шариатига боғлаб, иззату ҳурматлаш вожиб бўлган онҳазратнинг авлоди ва саҳобаларига муҳаббат билдириш асосида туздим. Салтанатим мартабасини тўра ва тузуклар асосида шундай сақладимки, унинг ишларига аралашишга ҳеч бир кимсанинг қурби етмасди.

Иккинчидан, сипоҳу раиятни умид ва кўрқув орасида сақладим. Дўст-душманни муросою мадора мартабасида тутдим. Қилмишларини, айтган гапларини гоҳида сабртоқат, гоҳида билиб-билмасликка олиш билан ўтказдим. Дўст-душмандан кимки менга илтижо қилиб келса, дўстларга шундай муомала қилдимки, дўстлиги янада ортди, душманларга эса шундай муносабатда бўлдимки, уларнинг душманлиги дўстликка айланди.

Менда бирон кимсанинг ҳақи бўлса, ҳақини ҳеч вақт унутмадим. Бирон кимса билан танишган бўлсам, уни ҳеч вақт назаримдан четда қолдирмадим. Давлатим ва салтанатим қуёши кўтарилиб келаётган вақтда менга илтижо қилиб келган яхши-ёмон одамлар, хоҳ яхшилик, хоҳ ёмонлик қилган бўлсин, салтанат тахтига ўтирганимдан кейин уларни хайр-эҳсонларим билан хижолатга қўйдим. Ўзимни уларнинг ёмонликларини унутгандек тутиб, ёмон қилмишлари дафтари устига афв қаламини тортдим.

Учинчидан, ҳеч кимдан ўч олиш пайида бўлмадим. Тузимни тотиб, менга ёмонлик қилганларни Парвардигори оламга топширдим. Иш кўрган, синалган, шижоатли эр-йигитларни қошимда тутдим. Софдил кишилар, саййидлар, олимлар ва фозилларга даргоҳим доим очик эди. Нафси ёмон ҳимматсизларни, кўнгли бузук кўрқокларни мажлисимдан қувиб юбордим.

Тўртинчидан, очик юзлилик, раҳм-шафқат билан халқни ўзимга ром қилдим. Адолат билан иш юритиб, жабрзулмдан узоқроқда бўлишга интилдим.

Шу пайтда пиримдан¹⁹⁹ хат келди. Улар: “Буюк зафарлар соҳиби (Амир) Темурга, Оллоҳ уни ҳамиша қўлласин, маълум, бўлсинким, [унинг] салтанати корхонаси Тангри таоло корхонасининг бир [кичик] нусхасидирки, унда турли мансабдаги ходим ва хизматкорлар, ноиблар,

¹⁹⁹ Мир Саййид Барака тахмин қилинади.

эшик оғалари бордир, уларнинг ҳар бири мартабасига яраша ўз юмуши билан машғулдир, ҳеч бири ўз мартабасидан четга чиқмайди ва доимо Оллохнинг амрига мунтазир туради. Шундай экан, сен ҳамиша ҳушёр ва эҳтиёткор бўл, токи вазирлар, лашкарбошилар, амалдорлар, иш юритувчилар, сипоҳсолорлардан ҳеч бири ўз мартабаси чегарасидан чиқмасин ва доимо сенинг ҳукмингни кутиб туришсин. Ҳар тоифа ва ҳар қавмни ўз мартабаларида тутгинки, [бу билан] салтанатинг низомга келиб, давлат интизомга киргай. Агар ҳар нарсани ва ҳар кимни ўз мартабасида сақлай олмасанг, салтанатингга бундан кўп халал ва зиён етгай. Демак, ҳар кимнинг кадр-қийматини, тутган мавқеини ва ҳар нарсанинг ўлчовини белгилаб олишинг ва шунга мувофиқ иш юритишинг керак.

[Ҳазрати] Муҳаммад авлодидан бўлганларнинг мартабасини бошқалардан юқори кўтариб, уларнинг иззат-ҳурматини ўрнига қўйгил. Уларга қанча кўп муҳаббат билдирсанг ҳам, уни исроф деб ўйлама, чунки қайси иш худо йўлида бўлса, унда исроф йўқдир. Ўн икки тоифа билан давлатингга зийнат бериб, шулар билан салтанат кургил. Вассалом”, деб ёзибдилар.

Пиримнинг ушбу мактуби менга етгач, унда буюрилган ҳар бир нарсани бажо келтирдим. Салтанатим ишларини тартиб-интизомга солиб, салтанатим мартабасига тўра ва тузук билан зебу зийнат бердим. Салтанатимни ўн икки тоифадаги кишилар билан мустаҳкамладим.

Салтанатим мартабаси бўлмиш тўра-тузуклар ва қонун-қоидаларни ҳам шу ўн икки тоифага боғлаб туздим. Бу ўн икки тоифани салтанатим фалакининг ўн икки буржи ва давлатим корхонасининг ўн икки оёи деб ҳисобладим.

БИРИНЧИ ТОИФА — сайидлар, уламо, шайхлар ва фозилларни ўзимга яқинлаштирдим. Улар менинг саройимга доимо келиб-кетиб, мажлисларимни безаб туришди. Диний, ҳуқуқий, ақлий масалаларни ўртага ташлаб, қимматли фикрлар билдиришарди. Ҳалол ва ҳаромга оид масалаларни мен улардан ўргандим.

ИККИНЧИ ТОИФА — ақлли кишилар ва кенгаш соҳиблари, эҳтиёткор, қатъиятли арбоблар; кейинини ўйлаб, олисни кўриб иш юритувчи, кекса ва тажрибали кишиларни хос мажлисимга киритиб, уларнинг суҳбатларидан, ишларидан наф олиб, тажриба ҳосил қилардим.

УЧИНЧИ ТОИФА — дуогўй кишиларни қадрладим. Хилватда улардан дуолар тилаб, истакларимнинг бажо этилишини ўтиниб сўрардим. Мажлисларда, йиғинлар, базмлар ва жанг майдонларида улардан кўп баракотлар топдим. Чунончи, менинг лашкарим Тўхтамишхон лашкарининг кўплигини кўриб саросимага тушиб қолганда, сохиби дуо бўлмиш Мирзиёуддин Сабзаворий²⁰⁰ бошидан салласини олди; кўлларини дуога очиб [мен учун] Тангридан зафар тилади. Ҳали дуоси тугамай, дуо таъсири кўринди [ва лашкарим ёғийни қочирди].

Яна бир мисол шулки, саройим харамидагилардан бири қаттиқ бетоб бўлиб, ўлими яқинлашди. Дуогўй саййидлардан ўн икки киши йиғилишиб келдилар. Ҳар бири ўз умридан бир йилни унга бағишлади ва у соғайиб яна ўн икки йил умр кўрди.

ТЎРТИНЧИ ТОИФА — амирлар, сарҳанглар, сипоҳ-солорларга мажлисимдан ўрин бериб, мартабаларини юқори кўтардим. Улар билан суҳбатлашиб, маслаҳатлар олдим.

Жанг майдонида мардона қилич чопишган шижоатли жасур кишиларни хуш кўрардим; жанг майдонларига от чоптириб кириб-чиқиш усулларини, ғаним лашкари тўпини бузиб, сафларини синдиришни, найза санчиб, қилич чопишни улардан сўрар эдим. Сипоҳгарлик ишларида уларга ишониб кенгаш сўрар эдим.

БЕШИНЧИ ТОИФА — сипоҳ ва раият бўлиб, хар иккисига бир кўз билан қарадим. Сипоҳийлардан чиққан баҳодирлар, довюракларга махсус фахрли ўтоға²⁰¹, камар ва ўқдон тақдим этиб, мартабаларини кўтардим.

Ҳар мулк ва мамлакатнинг беклари, улуғлари, бошлиқ-оқсоқоллари²⁰² ни ҳурматладим; уларга совға-саломлар бериб, хизматларидан фойдаландим. Сипоҳийларимни ҳамиша жангга тайёр ҳолда тутдим; ойлик ҳақларини сўраттирмай вақтида берардим. Чунончи, Рум юришида сипоҳийларимга ўтган ва келажакда қиладиган хизматлари учун етти йиллик озуқаларини бирваракайига бердим. Сипоҳ ва раиятни шундай тутдимки, биронтаси иккинчисига зулм кўрсатиб, оёқости қилолмас эди. Бошқа

²⁰⁰ Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздий “Зафарнома”-ларида Мир Саййид Барака номи келтирилади.

²⁰¹ *Ўтоға* — бош кийимга тақиладиган, уқпар ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган зийнатли белги, мансаб ва мартаба рамзи.

²⁰² Матнда “Калонтарон ва кадхудоён”.

сипоҳийларни ўз мартабаларига ва даражаларига қараб шундай сақладимки, улар ҳаддидан ошиб ортиқча қадам қўёлмасди. Уларнинг мартабаларини на кўп кўтариб, ҳовлиқтирмадим ва на кўп тушуриб кўнгилларини чўқтирмадим. Ҳайси бири бирор хизмат кўрсатар экан, инъомлар бериб, бошқалардан айрича хурматладим.

Кимнинг ақли ва шижоатини синов тарозусида тортиб кўриб, бошқаларникидан ортиқроқлигини кўрсам, уни тарбиятимга олиб, амирлик даражасига кўтарар эдим. Сўнгра кўрсатган хизматларига яраша мартабасини ошириб борардим.

ОЛТИНЧИ ТОИФА — ишончли, тўғри эътиқодли оқил-хирадманд кишиларким, давлат сирларини уларга очиб, салтанат ишлари бўйича улардан маслаҳат олишимга лойиқ эдилар. Бу тоифа кишилар билан сирдошлик қилиб, ўз махфий ишларим ва ниҳоний сир-асроримни ўшаларга топширдим.

ЕТТИНЧИ ТОИФА — вазирлар, девон котиблари ва муншийларики, салтанатим саройини шулар билан безатдим. Буларни менга мутеъ мамлакатларни кўрсатувчи кўзгу деб билдим. Чунки улар ҳар мулк-мамлакат, сипоҳ ва раият воқеаларини менга билдириб турдилар. Булар давлат хазинаси, сипоҳ ва раиятга оид ишларни тартибга солиб юритдилар. Салтанат мулкига тушган раҳналарни беркитишнинг лойиқ чораю тадбирларини кўрдилар. Салтанатим корхонаси хазинасининг кирим ва чиқимига оид ишларни тўғри олиб бордилар. Ҳамиша мамлакат тўқинчилиги ва ободлиги учун ҳаракат қилишарди.

САККИЗИНЧИ ТОИФА — ҳақимлар, табиблар, мунажжимлар ва муҳандисларки, улар салтанат корхонасига ривож берувчилардир. Уларни ўз атрофимга тўплادим. Ҳақимлар ва табиблар билан иттифокда беморларни даволатар эдим. Мунажжимлардан сайёраларнинг қутлуғ ва қутсиз кунлари, уларнинг ҳаракати ва осмонда айланишини аниқлаб олардим. Муҳандислар билан иттифокда олий иморатлар барпо этиб, боғу бўстонларнинг тарҳини чиздирдим.

ТЎҚҚИЗИНЧИ ТОИФА — муҳаддислар, пайғамбар, унинг авлодлари ва саҳобалари ҳақида ривоятлар нақл қилувчилар ҳамда қиссаҳонлар бўлиб, уларни ҳам ўзимга яқинлаштирдим. Пайғамбарлар ва авлиёлар ҳақидаги қиссаларни, ўтган подшоҳлар тўғрисидаги хабарларни,

уларнинг салтанат тахтига қандай етишганликларини, давлатларининг қандай сабабларга кўра завол топганлигини улардан сўраб билардим. Ҳар қайсисининг қиссалари ва хабарлари, ишлари ва сўзларини эшитиб тажрибам ортди. Оламда бўлаётган воқеаларни улардан эшитардим ва жаҳон ахли ахволидан хабар топар эдим.

ЎНИНЧИ ТОИФА — машойнхлар, сўфийлар, Худони таниган орифлардир. Уларнинг хизматларида бўлиб, суҳбатлар қурдим ва охират фойдаларини олдим. Улардан Тангри таолонинг сўзларини эшитиб, кароматлар кўрдим, мўъжизаларини мушоҳада этдим ва суҳбатларидан роҳатланиб, хузур қилдим.

ЎН БИРИНЧИ ТОИФА — касбу хунар эгаларидир; буларнинг ҳар тоифа ва синфидан бўлганларини давлатхонамга олиб келиб, ўз ўрдамдан ўрин белгиладимки, сафарда ва турғунликда сипоҳимга керак яроқлар ва бошқа жиҳозларни ҳозирладилар.

ЎН ИККИНЧИ ТОИФА — ҳар мамлакат ва диёр саёҳатчиларию мусофирларининг бошини силадимки, турли мамлакатлардан менга хабар келтириб турдилар. Ҳар бир мамлакатга ва диёрга савдогарлар ва карвонбошилар тайинладимки, улар қаерга боришмасин, Хитойгами, Хўтан, Чину Мочин²⁰³, Ҳиндистон, араб мамлакатлари, Миср, Шом, Рум, Жазоир, Фарангистон²⁰⁴ гами, у ерларнинг нафис матолари ва муносиб тухфаларидан келтирсинлар. Ўша мамлакатларда истиқомат қилувчи кишиларнинг ҳол-ахволи, туриш-турмуши ҳақида менга хабар олиб келсинлар. Ҳар бир мамлакат ҳукмдорининг ўз раиятига қандай муомала-ю муносабатда эканлигини аниқласинлар.

МЕНИНГ ДАРГОҲИМГА ИЛТИЖО ҚИЛИБ, ПАНОҲ ИСТАБ КЕЛГАН ТУРКУ ТОЖИК, АРАБУ АЖАМ ТОИФАЛАРИДАН БЎЛГАНЛАР ҲАҚИДАГИ ТУЗУТИМ

Биринчи навбатда, мазкур тоифа ва табақалардан бўлган саййидлар ва уламони иззат-ҳурмат қилишни, ҳар қандай истаклари бўлса дарҳол мухайё этиб, муқар-

²⁰³ *Чину Мочин* — Чин Хитойининг марказий ва шарқий қисми; Мочин — Жанубий Хитой. Мочиннинг бошқа номи Табгач.

²⁰⁴ *Фарангистон* — бу ерда Франция.

рар равишда уларнинг аҳволидан хабардор бўлиб туришни буюрдим. Агар сипоҳийлар тоифасидан бўлсалар, хизмат ўринларини белгилаб, хол-ахволларига яраша эҳтиёжлари таъминлансин. Агар касбу хунар ва маърифат аҳлларидадан бўлсалар, бундайларга салтанат корхоналаридан юмуш берилсин. Булардан бошқа билагида кучи бор фақир-мискинлар эса ўз аҳволи ва касбу қорига қараб иш тутсинлар. Яна шундай амр қилдимки, сармояси қўлидан кетиб қолган савдогарга ўз сармоясини қайтадан тиклаб олиши учун хазинадан етарли миқдорда олтин берилсин. Дехқонлар ва раиятдан қайси бирининг деҳқончилик қилишга қурби етмай қолган бўлса, унга экин-тикин учун зарур уруғ ва асбоб тайёрлаб берилсин. Агар фуқародан бирининг уй-иморати бузилиб, тузатишга қурби етмаса, керакли ускуналар ва ёрдам берилсин.

Ҳар тоифа ва ҳар синфдан кимки ўз ихтиёри билан сипоҳийлик хизматига киришни истаса, уни ҳарбий [хизмат]га олсинлар. Асил ва шижоатли сипоҳийзода қайси тоифадан бўлмасин, унга ўрин бериб, хизматига ва ишига яраша тарбият қилсинлар.

Яна амр этдимки, узоқ-яқиндан бирон киши келиб, менинг мажлисимга кирар экан, қайси тоифадан бўлса ҳам, давлатим дастурхони неъматидан уни махрум қилмасинлар.

Кимки ҳузуримга киритилса ва кўзим унга тушса ҳолига яраша ҳурматлаб, совға-саломлар билан кузатсинлар. Ҳар қандай одам менинг адолат девонимдан паноҳ топган экан, гуноҳи бўлса ҳам, уни кечирсинлар. Иккинчи, учинчи марта яна гуноҳ йўлига кирса, у ҳолда гуноҳига яраша жазоласинлар.

САЛТАНАТНИ ЎЗ ЭРКИМДА САҚЛАШ УЧУН АМАЛ ҚИЛГАН ТУЗУТИМ

Ушбу ўн икки нарсани ўзимга шиор қилиб олганлигим учун тўла мустақиллик билан салтанат тахтига ўтирдим. Ўз тажрибамдан синаб билдимки, агар қай бир подшоҳ шу ўн икки нарсага эга бўлмас экан, салтанатдан бебаҳра қолур.

[Подшоҳ]:

Биринчидан, ўз сўзига эга бўлсин, ишини ўзи билиб қилсин, яъни раият подшосининг айтган сўзини, қилган

ишини ўзи айтади, ўзи қилади, ҳеч ким бунга аралашолмайди, деб билсин. Шундай бўлгач, подшоҳ салтанат мартабасига шерик бўлгудек қилиб бировнинг гапига ва ишига эргашмасин. Гарчи яхши сўзни ҳаммадан эшитиш зарур бўлса ҳам, лекин сўзда, ишда бошқалар салтанат ишларида подшоҳга шерик, ёхуд устун бўлмасликлари шарт.

Иккинчидан, султон ҳар нарсада адолатпеша бўлсин, қошида инсофли, адолатли вазирлар тутсин, токи подшоҳ зулм қилгудек бўлса, одил вазир унинг чорасини топсин. Агарда вазир золим бўлса, кўп вақт ўтмай салтанат уйи қулайди. Чунончи, амир Хусайннинг золим бир вазири бор эди. У сипоҳу раиятга ноҳақ жарималар солар эди. Орадан кўп вақт ўтмай ўша ноинсоф вазирнинг шумлигидан амир Хусайннинг салтанат уйи хароб бўлди.

Учинчидан, бутун мамлакатда буйруқ ва таъқиқлашлар подшоҳнинг ўз ихтиёрида бўлиши лозим. Подшоҳ ҳар ишда ўзи ҳукм чиқарсин, токи ҳеч ким унинг ҳукмига аралашиб, ўзгартира олмасин.

Тўртинчидан, подшоҳ ўз қарорида қатъий бўлсин, яъни ҳар қандай ишни қилишга қасд қилар экан, уни бекор этмасин ва то битирмагунича ундан қўл тортмасин.

Бешинчидан, подшоҳ ҳукми жорий этилиши зарур, яъни қандай ҳукм чиқаришидан қатъий назар, амалга оширилиши керак. Бирон кимса гарчи ҳукмни зарарли деб билган бўлса ҳам, унга монелик қилолмасин. Чунончи, эшитганманки, султон Маҳмуд Фазнавий²⁰⁵ Фазна шаҳри²⁰⁶ майдонига катта тошни келтириб қўйишни буюрган экан. Ундан ўткинчи-кеткинчиларнинг от-уловлари ҳуркиб ўта олмай қолибди. Шунда одамлар тош йўл бўйидан олиб ташланса, деб султон ҳузурига қанчалик арзшикоят қилиб боришмасин, султон “чиқарган ҳукмидан қайтмайман, унга хилоф бирон иш ҳам қилмайман”, деган экан.

²⁰⁵ *Маҳмуд Фазнавий* – Хуросон, Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистонни 977–1186 йиллар идора қилган фазнавийлар сулоласининг йирик намояндаси (998–1030); машхур фотих, илм-фан ва адабиёт ҳомийси.

²⁰⁶ *Фазна (Фазни)* – Кобулнинг жанубида, Қандаҳор оркали Лоҳур ва Шимолий Ҳиндистоннинг бошқа шаҳарларига олиб борадиган йўл устида жойлашган пойтахт шаҳар.

Олтинчидан, подшоҳлик ишларини тамоман бошқага топшириб, эркини унга бериб қўямасинким, дунё бевафо хотин каби, унинг хуштори кўпдир. Агар шундай қилар экан, ўзганинг нафси тез орада подшоҳ бўлишни тилаб, салтанат тахтини ўзи эгаллашга киришади. Чунончи султон Махмудга хоинлик қилган вазирлар уни салтанат тахтидан тушириб, тахтни ўзлари эгалладилар. Шундай бўлгач, салтанат ишларини ишончли ва мўътабар бир неча кишига бўлиб бериш лозим. Шунда ҳар бири ўз ишига боғланиб, салтанат тахтига кўз олайтира олмайди.

Еттинчидан, салтанат ишларида ҳар кимнинг сўзини эшитсин, ҳар кимдан фикр олсин. [Лекин] қайси бири фойдалироқ бўлса, уни кўнгил хазинасида сақлаб, вақтида ишлатсин.

Саккизинчидан, салтанат ишларида, сипоҳу раиятга боғлиқ масалаларда бошқаларнинг сўз ва феълига қараб иш тутмасин. Вазирлар, амирлар бирон кимса ҳақида яхши-ёмон сўз қилар эканлар, эшитсин. Лекин амал қилишда бутун ҳақиқат аён бўлмагунча шошмай, мулоҳаза билан иш тутсин.

Тўққизинчидан, подшоҳ ҳайбати сипоҳу раият кўнглида шундай ўрнашган бўлиши керакки, унинг амр-фармонига ҳеч ким қаршилик қилишга журъат этолмасин; итоат ва тобеълик қилсин; исён кўтармасин.

Ўнинчидан, [подшоҳ] нима қилса, ўз эркича қилсин, нима деса ўз сўзида қатъий турсин, чунки подшоҳларнинг ҳукм ҳурматидан бошқа баҳрамандликлари йўқдир. Хазина, лашкар, раият, салтанат — буларнинг бариси унинг ҳукми биландир.

Ўн биринчидан, салтанат ишларида, ҳукм юргизишда подшоҳ ўзини ягона билиб, ҳеч кимни ўзига салтанат шериги қилмасин.

Ўн иккинчидан, [подшоҳ] мажлис аҳлидан огоҳ ва хушёр бўлсинким, улар кўпинча айб ахтариб, гапни ташқарига ташийдилар, подшоҳнинг сўзидан, ишидан вазирларга, амирларга хабар бериб турадилар. Масалан, шунга ўхшаш бир воқеа менинг ўзим билан [ҳам] рўй берганди. Ўзимнинг хос мажлисимдаги бир қанча суҳбатдошларим вазирлар ва амирларимнинг жосуслари бўлиб чиқди.

СИПОҲ САҚЛАБ ТУРИШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, қачонки асл сипоҳийлардан иш кўрган, жангу жадал билан суяги қотган ўн киши йиғилса, булардан қайси бирининг шижоати, ботирлиги ортиқроқ бўлса, қолган тўққизтасининг розилиги ва маъқуллаши билан, уни ўзларига бошчи сайлаб, отини ўнбоши деб атасинлар.

Ўн нафар ўнбоши жам бўлса, ўз ичларидан энг иш кўрган, жанг майдонларида тобланиб, тажриба орттирган, баҳодирликда номи чиққан бировини амир қилиб, уни юзбоши деб номласинлар.

Агар ўн юзбоши йиғилса, амирзодалардан ақлли, шижоатли, баҳодир бир кишини амир этиб сайлаб, уни мингбоши десинлар ва мингбоши амир дея мурожаат қилсинлар.

Агар қарамларидаги бирон кимса ўлса ёки қочиб кетса, ўрнига янги кишини тайинлаш ўнбошиларнинг ихтиёрида бўлсин. Шунга ўхшаш юзбошилар ўнбошиларни, мингбошилар юзбошиларни тайин қилсин. Булардан ўлган, қочган, янги тайинланганлар бўлса, сабабларини айтиб, менинг арзимга етказсинлар,

Яна буюрдимки, уруш кунларида ва салтанат ишларини бошқаришда мингбошининг ҳукми юзбошига, юзбошиники ўнбошига, ўнбошиники [эса] қўл остидагиларга жорий этилади. Агар бу тузукка қаршилик қилсалар жазога тортилсинлар. Агар уруш ишларида ким камчиликка йўл қўяр экан, уни четлатиб, ўрнига бошқани қўйсинлар.

СИПОҲГА УЛУФА²⁰⁷ БЕРИШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, амирлар, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар ва оддий сипоҳийларга ушбу тартибда маош берилсин.

Оддий сипоҳийга, ўз вазифасини ўринлатиб бажариши шарти билан, маоши минган отининг баҳоси бўлсин. Баҳодирларнинг маоши икки от баҳосидан тўрт отгача тайин қилинсин. Ўнбошилар маоши қўл остидаги оддий сипоҳийларидан ўн баробар ортиқ бўлсин. Юзбошилар

²⁰⁷ Улуфа – харбийларга бериладиган ҳақ, маош.

маоши ўнбошиларга қараганда икки баробар, мингбошиларники эса юзбошиларникидан уч баробар зиёда бўлсин.

Яна ҳукм қилдимки, сипоҳийлардан қайси бири уруш ишларида хатоликка йўл қўйса, маошидан ўндан бирга камайтирсинлар.

Яна буюрдимки, ўнбоши юзбошининг тасдиғи билан, юзбоши мингбошининг тасдиғи билан, мингбоши амир ул-умаро(амирлар амири)нинг тасдиғи билан улүфа олсинлар.

Амр қилдимки, амирлар амирининг маоши ўз қўл остидагилардан ўн баробар ортиқ бўлсин. Шунга ўхшаш, девонбеги ва вазирларнинг маошлари эса амирларникидан ўн баробар кўп бўлсин. Ясовул²⁰⁸ лар, қалақчи²⁰⁹ ларнинг маошлари ўз хизматларига яраша, мингдан ўн минг [танга миқдорида] бўлсин.

Аҳли мажлис бўлмиш саййидлар, олимлар, фозиллар, ҳақимлар, табиблар, мунажжимлар, қиссахонлар, хабарчилар, тарихшуносларга ўз ҳолларига қараб, суюрғол, вазифа ва маош белгиласинлар. Пиёдалар, хизматчилар, чодирчилар юздан минггача [танга баробарида] маош берсинлар.

Яна ҳукм қилдимки, амир ул-умаро ўз ҳақини девонбеги ва вазирларнинг тасдиғи билан олсин. Давлат томонидан белгиланган бутун маошларнинг тўлиқ маълумотларини девонбеги ва вазирлар аввал менга билдириб, сўнгра танхоҳ²¹⁰ берилсин.

Яна буюрдимки, сипоҳийларнинг ҳар бирига маош олиш ёрлиғи топширилсин. Уларга берилган маблағ миқдори шу ёрлиғнинг орқасига ёзиб қўйилсин.

СИПОҲГА ТАНХОҲ ВА УЛУҒА ТАҚСИМЛАШ ТУЗУТИ

Амр қилдимки, пиёдалар, қалақчилар, ясовуллар, чоповулларнинг бир йиллик маошларини ҳисоблаб, белги-

²⁰⁸ *Ясовул* – хонларнинг кичик хизматчиси; қўриқчи; ясо бажариллишини назорат қилувчи.

²⁰⁹ *Қалақчи* – ҳосилга қараб хирож миқдорини белгилаб берувчи мансабдор.

²¹⁰ *Танхоҳ* – сарой хизматчилари, лашкарбошилар ва бошқалар учун махсус хазинадан маош топширилиши учун ҳисобот бериш шарти билан бериладиган пул; баъзида алоҳида хизмат кўрсатган бекларга танхоҳ сифатида ер-сув берилган.

ланган маблағни девонхонага келтириб, шу ерда уларга улашсинлар. Оддий сипохийлар ва баҳодирларнинг олти ойлик маошини ҳам ҳисоблаб, танхоҳ хазинасидан олиб беришни буюрдим.

Ўнбоши, юзбошиларга маош шаҳар омонлиги²¹¹ хазинасидан ва подшолик мулки даромадидан нақд пул ҳисобида ёзилсин. Мингбошиларга вилоят ичидаги тупроқлардан тиюл²¹² берсинлар. Амирлар ва амир ул-умароларга эса сарҳад ерлардаги вилоятлардан бири тиюл қилиб белгилансин.

Вилоятлардан тушган даромадларни ушбу йўсинда тақсимлашни буюрдим: вилоятлар ва мамлакатлардан олинган жаъми даромадни тақсимлаб, маош бериш ёрликларига бирига кам, бирига ортиқ қилиб ёзсинлар. Сўнг ёрликлар девонхонага келтирилсин. Амирлар ва мингбошилар шу ёрликлардан бирини чиқариб олсин. Агар ёрликда маошидан ортиқ [кўрсатилган] бўлса, бошқани ўзига шерик қилсин. Бордию кам бўлса, уни кўйиб бошқа ёрлик тортиб олсин.

Яна буюрдимки, амирлар, мингбошилар раиятдан молу жиҳот²¹³ йиққанларида, хирождан ортиқча соварий²¹⁴, кўналға²¹⁵ ва шилон²¹⁶ талаб қилмасинлар.

Тиюл қилиб берилган ҳар бир мамлакатга иккитадан вазир тайинласинлар. Бири вилоятдан йиғилган молни ёзиб, раият аҳволини текшириб турсинки, ер эгаси фуқарога жабр-зулм етказиб, уларнинг ҳолини хароб этмасин. У вилоятдан йиғилган бутун мол-ашёларни кирим дафтарига ёзиши лозим. Иккинчи вазир эса, [даромаднинг] харж этилган қисмини чиқим дафтарига ёзсин

²¹¹ *Шаҳар омонлиги хазинаси* – фатҳ этилган шаҳар аҳолисидан тўпланган “моли омон” (ўлпон) сақланадиган хазина.

²¹² *Тиюл* – хирож ва солиқ йиғиб олиш ҳаққи билан инъом этилган ер-мулк; вилоят.

²¹³ *Молу жиҳот* – қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан натура тарзида олиннадиган солиқ; даромаднинг бешдан бир ёки учдан бир қисми ҳажмида олинган.

²¹⁴ *Соварий(турк)* – тортиқ, совға.

²¹⁵ *Кўналға* – элчилар, хон чопарлари, ўткинчи амалдорлар ва сипохийга кўноқ бериш; уларнинг навкарлари, соқчилари ва хизматчиларини, шунингдек, от-уловини боқиш мажбурияти.

²¹⁶ *Шилон* – подшоҳлар зиёфати учун халқдан тўпланадиган маблағ.

ва [йифилган моллардан] сипохийларнинг маошига тақсим қилсин. Қайси амирга тиюл берилар экан, уни уч йилгача ўз ҳолига қўйсинлар. Уч йил ўтгандан сўнг уни текшириб кўрсинлар. Агар мамлакат обод, раият рози экан, шу ҳолича қолдирсинлар. Агар ахвол бунга терс бўлса, ул вилоятни холиса²¹⁷га ўтказиб, уч йилгача ўша жогирдорга ҳақ берилмасин.

Яна буюрдимки, хирожни раиятдан калтаклаш ва савалаш йўли билан эмас, балки огоҳлантириш, кўрқитиш ва тушунтириш йўли билан ундирсинлар. Қайси ҳоким ҳукмининг таъсири калтаклаш таъсиридан камроқ экан, ундай ҳоким ҳукумат юргизишга яроқсиздир.

ЎФИЛЛАР ВА НАБИРАЛАРГА УЛУФА БЕРИШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, тўнғич ўғлим Муҳаммад Жаҳонгир валиаҳдимдир; у вилоят ҳокими бўлиб, ўн икки минг отлик аскар ва уларнинг улуфасини олсин.

Иккинчи ўғлим — Умаршайх ўн минг отлик аскар ва уларнинг улуфасини олсин. У бир вилоятни олсин.

Учинчи ўғлим — Мироншоҳ тўққиз минг отлик аскарга улуфа олиб, бир вилоятни бошқарсин.

Тўртинчи ўғлим — Шоҳрух етти минг отлик аскарга улуфа олиб, бир вилоятга эга бўлсин.

Набиралар эса ҳар қайсиси, истеъдодига яраша, уч мингдан етти минг отликқача улуфа олиб, бир вилоятга эгалик қилсин.

Ва яна менга қавм-қариндошлиги бор кишиларга, ўз ҳолига қараб ва қобилиятига яраша, биринчи даражали амир мартабасидан тортиб то еттинчи даражали амир мартабасигача бўлган амирлик ва ҳукмдорлик [мансаблари] берилсин. Уларнинг ҳар бири ўз мартабасига яраша иш тутиб, хаддидан ошмасин. Бунга хилоф равишда иш тутганлар, жавобгарликка тортилсин.

²¹⁷ *Холиса* — давлат ихтиёрида бўлган ва барча солиқлардан озод этилган ер-сув ва мол-мулкни тасарруф этувчи олий идора.

ЎФИЛЛАР, НАБИРАЛАР, ҚАВМ-ҚАРИНДОШЛАР, АМИРЛАР ВА ВАЗИРЛАРНИ ЖАЗОЛАШ ЙЎЛИ БИЛАН САЛТАНАТДА ИНТИЗОМ САҚЛАШ ҲАҚИДА ТУЗУК

Амр қилдимки, агар ўфилларимдан қайси бирови салтанат мартабасига даъвогарлик қилиб бош кўтарар экан, уни ўлдиришга ёки мучасидан бирон жойини камайтиришга ҳеч ким журъат қилмасин. Лекин ўз даъвосидан кечмагунча, асирликда сақласинлар, токи Худонинг мулкида уруш чиқмасин. Агарда набиралар ёки қавм-қариндошлардан бири менга қарши кўтарилса, уни дарвишлик ҳолатига солсинлар²¹⁸.

Салтанатим кўрғонлари бўлмиш амирлар агар иш устида нифокқа борсалар, уларни мартабасидан туширсинлар ва ерлари тортиб олинсин. Агар давлатга зиён етказгудек иш қилсалар, улар бошқа амирларга тобеъ этилсинлар. Агар сипохийлик ишларида ялқовлик қилган бўлсалар, уларга ёзиш-чизиш билан шуғулланувчилар орасидан иш берилсин. Агар шундан кейин ҳам хатоликка йўл қўйиб, калтабинлик қилсалар, иккинчи бор хизматга олмасинлар.

Салтанат саройининг ишончли ва эътиборли кишилари бўлмиш вазирлар хусусида.

Шундай буйруқ бердим: агар улар салтанат ишларида хиёнат этсалар ва салтанатни ағдаришга жазм қилган бўлсалар ҳам, уларни ўлдиришда шошилмасинлар. Авваламбор уларни айбловчи ва хабар етказувчиларнинг кимлигини текшириб кўрсинлар. Қораловчилар даъволарининг рост-ёлғонлигини маҳак тошига²¹⁹ уриб синаб кўрсинлар. Чунки кўп ҳолларда ҳасадчилар ва ғийбатчилар ё кўролмай, ёки тамагирлик билан ёлғон тўқиб, уни чиндай қилиб кўрсатадилар ва [палид] мақсадларига етишадилар. Талайгина пасткаш, разил одамлар борки, давлат душманларини яхшилаб, унинг жонфидойларини хийлагарлик ва маккорлик билан хароб қиладилар. Макру сотқинлик билан салтанат кўрғонига путур етказмоқ пайида бўладилар.

Чунончи, амир Хусайн менинг вазирларимдан бири билан тил бириктириб, унга бойлик ваъда қилган ҳолда

²¹⁸ Яъни мол-мулки тортиб олинсин.

²¹⁹ *Маҳак тоши* — кумуш ва олтиннинг тозалигини аниқлаб берадиган қора тусли бир тош.

давлатимнинг таянчларидан бўлмиш амир Ики Темур ва амир Жокуни менга қарши қайрашни буюрди. Унинг шум ниятидан огоҳ бўлдим, шунинг учун улар хусусида айтилган ҳамма гапларни эшитмаганга олдим.

Яна бир воқеа юз берганди. Яқинларимдан баъзилари ёлғиз қолганимизда ва одамлар олдида улуғ ва эътиборли амирларимдан, саналган амир Аббосга ҳасад ва душманлик қилиб, унинг ҳақида бўлмағур гапларни айтдилар. Ёлғон сўзлари шамоли билан ғазабим ўтини алангалатдилар. Натижада гапларини текшириб кўрмасдан ғазаб устида амир Аббосни ўлимга маҳкум этдим. Охиروқибатда уларнинг амир Аббос ҳақида хиёнат қилганликларини англадим ва қилган ишимдан ўкиниб, пушаймон бўлдим.

Мамлакат хазиначилари бўлмиш молия вазирлари, молия ишларида хиёнат қилсалар ва [бойликнинг бир қисмини] ўзлаштириб олган бўлсалар, [текшириб кўрилсин]. Агар ўзлаштириб олган маблағи ўзига тегишли ҳақ микдоридан ошмаса, мазкур маблағ унга инъом ўрнида қолдирилсин. Агар ўзлаштириб олган маблағи маошидан икки баробар ортиқ бўлса, ортиғи оладиган маоши хисобидан ушлаб қолинсин. Агар маошидан уч баробар кўп маблағ олган бўлса, ҳаммаси [салтанат хазинасига] тортиқ сифатида олинсин.

Яна ҳукм қилдимки, [вазирларни] ортиқча сийлама-синлар, чунки алоҳида иззат-икром кўрсатиб, ўзларини обрўсизлантириб қўйишлари мумкин. Бу эса салтанатга зиён етишига сабаб бўлур.

Фаразгўй, бузуки ва ҳасадгўй одамларнинг вазирлар ҳақидаги уйдирмаларини эшитмасинлар, чунки бу табақадаги кишиларнинг душмани кўп бўлади, негаки, олам аҳлининг барчаси дунёталабдир. Агар вазирлар бундай одамларнинг кўнглига қарасалар, давлатга хиёнат қилган бўлурлар; қарамасалар, вазирларга душманлик қилурлар.

Чигатойхон²²⁰ нинг бир вазири бўлган экан. Фаразгўйлар уни “хазинадан бир неча минг олтин ўғирлади”, деб [хонга мактуб] ёзган эдилар. Мактубни хонга кўрсат-

²²⁰ Чигатойхон – Чингизхоннинг иккинчи ўғли, 1227–1242 й.да ўз улусида – Чигатой улусида хон бўлган. Ушбу улусга ҳозирги Шарқий Туркистон, Қошғар, Или ва Еттисув воҳасидаги ерлар, шунингдек, Мовароуннаҳр қараган.

ганларида, у мазкур вазирни хузурига чақиртириб, унга ғазаб қилиб дебди: “Сен назари паст одам экансан. Мендек подшоҳнинг вазири бўлатуриб, мамлакатимдан шунчалик оз нарса ўзлаштириб олибсан!” Доно вазир [хоннинг] бу қадар катта эҳсонидан мамнун бўлибди ва бор давлатининг барчасини келтириб хонга пешкаш қилибди. [Бу билан] хон олдида ўз мартабасини ва обрў-эътиборини сақлаб қолибди.

[Яна ҳукм қилдимки], қайси бир сипоҳий ҳаддидан ошиб, қўл остидаги кишига зулм ўтказар экан, уни тутиб, мазлум қўлига топширсинлар, токи унинг жазосини зулм кўрганлар берсин.

Қишлоқ оксоқоли ва шаҳар улуғлари кичикроқ даражадаги одамга зулм қилсалар, ўша зулмга яраша, ҳар кимнинг кўтаришича жарима солсинлар. Агар доруғалар ва ҳокимлар халққа жабр-зулм этиб, уларни хароб қилган бўлсалар, ишларига лойиқ жазо берилсин. Бирор кимсанинг гуноҳи исботлангандан кейин ундан жарима олсалар, сўнг яна дарра билан урмасинлар. Агар дарра уриш билан жазоласалар, ундан жарима олмасинлар.

Ўғрилар хусусида буюрдимки, улар қаерда бўлмасин, тутиб олинса, ясо²²¹ бўйича жазолансин. Кимки биронинг молини зўрлик билан тортиб олган бўлса, мазлумнинг молини золимдан қайтариб олиб, эгасига топширсинлар.

Агар кимда-ким тиш синдирса, кўзни кўр қилса, кулоқ ва бурун кесса, шароб ичса, зино ишлар қилса, девондаги шариат қозиси ёки ажрим чиқарувчи қозисига олиб бориб топширсинлар. Шариатга оид ишларни ҳал этишда ислом қозиси ҳукм чиқарсин. Урф-одат ишларини эса ажрим қозиси тафтиш қилиб, сўнг менинг арзимга етказсин.

ВАЗИР ТУТИШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, вазирлар ушбу тўрт сифатга эга кишилардан бўлишлари лозим: биринчиси — асиллик, тоза наслилик; иккинчиси — ақл, фаросатлилик; учинчи-

²²¹ Ясо — турк-мўғул халқлари орасида амалда бўлган қонун-қоидалар; Чингизхон даврида жорий этилган қонунлар.

си — сипоҳу раият аҳволдан хабардорлик, уларга нисбатан хушмуомалалик; тўртинчиси — сабр-чидамлилик ва тинчликсеварлик.

Кимки шу тўрт сифатга эга бўлса, ундай одамни вазирлик мартабасига лойиқ киши деб билсинлар. Уни вазир ёки маслаҳатчи этиб тайинласинлар. Мамлакат ишларини, сипоҳ ва раият ихтиёрини унга топширсинлар. Бундай вазирга тўрт имтиёз; ишонч, эътибор, ихтиёр ва қудрат берилсин.

Камолатга эришган вазир улким, давлат муомалаларини тартибга келтириб, мулкий ва молиявий ишларни тўғрилиқ билан, асли-насли тозалигини кўрсатиб, ажойиб тарзда бажаради. Олгулик жойидан олиб, бергулик ерга беради. Рухсат этувчи ва таъқиқловчи буйруқларида унинг асиллиги ва тоза наслиги кўриниб турсин. Душманлик ва жабр-зулм қилмайди. Хоҳ сипоҳдан, хоҳ раиятдан бўлсин, ҳар кимнинг номини яхши сўзлар билан тилга олади. Бировдан ёмонлик ахтармайди, айтсалар эшитмайди. Агар бировдан ёмонлик кўрган бўлса, унга нисбатан шундай муомала қиладики, у [охири] ёмонлигидан қайтади. Ўзига ёмонлик қилган одамга нисбатан шундай яхшилик қиладики, [охири] олдига бош эгиб келади.

Қайси вазир ғийбат гапларни айтса, уйдирма гапларга қулоқ солса, жабр-зулм қилса, ўзига ёқмаган кишиларни йўқотиш пайига тушса, уни вазирликдан тушириш лозим. Наслию зоти паст, ҳасадчи, кина-кек сақловчи, қора кўнгилли кишиларга зинҳор вазирлик лавозими берилмасин. Бузуқи, қора кўнгилли, зоти паст одам вазирлик қилса, давлату салтанат тез орада қулайди. Масалан, Маликшоҳ Салжуқий²²² ўз вазири Низомулмулк²²³ ни мартабасидан туширди. Вазир бошдан-оёқ яхши сифатларга ўралган эди. Унинг ўрнига зоти паст, ёмон бир кишини вазир қилиб тайинлади. Бу шумқадам ва-

²²² *Маликшоҳ Салжуқий* – салжуқийлар сулоласи (1038–1194)дан чиққан ва кўпинча Жалолиддин Маликшоҳ I номи билан машҳур подшоҳ (1072–1092). Бу вақтда салжуқийлар Эрон ва Ироқ устидан ҳукмронлик қилганлар.

²²³ *Низомулмулк* (асл исми: *Абу Али ал-Ҳасан ибн Али ибн Исҳоқ ат-Тусий*) (1018–1092) – Салжуқий султонлардан Алп Арслон (1063–1072) ва Маликшоҳ I (1072–1092)ларнинг бош вазири. Низомулмулк “Сийёсатнома” номли катта тарихий асари билан ҳам машҳур.

зирнинг қабих ишлари, зулми-ситами ва нафси бузуклиги касофатидан салтанат биноси бузила бошлади. Шунга ўхшаш яна бир мисол. Аббосийлардан халифа Мустаъсим Биллох²²⁴ ҳасадчи, гина-кудуратчи ибн Альамийни ўзига вазир этиб тайинлади. У кўнглида халифага нисбатан гана-кудурат, душманлиги бор бўлганлиги учун, халифани мунофиқона гаплар билан алдаб, ўзи эса Ҳалокухон билан тил бириктириб, уни халифалик тепасига олиб келди. Халифа Мустаъсимни эса қўлга олиб, ўлимга маҳкум этди. Шунинг эътиборига олиб, асли тоза, насли пок, улуғ зотлардан бўлган, яхши равишлик кишилардан топиб, вазир қилинган. Чунки асли тоза киши хатоликка йўл қўймайди, бадасл эса [хожасига] вафо қилмайди.

Қайси вазир софлик, тўғрилиқ билан вазирлик ишига киришиб, давлатнинг молия мулкия ишларини диёнат, савоб билан, нафси бузуклик қилмай, омонатга хиёнат этмай бажарар экан, ундай вазирни энг олий мартабаларга етказсинлар. Қайси вазир бузуклик қилиб, ёмонлик йўли билан мамлакат ишларини юргизар экан, кўп ўтмай ундай салтанатдан хайру баракат кўтарилди.

Доно вазир шулдирки, ўз ўрнига қараб, гоҳ қаттиққўллик, гоҳида эса мулойимлик билан иш юритади. Бундай вазир ортиқча қаттиққўлик ҳам қилмайди, кўп мулойимлик билан юмшаб ҳам кетмайди. Агар кўп мулойимлик қилса, дунёталаб, тамагир одамлар уни ютиб юборадилар. Агар ортиқча қаттиққўллик ишлатса, ундан қочадилар ва унга бошқа мурожаат қилмайдилар. Демак, доно вазир шулдирки, салтанат корхонасининг ишларини энг тўғри чораю тадбирлар қўллаб, яхши англаган ҳолда амалга ошириб, давлатни тартиб-интизомга келтиради. Салтанат ишларини сабр-тоқат, чидам билан адо этади. Салтанат муаммоларини ўз ўрнида қаттиққўллик, ўз ўрнида мулойимлик билан ҳал қилади. Бу хилдаги вазирни давлат шериги деб билсинлар, чунки давлату салтанат уч нарса: мулк, хазина ва лашкар билан тикдир. Доно вазир буларнинг ҳар учаласини тадбиркорлик билан яхши аҳволда, саранжом тутати. Жами яхши хулқлар соҳиби бўлган вазир азият етганда ҳам

²²⁴ *Мустаъсим Биллох* – аббосийлар сулоласига мансуб Бағдод халифаларининг сўнгги вакили (1242 – 1258).

ҳеч кимга кўнглида гина-адоват сақламайди. Агар гинаю кек сақлаб, душманлик қиларкан, бундай вазир мунофиқдир. Ундай вазирдан эҳтиёт бўлиш керак, чунки давлат душманлари билан тил бириктириб, хазинани ва лашкарни хароб қилади. Ақлли вазир улки, бир қўли билан раиятни, иккинчи қўли билан эса сипоҳни тутади. Олгулик жойдан олиб, бергулик жойга беради. Сергаклик ва эҳтиёткорликни қўлдан бермайди. Тўғрилик ва ростлик билан муомалада бўлиб, ҳар ишнинг оқибатини ўйлаб иш тутади. Давлат фойдасини кўзлагани учун, бировга душманлик қилишни кўнглига келтирмайди. Тажрибали, ишбилармон ва билимдон вазир шундай бўладики, мамлакат ободонлигини, раият ва сипоҳнинг тинч-фаровонлигини, хазина бойлигини доим кўзда тутади. Давлат, салтанатга фойда келтирадиган ишларни бажаришга тиришиб, ҳаракат қилади. Салтанатга зарар етказадиган хатарли ишларни бартараф қилишда молу жонини аямайди. Сипоҳу раиятга тегишли муҳим ишларни яхшилик йўли билан, тўғри тадбир ишлатиб, амалга оширади. Яхши хулқли вазир шулки, унинг эзгу ишлари ёмон феъл-атворидан устунлик қилади.

Эшитишимча, Низомулмулкнинг озгина ёмон қилмишларини кўплаб хайрли ишлари мағлуб этган эди. У ҳажга бормоқчи бўлиб турган вақтида авлиёлардан бири унга дебди: “Малиқшоҳ давлатининг хизматида бўлиб, амалга ошираётган хайрли ишларинг ва Тангри таолонинг бандаларига етказиб турган ёрдаминг ҳаж қилиш билан баробардир”.

Яна эшитганманки, Али ибн Лақатий халифа Хорун ар-Рашид²²⁵нинг вазирини эди. Ундан Тангри таолонинг бандаларига кўп нафъу фойда етарди. Кунлардан бир куни ўз ихтиёри билан вазирликни тарк этмоқчи бўлибди. Ушанда дин пешволаридан бири унга шундай деб ёзибди: “Сен халифа даргоҳида мулозимлик қилиб, вазирлик ишини бажариб туравер. Бу ишни ташлашни ўйламагин ҳам, чунки [бу мартабада туриб] халққа етказётган ёрдаминг ва нафинг, сен қилган бутун ишлар ва ҳаракатларингнинг энг олийсидир”.

²²⁵ Хорун ар-Рашид – аббосийлар сулоласидан чиққан машҳур халифа (786 – 809); адолатпарвар ҳукмдор ва илм-фан, маданият ҳомийси.

Яна шуни эшитдимки, хазрати пайғамбаримиздан, унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, сўрабдилар: “Агар сиз набий ва расул этиб юборилмаганингизда, қайси иш билан машғул бўлардингиз?” Улар шундай деб жавоб берган эканлар: “Султонлар хизматида бўлишни ихтиёр этиб, Тангри таолонинг бандаларига фойда ва яхшилик етказардим”.

Шу сабабдан, халққа ёрдаму мадад бериш мақсадида, мен ҳам Туғлуқ Темурхоннинг ўғли Илёсхожага вазирлик ҳамда сипоҳсолорлик қилишга рози бўлган эдим. Тангри таолонинг бандаларига ёрдам қилганимдан бўлса керакки, Оллоҳ таоло мени салтанат мартабасига етказди.

Тадбиркорлик ва қилич воситаси билан бирор мамлакатни забт этган, ёки [химоя этиб] сақлаб қололган вазирни эъзозлаб, иззат-икром этсинлар. Унинг мартабасини ошириб, уни “қилич ва қалам соҳиби” деб атасинлар.

Ақлли, билимдон ва хушёр вазир шундай бўладики, бир тўғри тадбир қўллаб фаним қўшинини пароканда қилиб юбора олади. Муросаю мадора, хушмуомалалик билан сипоҳни бирлаштириб, душман лашкарини ўзига ром қилади. Бундай вазир валинеъматнинг соқчиси бўлиб, подшосининг бошига тушган муҳим ва мушкул ишларни тадбиркорлик ва узоқни кўра билиши билан осонлаштиради. Агар салтанат ишларида чигил-жумбоқ учраса, ақлу фаросати бармоғи билан уни ечиб юборади. Чунончи, Алибек Жониқурбоний мени банд этгач, бурга тўла уйга камаб қўйди. Вазирларимдан Азизуддин Термиздан юриш қилиб, менга ёрдам бериш учун етиб келди, [тадбир ишлатиб] Алибекни ухлатиб қўйди. Бу иши билан унинг кўзини мендан беркитиб, қувват бағишлади. Шижоат ва мардлигим тутиб, қўлимдаги қилич зарби билан кўп соқчилар орасидан кутулиб нажот топдим. Шунга ўхшаш Низомулмулк ҳам Султон Маликшоҳни Қайсар²²⁶ бандидан халос этган эди.

Шундай бўлгач, бунақа вазирни давлат шериги деб билиб, азиз тутсинлар, зинхор унинг сўзидан чиқмасинлар. У нима деган бўлса бари ақл кўзгусидир.

²²⁶ *Қайсар* — ўрта асрларда битилган тарихий манбаларда Рум мамлакати (ҳозирги Туркия) султонлари шу ном билан аталган.

Агар подшоҳ золим бўлиб, вазири одил бўлса, подшоҳнинг жабр-зулмини [тўхтатиш] чора-тадбирини кўради. Лекин вазир золим бўлса салтанат ишлари тез муддатда инкирозга учрайди.

АМИРЛИК ВА ХУКМДОРЛИК ТУЗУГИ

Энг яқин навкарларимдан уч юз ўн уч кишига амирлик мансаби беришни буюрдим, чунки улар асли тоза, ақл-фаросатли, баходир, довюрак, тадбиркор, сергак, эҳтиёткор, олди ва кетини ўйлаб иш тутадиган кишилар эди. Уларнинг ҳар бирига ўринбосар тайинладим. Агар амирлардан биронтаси вафот этса, у ҳолда, ўринбосари унинг ўрнига ўтиради ва уни “амирликка номзод” деб атайдилар. Менинг бу уч юз ўн уч амирларимнинг бариси ақл-хуш эгалари, базму жанг шерлари маҳоратли саркарда, лашкар тўпини бузиб, уни мағлуб этувчи кишилар эди.

Тажрибамдан синаб билдимки, жангнинг сир-асрорини, ғаним аскарларини синдириш йўлини билган, уруш қизиганда ўзини йўқотмасдан, қўл-оёғи бўшашмасдан, лашкар фавжларини жангга бошлай оладиган, агар кўшин сафига рахна тушса уни тезда тузата оладиган кишигина амирлик ва ҳукмронликка лойиқ ҳисобланади.

Шундай киши амир ул-умаро бўла оладикки, мен йўғимда, тинчлигу савашда ўринбосарим бўлиб, шон-шавкат ва маҳобат билан бутун сипоҳга буйруқ бериб, унга қаршилиқ қилганларни жазолай оладиган бўлсин.

Уч юз ўн уч кишидан тўрт нафарини бегларбеги этиб, бир кишини амир ул-умаро қилиб тайинлашни буюрдимки, унинг ҳукми юришларда, урушларда амирлар ва бутун сипоҳ томонидан сўзсиз ижро этилсин. У ўзим боримда йўлдошим, йўғимда эса ўринбосаримдир.

Ғайратли, ор-номусли бўлган яна ўн икки кишига ушбу тартибда амирлик даражасини бердим:

Биринчи амирга минг кишига буйруқ бериш ҳақини бериб, уни амир қилиб тайинладим. Иккинчи амирга икки минг кишига буйруқ бериш ҳақини бериб, мазкур икки минг аскарга амир этиб қўйдим. Шунга ўхшаш учинчи амирни — уч минг, тўртинчисини — тўрт минг, бешинчисини — беш минг ва шу тартибда ўн иккинчи амиргача кўпайтириб бориб, олти мингдан ўн икки минг-

гача аскарга амир этиб белгиладим. Амирлик тартибига қараб, бирини иккинчисига ноиб этдим. Масалан, биринчи амирни иккинчи амирнинг ноиби, иккинчи амирни учинчи амирнинг ноиби, шу тартибда ўн биринчи амирни ўн иккинчи амирнинг ноиби қилиб белгиладим. Ўн иккинчи амир эса амир ул-умаронинг ноиби бўлди. Амир ул-умаро эса менинг ноибим ҳисобланади. Қайси бир амирга бирор қор-хол бўлса, ўрнига ноиби ўтирсин.

Яна буюрдимки, ўша уч юз ўн уч кишидан юзтаси — ўнбоши, юзтаси — юзбоши, юзтаси — мингбоши бўлсин. Жанг пайтида амир ул-умаро — амирларга, амирлар — мингбошиларга, мингбошилар — юзбошиларга, юзбошилар — ўнбошиларга бошлиқ деб буйруқ бердим. Шунингдек, ўнбошининг ишини — юзбошига, юзбошининг ишини — мингбошига, мингбошининг ишини — амирга, амирнинг ишини — амир ул-умарога буюрма-синлар. Ўнбоши билан битадиган ишни юзбошига, юзбоши битирса бўладиган ишни мингбошига юкламасинлар. Амирлардан қайси бири ўзи қизиқиб иш сўрар экан, унга буюрса бўлур.

СИПОҲИЙЛАРНИ ЭНГ ҚУЙИ ДАРАЖАДАН ОЛИЙ МАРТАБАГАЧА КЎТАРИШ ТУЗУТИ

Қилич чопишда ўзини кўрсатган баҳодирларни, биринчи мартаба бўлса — ўнбоши, иккинчи мартаба ботирлик қилса — юзбоши, учинчи мартабасида эса мингбоши қилиб тайинласинлар. Ўнбоши қўли остидагилардан бири ботирлик кўрсатса, биринчи галда уни ўнбоши қилсинлар. Қилич чопишда ўзини химоя қила туриб кўзга ташланган аскарлар бундан истиснодир, чунки ҳўкиз ҳам сузишганда шохини ниқтайди. Шундай экан, сипоҳийнинг аслу насабига ҳам қараш лозим.

Агар мингбоши қилич зарби билан фанимининг бир фавж лашкарини синдирса, уни биринчи амир этиб тайинласинлар. Биринчи амир ёв лашкари сафини бузиб, уларни тарқатиб, баҳодирлик кўрсатса, уни иккинчи амирлик даражасига кўтарсинлар. Шунга ўхшаш, қайси амир ёв лашкари тўпини тўздириб, иш кўрсатар экан, уни ўз мартабасидан юқори кўтарсинлар. Сипоҳийлардан кимки астойдил қилич чопса, ойлигини оширсинлар. Қайси бир сипоҳий урушдан юз ўгириб қочса, уни илтифоти-

миздан махрум этсинлар. Агар мажбуран чекинган бўлса, узрини қабул қилсинлар. Агар уни ваҳима босган бўлса, изза қилсинлар. Қайси сипоҳий, душман қаршисида қилич чошиб, яраланса, уни тақдирлаб, инъом берсинлар. Борди-ю яралангандан кейин қочган бўлса, унга таҳсин ўқиб, яраланганлигини эътиборга олсинлар. Чунки у фанимга хужум қилмаган тақдирда ҳам, ёв ҳамласи вақтида жароҳатлангандир, яраси унинг не ҳолга тушганлигининг гувоҳидир.

Қайси бир сипоҳий ўзини кўрсатган бўлса, рағбатлантириб ҳақини адо этсинлар. Қайси бир сипоҳий хизматда юриб қариллик ёшига етаркан, уни ойлик-ҳақдан махрум этмаслик ва мартабасидан туширмаслик керак. Ҳеч бир сипоҳийнинг хизмати назардан четда қолмасин. Чунки улар давлат хизматида экан, боқий ҳаётларини фоний дунё нақди учун аямаганликларининг ўзи ҳам инъомга ва моддий таъминотга лойиклигини билдиради. Уни инъомидан махрум қилиб, хизматларини кўрсатмасалар, ноинсофлик қилган бўлурлар.

Яна амр қилдимки, қайси бир амир ёки сипоҳийнинг менинг давлатим учун хизмати синггани аниқ бўлса — фаним лашқарини синдирган, бирор мамлакатни забт этган, ёки [жон-жаҳд билан] қилич чопишган бўлса, хизматини тақдирлаб, ҳақини адо қилсинлар. Ёши кекса сипоҳийларни ҳурматлаб, азиз тутсинлар. Улардан фойдали маслаҳатлар олсинлар, чунки улар айтадиган гаплар ўз тажрибаларида кўриб, билганларидир. Уларни салтанат корхонасининг устунлари деб билсинлар. Улардан кейин ўғилларини ўринларига ўтказсинлар.

Яна амр қилдимки, фаним томонидан қўлимизга ҳар қандай сипоҳий асир бўлиб тушса, уни ўлдирмасинлар. Унга ихтиёр берилсин. Агар навкарликни қабул қилса, навкар бўлсин; йўқ деса уни озод этсинлар. Бунга мисол, мен қайсар билан урушда²²⁷ қўлга тушган тўрт минг румлик аскарни озод қилдим,

Фаним сипоҳийларидан қайси бири ўз давлатининг тузини оқлаб, бизга қарши қилич чопган, сўнгра ихтиёрий равишда, ёки мажбур бўлиб, паноҳимизга келса, бундай аскарга ишониб, уни азиз тутсинлар. Чун-

²²⁷ Амир Темурнинг Рум султони Боязид I Йилдирим билан 1402 йилнинг 20 июлида Анкара остонасида бўлган уруши.

ки у ўз сохибига вафодорлик қилиб, еган туз ҳақини оқлаган. Шунга ўхшаш, мен ҳам Шер Баҳромга нисбатан шундай қилдим. Амир Хусайн билан бўлган урушда у мен билан юзма-юз тўқнашиб, қилч чопишди; кейинроқ эса ўзи иложсизликдан менинг паноҳимга келганида, уни ҳурматладим.

Менгли Буғо ҳам Балх урушида менга қарши лашкар тортди. Жанг бошланишидан аввал ўзим томонга оғдириш мақсадида унга хат юбордим. У эса Туғлуқ Темурхоннинг ҳақиға кўрнамаклик қилмади ва менга қарши лашкар тортиб, эрларча жанг қилди. Охири оқибат енгилди. Кейинчалик ўз ихтиёри билан ҳузуримга тиз чўкиб, паноҳ излаб келганда, унинг мартабасини улуғладим, илтифоту марҳаматлар кўрсатдим. Унга қилган июнотларим ҳақи ўртампздан ўтган нохушликларни бутунлай унутди. Йиғинларда унинг қилган баҳодирликларидан сўзлаб, офарин айтар эдим. Ўзи аслида эр йигит бўлгани учун менинг давлатимда ҳам кўп баҳодирлик кўрсатиб, мени мамнун этди. Озарбайжон урушида Қора Юсуф билан тўқнашганимда, лашкарим оғир аҳволга тушиб қолди. Шунда у майдонда Қора Юсуфнинг ўлган аскар бошликларидан бирининг бошини найза учига санчиб, баланд кўтарди ва лашкаримга Қора Юсуфнинг боши деб, уни ўлдига чиқарди. Бундан лашкарим дадилланиб, жангга ташланди ва Қора Юсуф лашкарининг ўртасига ҳужум қилиб, Қора Юсуфни қочирди. Бу урушда Қора Юсуф устидан қозонилган ғалабани Менгли Буғо номига ёздирдим ва унинг мартабасини оширдим.

АМИРЛАР, ВАЗИРЛАР, СИПОҲИЙЛАР ҲАМДА РАИЯТНИ ТАҚДИРЛАБ, ИНЪОМ-СОВҒАЛАР ВА МАРТАБАЛАР БЕРИШ ТУЗУТИ

Амр қилдимки, қайси бир амир бирон мамлакатни фатҳ этса, ё ғаним лашкарини енгса, уни уч нарса билан мумтоз қилсинлар: фахрли хитоб, туғ ва ноғора бериб, уни “баҳодир” деб атасинлар; уни давлат ва салтанат шериги [деб] билиб, кенгаш мажлисига киргизсинлар; унга чегара вилояти топширилсин ва ўша ерлик амирлар унга бўйсунсинлар. Агар амирлардан қайси биروي тўрани (хон ўғлини) енгса ёки бирон амирзодага

шикаст етказса, ё бирор ўлка хонини мағлуб этса, уни юқоридаги тартибда мукофотласинлар. Чунончи, Дашти Қипчоққа, Ўрусхонга қарши уруш учун юборган амирим Ики Темур уни енгиб қайтгач, амирни мукофотлаб, унга туман(лашкар), туғ, алам (байроқ) ва ноғора бердим. Уни давлатимга шерик билиб, ўзимга маслаҳатчи ва вазир қилдим. Кенгашларимга киритдим ва чегарадаги вилоятлардан бирини унга тақдим этиб, у ерлик амирларни унга бўйсундирдим.

Шунда ҳасадчилар унинг ҳақида [турли уйдирма] гаплар тарқатиб, “Ўрусхоннинг улусини талон-торож қилиб, мол-мулкни ўзиники қилиб олди” дедилар. Бу гаплари билан ундан кўнглимизни бир оз совутдилар. Бироқ мен Баҳром Чубин²²⁸ қиссасини эшитиб тажрибам ортганди. Воқеа бундай бўлган экан. Хоқон²²⁹ уч юз минг қонхўр турк аскарлари билан Хўрмуз ибн Нуширвон²³⁰ устига лашкар тортди. Хўрмуз эса Нуширвоннинг вазири, маслаҳатчиси ва сипоҳсолори бўлмиш Баҳром Чубинни 320 минг эроний аскар билан хоқонга қарши урушга йўллади. У хоқон лашкари билан тўқнашиб, уч кечаю уч кундуз жангу жадал қилди. Охири хоқонни енгиб, бор ҳақиқатни Хўрмузга арз қилди, ўлжа қилиб қўлга киритган бутун мол-мулкни Хўрмузнинг хузурига жўнатди. Шу аснода ҳасадчилар ва ғийбатчилар Хўрмуз мажлисида унга қарши тухмат қилиб, “Баҳром мол-мулкнинг катта қисмини ўзига олиб қолди, хоқоннинг асл қимматбаҳо тошлар билан безатилган қиличи ва тожи, жавоҳирлар қадалган этигини ўзлаштириб олди”, дедилар. Хўрмуз ҳам хомтамъа бўлиб, Баҳромнинг [аввалги] хизматларини унутди. Фаразгўй ва ғийбатчи кишиларнинг гапларига ишониб, Баҳром Чубинни гуноҳкор ва хоин деб билди. Унга аёллар ёпинчиғи, бўғов ва занжир кишан юборибди. Баҳром бўйнига бўғов, оёғига занжир кишан солиб, аёллар либосини кийди. Сўнг хузурига амирлар, сипоҳ бошлиқларини чақиртириб, саройда йиғилганлар олдида шу аллозда чикди. Саркардалар ва оддий сипоҳийлар бу

²²⁸ *Баҳром Чубин* – сосонийлар (мил.нинг III–VII асрлари) замонда ўтган машхур саркарда, вазир ва Эрон подшоси (590–591).

²²⁹ Милоднинг 590 йили Эронзаминга бостириб кирган ғарбий туркларнинг хоқони Шаба хоқон назарда тутилган.

²³⁰ *Хўрмуз ибн Нуширвон* (Ануширвон) – сосонийлар сулоласидан чиққан шаҳаншоҳ Хўрмуз IV (579–590).

холни кўриб, Хўрмузга таънаю дашномлар ёғдиришди. Ундан ихлослари қайтди. Сипоҳ Баҳром Чубин билан иттифоқ бўлиб, Хўрмуз даргоҳига бостириб келди: уни салтанатдан тушириб, Ажам мамлакати салтанатининг тахтига Хусрав Парвиз²³¹ ни ўтказдилар.

Мен бу воқеадан сабоқ олганим сабабли, сипоҳининг таънаю дашномларига қолиб кетмаслик учун амир Ики Темурни хузуримга чорладим; сарой ходимлари ва халқни тўплаб мажлис қурдим. Ўрусхон улусидан ўлжа қилиб олинган бутун мол-мулкни бир ерга тўплаб, амир Ики Темурга ва у билан бирга қилич чопган баҳодирларга ва сипоҳийларга инъом қилдим.

Яна амир қилдимки, жангда ўзини кўрсатиб, қаршисидаги ғаним лашкарини синдирган ҳар бир амирнинг мартабасини оширсинлар.

Чунончи, Тобон баҳодир Тўхтамишхон билан бўлган урушда [от солиб], ғаним байроқдорига етиб олди ва душман байроғини ерга туширди, ўзи бир неча жойидан яраланди. Ҳасадчилар ва шу қаҳрамонликка даъвогарлар унинг бу хизматини мендан яшироқчи бўлдилар. Лекин мен уни [инъомдан] холи қолдириш инсофдан эмас, деб билиб, Тобон баҳодирга амирлик мартабасини бердим. Сўнгра унга иззат-икром кўрсатиб, байроқ тақдим этдим.

Яна амр қилдимки, ўнбоши, юзбоши ва мингбошилардан қай бири душман сафини бузиб, ўз қаршисидаги аскар фавжини синдирса, ўнбоши бўлса, шаҳар ҳокимлигини берсинлар. Юзбоши бўлса, уни бирон мамлакат ҳукмдори этсинлар. Бунга мисол шулки, юзбоши Барлос баҳодир Тўхтамишхон билан бўлган урушда ёв лашкари билан юзма-юз тўқнашиб, душманни синдирди. Уни Ҳисори Шодмон мамлакатига ҳоким этиб тайинладим. Яна буюрдимки, мингбошилардан биронтаси қаршисида турган ғаним лашкарини синдирса, уни мамлакат ҳукмдори қилсинлар. Бунга мисол, Мухаммад Озод Катур жангидан [бир оз бурун] Бурхон ўғлон лашкарини мағлубиятга учратган сиёҳпўш²³² жамоасини енгиб, уларни синдир-

²³¹ *Хусрав Парвиз* — сосонийлар сулоласига мансуб подшоҳ (581 — 628).

²³² *Сиёҳпўш* — юзига қора мато тортилган одам; баъзи манбаларда Катур (Қофиристон) халқи исломни қабул қилмаганликлари учун шундай аталган.

ди. Муҳаммад Озодни Қундуз ва Қўлоб²³³ мамлакатларига волий этиб тайинладим.

Яна ҳукм чиқардимки, амирлардан қайси бири ғаним қўлидаги бирор мамлакатни фатҳ этиб, душман тасарруфидан озод қилса, шу мамлакатни уч йилга унга инъом тариқасида берсинлар.

Ва амр қилдимки, қайси бир аскар қилич чоғиб баҳодирлик кўрсатса, унга инъом тариқасида чўмоқ, қимматбаҳо тошлар қадалган ўтоға, камар, турна беллик қилич ва бир от берсинлар ҳамда ўнбошилиқ мартабасига кўтарсинлар. Иккинчи, учинчи бор баҳодирлик кўрсатса, юзбоши ва мингбоши мартабасига етишади.

КАТТА НОҒОРА ВА БАЙРОҚ АТО ЭТИШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, ўн икки катта амирларнинг ҳар бирига битта байроқ ва бир ноғора берилсин. Амир улумарога байроқ ва ноғора, туман туғи²³⁴ ва чортуғ²³⁵ тақдим этсинлар. Мингбошига эса бир туғ ва карнай берсинлар. Юзбоши ва ўнбошига биттадан катта ноғора берсинлар. Аймоқ²³⁶ларнинг амирларига бўлса, биттадан бурғу тақдим этсинлар. Тўрт бегларбегининг ҳар бирига биттадан байроқ, ноғора, чортуғ ва бурғу берсинлар.

[Ўн икки] амирдан қайси бири душман фавжини синдирса ёки ғаним қўли остидаги бирор мамлакатни фатҳ этса, уни тақдирлаб, агар биринчи [даражали] амир бўлса, иккинчи [даражали], иккинчи бўлса, учинчи [даражали], учинчи бўлса, тўртинчи [даражали] амир мартабасини берсинлар. Шу тартибда ўн биринчи [даражали] амиргача давом эттирсинлар. Агар ўн биринчи [даражали] амир бўлса, уни ўн иккинчи [даражали] амир

²³³ *Қўлоб* — қадимги Хутталон (Хатлон); “Темур тузуклари” биринчи мақоласининг 11 ва 13-кенгашларида Хатлон (Хутталон) шаклида берилган. Асарнинг 1868 йилги Техрон нашрида Қўлоб эмас, Хатлон шаклида берилган. “Қўлоб” атамаси XVII асрдан кейинги нусхаларда пайдо бўлган, дейиш мумкин.

²³⁴ *Туман туғи* — ўрта асрларда учига қўтос, от ёли ёки думи, ярим ой ёки керилган беш панжа тасвири ўрнатилган лашкарнинг байроқсимон нишон-белгиси; асарда туғ атрофида тўпланган харбий бўлинма маъносида ҳам келтирилган.

²³⁵ *Чортуғ* — харбий бўлинма амирининг даражасини билдирувчи учи ўткир найза; байроқнинг бир тури.

²³⁶ *Аймоқ (умоқ)* — бир неча қариндош-уруғлар иттифоқи; қабила.

қилиб, байрок, туғ ва ноғора берсинлар. Шу йўсинда биринчи [даражали] амирга битта туғ, иккинчисига — иккита, учинчисига — учта, тўртинчисига — тўртта туғ ва ноғора бериб, уларни тумантуғ ва чортуғ олиш мартабасига етказиб рағбатлантирсинлар.

СИПОҲНИНГ ЯРОҚ-ЖАБДУҚЛАРИ ВА АНЖОМ-ЖИҲОЗЛАРИ ТУЗУГИ

Шундай буйруқ бердимки, юриш вақтида оддий аскарлардан ҳар ўн саккиз киши ўзи билан бирга бир чодир олсин, ҳар бир аскар икки от, бир камон, бир садоқ-ўқдон, бир қилич, арра, бигиз, бир қоп, жуволдиз, болта, ўнта игна ва орқага осиладиган чарм халта олсин.

Баҳодирлардан ҳар беш киши бир чодир олсин. Ҳар бири битта оддий темир совут²³⁷, дубулға, бир қилич, садоқ, ёй ва тузукка мувофиқ от олсин.

Ўнбошилардан ҳар бири ўзи билан бирга бир чодир, совут²³⁸, қилич, садоқ, ёй ва бешта от олсин.

Юзбошилардан ҳар бири бир чодир, ўнта от, қурол-аслаҳадан: қилич, садоқ, ёй, гурзи, чўқмор, коскан²³⁹, зирих, бағтар²⁴⁰ олсин.

Мингбошилардан ҳар бири ўзи билан бирга битта чодир, бир соябон, қурол-аслаҳадан жавшан, дубулға, найза, қилич, садоқ ва ўқ-ёйдан кўтарганича олсин.

Биринчи амир бир чодир, бир ўтов, бир жуфт соябон, қурол-аслаҳадан шу миқдорда олсинларки, қўл остидагиларга ҳам бергудек бўлсин. Шунга ўхшаш иккинчи, учинчи, тўртинчи амирдан тортиб то амир ул-умаро-гача ҳар қайсилари, ўз мартабаларига яраша чодирдан, ўтовдан, отлардан бошлаб, то бошқа ҳарбий анжомлар-гача саранжом-саришта қилиб қўйсинлар. Биринчи амир бир юз ўн от, иккинчи амир бир юз йигирма, учинчи амир бир юз ўттиз, тўртинчи амир бир юз қирқ от,

²³⁷ Матнда “жавшан” — оддий темир совут.

²³⁸ Матнда “зирих” — совутнинг симдан тўқилган, ўқ ва тиг ўтмай-диган бир турп.

²³⁹ Коскан — бош кийими остидан ўраладиган сим рўмол. У жанг-чини ўқ, қилич ва гурзи зарбидан саклаган.

²⁴⁰ Бағтар — темир симдан тўқилиб, усти бахмал ёки бошқа мато билан ўралган ҳарбий камзул.

амир ул-умарога етгунча тартиб шундай бўлсин. У эса ўзи билан бирга уч юздан кам олмасин.

Пиёдалар бўлса ҳар бири ўзи билан бирга бир қилич, бир камон ва кўтарганича ўқ-ёйдан олсинлар. Бирок жанг пайтида тузукларда кўрсатилганидан кам бўлмасин.

УРУШДА ВА ТИНЧЛИК²⁴¹ ДА СОҚЧИЛИК ҚИЛИШ²⁴² ВА МАЖЛИС-ЙИҒИНЛАРДА ҲОЗИР БЎЛИШ ТУЗУГИ

Амр қилдимки, сипоҳийлар, амирлар, мингбошилар, юзбошилар ва ўнбошилар девонхонага, базм-мажлисларига кулоҳсиз, этиксиз, кавушсиз, бўрк ёқалик чакмонсиз, ханжар²⁴³ сиз, қиличсиз ҳозир бўлмасинлар. Ўн икки минг қилич осган аскар урушу тинчлик вақтида бутун яроғ-аслаҳалари билан кўшқда, девонхонанинг ўнг ва сўл тарафидан, орқасидан ва олдидан қуршаб турсинлар. Шу тартибда ҳар кеча улардан минг киши соқчилик қилиш учун ҳозир бўлишсин. Ҳар юз қиличлик устига бир юзбоши қўйилсин ва унга шартлашилган махфий сўз²⁴⁴ ни айтсинлар.

Яна амр қилдимки, уруш пайтида ўн икки амирдан ҳар бири, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар ўн икки минг қуролланган отлик сипоҳий билан бир кеча-кундуз давомида ҳар қайсилари ўз хонини кўриқлаш учун ҳозир бўлсинлар. Бу ўн икки минг отлик лашкарни тўрт фавжга бўлиб, бир фавжини баронғорга, бошқасини жавонғорга, биттасини ўрдунинг олдига, бошқасини эса ўрдунинг орқа тарафига тайинласинлар. Ушбу фавжлар навбатма-навбат ўрдудан ярим фарсанг узоқлашиб соқчилик қилсинлар. Ушбу тўрт сипоҳий фавж ўзлари учун ҳировул белгиласинлар, ҳировулдан эса қоровуллар тайинлансин. Улар бўлса эҳтиёткорлик ва хушёрликни кўлдан бермай, ўрдуга хабар етказиб турсинлар.

Яна ҳукм қилдим, атрофимда жойлашган лашкар ва ўрдуга, ҳар бирига биттадан кутвол тайинласинлар ва ўрдуни кўриқлаш, соқчилик қилиш ишлари шулар ус-

²⁴¹ Матнда “Базм ва разм”.

²⁴² Матнда “Поташ”.

²⁴³ Матнда “Бўқда”.

²⁴⁴ Матнда “Йуқий”, яъни ўран (пароль) дейилмоқчи.

тига юклансин. Бозор аҳлидан²⁴⁵ солиқ олиш ҳам шулар зиммасида бўлсин. Агар ўрду аҳлидан бирон кимсанинг нарсаси ўғирланса, улар жавобгарликка тортилсинлар.

[Лашкар орасидан] тўрт фавж чопкунчилар тайинлашни буюрдим. Булар тўрт фарсанг масофада лашкар ёнида юриб, уларни кўриқлаб борсин. Борди-ю лашкардан бирон киши ўлдирилганини ёки яраланганини кўрсалар, унинг ишини ўз зиммаларига олишлари лозим. Агар бирон кимсанинг нарсаси ўғирланса, улар жавобгардир.

Яна буюрдим-ки, лашкарнинг учдан бир қисми чеғараларни кўриқлаш ишига белгилансин; икки қисми эса доим салтанат хизматига ҳозир турсин.

ВАЗИРЛАРНИНГ ХИЗМАТ ҚИЛИШ ТУЗУТИ

Амр қилдимки, тўрт вазир ҳар куни девонхонада ҳозир бўлсинлар. Биринчи — мамлакат ва раият вазир. Бу вазир мамлакатнинг муҳим ва кундалик ишларини, раият аҳволини, вилоятлардан йиғилган ҳосил, солиқ-ўлпонлар, уларни тақсимлаш, кирим-чиқимларни, [мамлакат] ободонлигини, [аҳолининг] фаровонлиги ишларини ва мулкни қай тарзда тартибга келтираётганлигини менга билдириб турсин.

Иккинчи — сипоҳ вазиридирки, сипоҳийларнинг улуфа ва танҳо борасида менга маълумот берсин; сипоҳ тарқоқ ҳолатга тушиб қолмаслиги учун уларнинг аҳволдан хабардор бўлсин, вазиятни менга аңлатиб турсин.

Учинчиси — эгасиз қолган, ўлиб кетган ва қочганларга тегишли молларни, келиб-кетаётган [савдогарлар ва сайёҳларнинг] мол-мулкидан олинадиган закот ва божларни, мамлакат чорваларини, уларнинг ўтлов-яйловларини бошқариб, буларнинг барисидан йиғилган даромадни омонат тарзида сақловчи вазирдир. У ғойиб бўлганлар ва ўлганларнинг мол-мулки бўлса, меросхўрларига топширсин.

Тўртинчиси — салтанат ишларини юритувчи вазир. У бутун салтанат идораларининг кирим-чиқимлари, хазинадан сарф қилинган тамом харажатлар, [ҳатто] отхо-

²⁴⁵ *Бозор аҳли* — ҳарбий юришлар вақтида ўрду атрофида савдотик билан машғул бўлган кишилар.

на ва [саройдаги] бошқа жонзотларга қилинган харажатларгача огоҳ бўлиши лозим.

Яна амр қилдимки, чегара ерлар ва менга тобе мамлакатларга оид [ишларга масъул] уч вазирдан иборат давлат хайъати (холиса) тузилсин. Улар мазкур ерлардаги молиявий муомалалар ва келадиган даромадларни бошқарсинлар.

Бу етти вазир девонбегига бўйсунуши лозим ва у билан иттифокда муҳим молиявий ишларни амалга оширмоқлари ва менинг арзимга етказишлари зарур.

Яна хукм қилдимки, бир кишини арзбеги қилиб тайинласинлар. У сипоҳ, раият ва арз-дод қилиб [хузуримга келувчиларнинг] ахволини, мамлакатнинг обод-хароблигини, муҳим ишлардан қайси бири битган-битмаганлигини менинг арзимга етказиб турсин.

Амр қилдимки, садри аъзам саййидлар ва бошқа арбобларга суюрғол тариқасида берилган ерлар ва вақфларнинг ахволини, улар вазифаларини қай даражада адо этаётганликларини ва уларга ажратилган жамғармаларнинг тақсимланишини менга арз қилиб турсин.

Ислом қозиси шарият ишларининг бориши ва ажрим қозиси дунёвий ишлар ҳақида менга билдириб турсинлар.

Яна амр қилдимки, салтанат ишлари, мамлакатни идора этиш, ундаги ўзгаришлар, алмаштиришлар, сипоҳийлар ва амирларнинг тайинланиши, турли кенгаш-тадбирларни хос мажлисда менга арз этсинлар. Бу мажлисларда махфий ва сирли ишларни пинҳон тутишга қодир махсус котиб ҳозир бўлиб, ростлик қалами билан махфий-яширин кенгашларни ва гапларни ёзиб борсин.

Ва яна мажлис котиблари²⁴⁶ни тайинлашни буюрдимки, девон мажлисида навбатма-навбат ҳозир бўлиб, мажлисда кўрилган ва ҳал қилинган муҳим масалалар ва айрим ишлар тафсилотларини ёзиб олиб, сақлашлари лозим. Менга арз қилинган гаплар, чиқарган хукмларим, мажлисларда кўрилган мамлакат аҳамиятига молик ишлардан тортиб, жузъий ишларгача барчасини қаламга олиб, [бошимдан кечирган] воқеалар дафтарига киргизсинлар.

Салтанатнинг ҳар бир идорасида бўладиган кирим-

²⁴⁶ Матнда “мажлиснависон”.

чиқимларни, кундалик харажатларни ёзиб бориш учун бир котиб тайинлансин.

УЛУСЛАР, ҚЎШИН²⁴⁷ ЛАР ВА ТУМАН²⁴⁸ ЛАРНИНГ АМИРЛАРИНИ ТАЙИНЛАШ ТУЗУГИ

Буюрдимки, юриш (ясоқ) вақтида ҳар бир улус ва туман амири ҳар чодирликдан²⁴⁹ бир отлик, ҳар икки олачуқ²⁵⁰ дан бир отлик, ҳар бир уйдан бир отлик аскар ажратиб, ўзлари билан бирга олиб кетсинлар. Улар қайси мамлакатга келиб тушсалар, оладиган улүфалари ўша ернинг суғориладиган майдони ва ўтлоғи ҳисобидан белгилансин. Улусларнинг амирларига ярғу²⁵¹ ва байроқлар берсинлар. Амирлар улүслар ва туманларнинг ҳолқудратига яраша, отлик аскар ҳозирлаб юришга олиб келсинлар.

Қарамоғимдаги қирқ аймақдан ўн иккитасига — барлос, тархон, арғин, жалойир, тулкичи, дулдай, мўғул, сулдус, туғой, қипчоқ, орлот, тоторга тамға берилсинким, булар менинг хос навкарларим бўлиб ҳисоблансинлар.

Барлос уруғидан [қўйидаги] тўрт кишини амир улумаро қилдим: Амир Худойдод, унга Бадахшон мамлакатини инъом этдим; амир Жоку, амир Ики Темур ва амир Сулаймоншоҳга ҳам биттадан чегара мамлакатини тортиқ қилдим. Барлос уруғидан яна юз кишини мингбоши қилдим. Амир Жалолиддин барлосни ўнинчи амир, амир Абу Саййидни тўққизинчи амир даражасига қўтардим.

²⁴⁷ *Қўшин (Қўшун)* – лашкар бўлинмаларидан бирининг аталиши; аммо бир қўшунга бириктирилган аскарлар сони аниқ белгиланмаган. Баъзи манбаларда бир қўшун 50–100 кишидан иборатлиги сўзланган, бошқаларида эса хатто 600–1000 кишигача етган.

²⁴⁸ *Туман (тумон)* – ўн мингдан иборат рақамни англатиб, лашкар ҳисобига ҳам, маблағ ҳисобига ҳам қўлланилаверган. Кўпинча мазкур рақамдан иборат лашкар бирикмаси ва бу бирикмани юбориши лозим бўлган қабила ёки уруғлар уюшмаси маъносида келади. Лашкар тумани ўз навбатида ҳазора (минглик), сада (юзлик), даха (ўнлик) – ҳарбий қисмларидан иборат.

²⁴⁹ Матнда “*хиргоҳдан*”.

²⁵⁰ *Олачуқ (олачуғ)* – чайла, қапа.

²⁵¹ *Ярғу* – ёсо ва юсун (қонун) асосида чиқарилган ҳукм; бу ерда бирон ҳақ-ҳуқуқ берувчи расмий ҳужжат маъносида.

Тархон улусидан амир Боязидни еттинчи амир даражасига тайинладим. Улардан йигирма кишини юзбоши қилдим.

Арғин улусидан Тошхўжани саккизинчи амир қилдим. Булардан йигирма кишини мингбоши, юзбоши ва ўнбоши қилиб тайинладим.

Жалойир улусидан Тўқ Темур ва Шер Баҳромни саккизинчи ва тўққизинчи амир этиб тайинладим, Булардан йигирма кишини юзбоши ва ўнбошиликка белгиладим.

Тулкичи улусидан Улжойту Апердига амирлик мартабасини бердим.

Дулдай улусидан Тобон баҳодир ва Сон баҳодирга амирлик мартабасини бердим.

Мўғул улусидан Темирхожа ўғлонни амирлик мартабасига етказдим.

Сулдус улусидан Элчи баҳодирга амирлик мартабасини бердим.

Туғой улусидан Али Дарвишни амир қилдим.

Қипчоқ улусидан Сори Буғога амирликни бердим.

Орлот улусидан амир Мўйядниким, синглим унинг никоҳида эди, амир ул-умаро этиб тайинладим. Сулойчи баҳодирни ҳам амирликка кўтардим.

Тотор улусидан Кўнақхонга амирлик (мартабасини) бердим.

Тамғага етмаган йигирма саккиз аймақ бошлиқларига улус амирлигини бердим. Улар юриш ва жангу жадал пайтида тузукка биноан ўз улусидан отлиқ аскар тўплаб, хозир бўлсинлар.

НАВКАРНИНГ БЕГИГА ВА БЕКНИНГ НАВКАРИГА МУОМАЛА ҚИЛИШ ТУЗУТИ

Тўғри навкар билсинким, у агар ўз навкари бўлган тақдирда ундан нимани кўзласа, айнан шу нарсани унинг беги ҳам ўзидан кўзлайди. Шундай бўлгач, ўзини бек хизматидан озод этилган деб ҳисобламасин. Яна шуни ҳам билиши керакки, агар беги унга аввалига иноят-марҳаматлар қилса-ю, охири иноятсизлигу илтифотсизлик қилса, у ҳолда айб ва нуқсонни бегидан эмас, ўзидан ахтарсин. Тўғри навкар ўз бегига ихлос қўйиб, хо-

лис хизмат қилиши керак. Қайси навкар бегига ихлос қўймай, кўнглида гина-кудурат сақласа, ихлоссизлик ва адовати туфайли бахтсизликка дучор бўлади. Лекин ўз бегига ихлос қўйган навкарнинг бойлигу давлати ва нознеъматлари кундан-кун ортиб боради.

Бегига эътиқоди кучли навкар улким, унинг офиркаттиқ эътирозли сўзларидан ранжиб, кўнглида кек сақламайди. Бегидан танбеҳ эшитса, ўзини айбдор деб биледи. Бундай навкар таъмину тарбияга лойиқдир.

Қайси навкарнинг ҳиммати емак-ичмак; яхши кийинмаккагина боғланар экан, албатта, иш вақтида сусткашлик қилади.

Қайси навкар ўз хизмати, ҳақ-бурчини унутиб, иш вақтида [меҳнатдан] юз ўғирар экан, ундай навкардан юз ўғирмоқ лозим. Қайси навкар иш вақтида баҳона излаб, жангу жадал пайтида ижозат сўраб, қочишни мўлжалласа, бугунги ишни эртага қолдирса, (Пўлод ва Темур ўғлон бошимга иш тушганда ўзларини шу қабилда тутиб, мени ташлаб кетганлари каби) бунга ўхшаш навкарлар номларини ҳам тилга олишга муносиб эмасдирлар. Бундай одамларни парвардигори олам [хукмига] топшириш зарур.

Яна ҳақиқий подшоҳларга лозимдирки, қайси навкарни ўзлари улуғлаб [мартабасини] кўтарган бўлсалар, тезда уни хорлаб тубан туширмасинлар. Ўзлари кўтарган кишиларни ташламасинлар. Кимники билган ва таниган бўлсалар, уни унутмасинлар. Агар ахён-ахёнда унинг иззат-нафсига тегиб хўрлаган бўлсалар, эвазига илгаригидан икки баробар ортиқ иззатини оширсинлар ва ўша навкарни ўз ихлоси ва эътиқодига ҳавола қилсинлар. Агар у кўнглида гина-адоват сақласа, тез орада ўзи бахтсизликка учрайди. Бегининг кўнглида яхшилиги билан жой олган ҳар бир навкар куни келиб яхшилик қўриши аниқдир.

Қайси бир навкар ўз ихтиёри биланми, ёки ихтиёрсизми бегидан ажраб кетса-ю, кейинроқ яна қайтиб келса, уни хурматласинлар, чунки у ажралиб кетганидан пушаймонлиги учун ҳам қайтиб келган.

Яна амр қилдимки, ганим томонидан навкар бизга қарши қилич кўтарар экан, ўз юртининг туз ҳақини ҳалоллаган саналади. Агар шундай кишилардан бирон-

таси жанг пайтида қўлга тушса ёки ғаним томонидан умиди узилиб, бизга келиб хизмат қилишни истаса, уни азиз тутсинлар, мартабасини ошириб, вафодор одам деб билсинлар. Чунончи, Менгли Буғо, Ҳайдар Андхудий ва амир Абу Саййид — булар олти минг отлик аскар билан Балх дарёси²⁵² бўйида менга қарши жанг қилдилар. Кейинроқ, Туғлуқ Темурхондан ноумид бўлиб, менинг панохимга келганларида уларга иззат-икром кўрсатиб, Ҳисори Шодмон, Андижон ва Туркистон вилоятларини уларга инъом қилдим.

Ва амр қилдимки, ҳар бир навкар ғаним наздида ҳурмат-эътиборга эга бўлиб кадрланса-ю, бироқ жангу жадал пайтида ўз бегига хиёнат, унинг душманига дўстлик қилса, туз ҳақини, бек ҳурматини, навкарлик [бурчини] ва [ундан] кўрган ноз-неъматларини унутса, ўз бегининг душманига ён босиб, уни ўз бегидан устун қўйса, бундай кимсани хизматга йўлатмасинлар. Ҳаётнинг ўзи бундайларнинг қилмишига яраша жазосини беради.

Қайси бир навкар юриш вақтида ўз бегидан юз ўгириб, ундан ажралиб, [сизнинг] олдингизга хизмат истаб келса, ундай навкарга ишониб бўлмайди. Агар у маълум муддатдан кейин кўп хизмат қилиб вафодорлигини кўрсатса, у чоғда уни олиб қолса бўлади. Агар [бирон навкар] тинчлик вақтида сизга хизмат қилишни ихтиёр этса, уни кадрласинлар.

Агар вазирлардан ёки навкарлардан биронтаси [уруш кунларида] тадбиркорлик ишлатиб, душман билан алоқа боғлаб, унга ошнолик қилса ва шу тариқа ўз бегининг ишини битирса, ундай одамни энг ақлли дўстлардан ва хизматкорлардан деб ҳисоблаш зарур. Лекин бирон навкар ёв билан келишиб, ўз эгасига мунофиқлик қилса, бундай навкарни душманга тақдим этиш лозим.

Агар навкарлардан бири қилич чопишиб, ғанимни синдирар экан, ғаразгўй одамларнинг унинг ҳақида айтган гапларига кулоқ солмасинлар. Унинг қилган хизматларини яширмасинлар, бир хизматини ўнга йўйсинлар, мартабасини оширсинлар, токи бошқа навкарлар бунни кўриб жонбозлик қилишга рағбатлансинлар.

Сипоҳий фавжлардан ёки амирлардан қайси бири ёв

²⁵² Балх дарёси — Амударёнинг ўрта оқими.

билан келишиб, дўсту ошно бўлиб яшаш йўлидан бурилиб, ғанимлар сафига бирлашар экан, уларни юртдан чиқариб, ҳеч ердан ўрин бермасинлар. Бунга мисол, Кеш²⁵³ лашкарининг саркардалари мендан юз ўгириб, амир Хожи барлос лашкарига қўшилдилар. Шундан кейин мен уларга ишонмай қўйдим.

Агар навкарни бирон мамлакатга ҳоким қилган бўлсалар-у, у бевафолигидан душман билан келишиб, юртни унга таслим қилса, ўлим жазосига маҳкум этсинлар. Мамлакатни қўл остида сақлаб қололган навкарни эса юкори мартабага кўтариб, хурматласинлар.

Қайси бир амир уруш кунлари, аҳвол танг бўлган пайтда, жанг майдонида ихлос қадамини маҳкам қўйиб, дўст-ошнолик ҳақини сақлаган бўлса, уни ўз оға-инисидек кўрсинлар. Чунончи, Кеш амирлари ва лашкари мендан бутунлай юз ўгирганларида ва амир Жоку барлосдан бошқа ҳеч кимса олдимда қолмаган бир пайтда, мен амир Жокуни ўз азиз оғамдай кўриб, давлатимнинг ишончли одами деб билдим. Уни амир ул-умаро этиб тайинлаб, Балх ва Ҳисор мамлакатларини унга инъом қилдим.

ДЎСТУ ДУШМАНГА МУОМАЛА ҚИЛИШ ТУЗУТИ

Турон мамлакатини фатҳ этган куним ва пойтахт Самарқандда салтанат тахтига ўтирганимдан сўнг, дўсту душман билан [муомалада] бир текис йўл тутдим. Менга ёмонлик қилган, хийла-макр ишлатиб, жанг майдонида менга қарши қилич яланғочлаган Бадахшон амирлари, турку тожик қўшинларининг баъзи амирлари қилган қинғир ишларидан кўрқувда эдилар. Чорасиз қолиб илтижо билан менинг паноҳимга келганларида уларга шундай яхшилиқлар қилдимки, менинг иноятим ва хайр-эҳсонимни кўриб, ўзлари шарманда бўлдилар. Кимни ранжитган бўлсам, эҳсону инъомлар билан кўнглидаги хафағарчиликни чиқардим ва мартабаларига қараб имтиёзлар бердим.

Лекин сулдус ва Жета амирларидан нафратландим,

²⁵³ Кеш — Шахрисабз шаҳри ва вилоятининг ўрта асрлардаги номи.

чунки улар Қобилшоҳ²⁵⁴ Чингизийни амирлик, кейинроқ хонлик [тахти]га ўтқазиб, унга дўстона ихлос билан хизмат қилиш хусусида аҳду паймон қилгандилар. Бирок кейинроқ, менинг салтанат тахтига ўлтирганимни эшитишгач, менга хушомад қилмоқчи бўлиб, онтларини буздилар ва уни ўлдирдилар.

Менга ҳасад қилиб, ўлдиришга қасд қилган кишиларга шунчалик совға-инъомлар бериб, муруввату эҳсон кўрсатдимки, бу яхшиликларни кўриб, хижолат терига фарқ бўлдилар.

Ҳамиша менинг розилигимни олиб иш тутган дўстларим олдимга паноҳ излаб келганларида, уларни ўзимнинг бахту давлатимга шерик билиб, ҳеч қачон молмулк ва тирикчилик ашёларини улардан аямадим.

Яна ўз тажрибамдан билдимки, содиқ ва вафодор дўст улким, ўз дўстидан ранжимайди, дўстининг душманини ўз ёви деб билади. Агар керак бўлса, дўсти учун жонини ҳам аямайди. Шундайки, амирларимдан қай бирлари менга жон-дили билан ҳамроҳлик қилган бўлсалар, мен ҳам улардан ҳеч нарсани аямадим.

Яна ўз тажрибамда кўрдимки, ақлли душман, жоҳилу нодон дўстдан яхшироқ экан. Чунончи, амир Қозоннинг набираси амир Хусайн нодон дўстлардан эди. Унинг дўстлик юзасидан қилган ишларини, ҳеч бир душман қилмайди.

Амир Худойдод менга шундай деди: “Душманингни лаълу жавоҳирдек сақлагил, қачонки бирон тошлоқ ерга келиб қолсанг, уни олиб тошга шундай ургинки, толқони чиқиб, ундан нишон ҳам қолмасин”. У яна шундай деди: “Агар душманинг бош уриб паноҳингга келса, раҳм қилиб, яхшилик ва мурувват кўрсатгил”. Чунончи, мен Тўхтамишхонга қилганим каби. У паноҳимга сифиниб келганда, унга яхшилик ва мурувват кўрсатдим. Агар душман сендан мурувват ва хайр-эҳсон кўрса-ю, яна қайтадан душманлик йўлини тутса, уни парвардигорнинг [хукмига] топшир.

Чин дўст улдирки, дўстидан ҳеч қачон ранжимайди, агар ранжиса ҳам, узрини қабул қилади.

²⁵⁴ Қобилшоҳ – асли чингизий шаҳзодалардан, дарвиштабиат одам. 1364 йил бошида Амир Хусайн ва унинг атрофидагилар уни хон кўтардилар. Лекин, орадан кўп ўтмай, уни ўзлари тахтдан тушириб қатл этдилар.

САЛТАНАТ САРОЙИДА ЎЛТИРИШ ВА ЎРИН ОЛИШ ТУЗУГИ

Амр этдимки, ўфилларим, набираларим ва қавм-қариндошларим ўз даража ва мартабаларига яраша худди ой кўрғонлагандек, салтанат тахтини ўраб ўлтирсинлар.

Саййидлар, қозилар, уламо, фузало, шайхлар, улуғлар ва аслзодалар ўнг томондан ўрин олсинлар.

Амир ул-умаро, бекларбеги, амирлар, нўёнлар, улус, туманлар ва қўшинларнинг сардорлари ва амирлари, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар ўз мартабаларига яраша, чап қўл томонда ўтирсинлар.

Девонбеги ва вазирларнинг ўрнини тахт қаршисидан кўрсатдим. Турли мамлакатлар, эл-улусларнинг юрт-оғалари ва беклари эса, вазирлар орқасида қатор бўлиб ўтиришларини буюрдим.

Баходир деган фахрли номга эга мард йигитлар, қилич чошиб танилган ўғлонлар, салтанат тахтининг орқасидан, ўнг қўл томонда ўтирсинлар. Қоровулбегиларни эса салтанат тахтининг орқасида, чап қўл томонда ўтиришларини буюрдим.

Хировул амири менинг рўпарамдан ўрин олсин. Ички²⁵⁵, хусусий ясовулим эса катта чодир эшиги олдида, тахтим поясининг тўғрисида тик турсин. Арз-дод қилиб келганлар ўнг ва чап томонда тик турсинлар.

Оддий сипохийлар, хизматчи ва сарой кишилари²⁵⁶ ҳар қайсилари ўз мартабаларига яраша саф тортиб, ўз жойларини билиб тик турсинлар.

Ўрин олиш қоидаларининг бажарилишини назорат қилувчи тўрт амирга, мажлисга ҳозир бўлганларни ўз тартиби билан тахтимнинг ўнг ва сўл, олди ва орқасига жойлаштиришларини буюрдим.

Яна ҳукм қилдимки, қачон мажлис қоидага мувофиқ тартибга келтирилгач, минг товоқ ош, минг дона нон келтириб, умум йиғилганларга шоҳона зиёфат²⁵⁷ берсинлар. Минг товоқ ошни мумтоз ва хос кишилар базмига олиб келиб, шундан беш юз товоғини улус амирларига,

²⁵⁵ Ички – подшоҳ ва хонларнинг хос хизматчилари ва беклар.

²⁵⁶ Матнда “ҳашам”.

²⁵⁷ Матнда “шилон”.

саркардаларга, оксоқолларга, ҳар қайсисининг номига атаб тарқатсинлар.

МАМЛАКАТЛАРНИ ЗАБТ ЭТИШ ТУЗУГИ

Бирон мамлакатда жабр-зулм ва фиску фасод кучайиб кетаркан, асл подшолар адолат ўрнатишиб, фисқ-фасодни, зулмни йўқотиш ниятида ана шундай мамлакатга ҳужум бошлаши лозим. Тангри таоло шу ниятнинг шарофати билан мамлакатни золимнинг қўлидан тортиб олиб, одил [подшоҳ]га топширади.

Чунончи, мен Мовароуннаҳр вилоятида адолат ўрнатиш ниятида уни золим ўзбакия тоифасининг қўлидан тортиб олдим.

Қайси бир мамлакатда шариат заифлашган бўлса, Оллоҳ улуғ қилган нарсаларни хор тутсалар ва Худонинг хос бандаларини ранжитсалар, чинакам жаҳонгир султон, ҳазрати Муҳаммад (саллаллоҳу алайҳи васаллам) дин ва шариатига ривож бериш учун ўша мамлакатга кирсин. Худонинг расули унга мададу иноят кўрсатгай. Бунга мисол, мен Ҳиндистон пойтахтини Фирузшоҳ²⁵⁸ нинг набираси Султон Махмуддан, Маллухон ва Соранг²⁵⁹ дан тортиб олдим, дину шариатга ривож бердим ва ўша диёрнинг бутхоналарини буздим.

Қайси мамлакатнинг аҳолиси ўз ҳокими ёки волийсидан озор чеккан ва ўша диёр аҳлининг кўнгли ўз валийсидан қолган бўлса, мамлакатларни забт этгувчи чинакам подшоҳ у ерларни ўз тасарруфига олсин. Одил подшоҳ у ерга қадам қўйиши билан фатху зафар ҳам унга ёр бўлиб, [у билан] бирга киради. Бунга мисол, мен Хуросон вилоятини Қарт султонларидан²⁶⁰ ажратиб олдим²⁶¹. Хуросон пойтахти — Хиротга қараб юзланишим

²⁵⁸ *Фирузшоҳ* — Шимолий Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган Туғлуқлар сулоласи (1320—1413)дан чиққан ҳукмдор (1351—1388).

²⁵⁹ *Соранг* — Маллухоннинг иниси. Ўша пайтларда Мултон вилоятининг ҳокими лавозимида турган.

²⁶⁰ *Қарт султонлари* — Хуросон, Шимолий Ҳиндистонни 1000—1215 йиллари ва ундан кейин 1245—1381 йиллари Ғур билан Хиротни идора қилган сулола. Сўнгги сулолага малик Шамсуддин Муҳаммад (1245—1278) асос солган.

²⁶¹ Амир Темур Хиротдаги Қартлар сулоласини 1381 йили тугатган.

билан Султон Фиёсиддин²⁶² бутун мамлакатни, хазинадафиналари билан пешкаш қилиб менга топширди.

Қайси мамлакатда диндан қайтишлик ва худосизлик кучайса ва у диёрнинг аҳолиси, сипоҳу раият турли маслакка кириб иттифоқлари бузилса, у мамлакатнинг ҳалокати яқиндир. Чинакам жаҳонгир подшоҳ ундай юрт устига босқин қилиши лозим. Мисол учун мен Ироқи аҷам ва Форс вилоятларини малъун динсизлар вужудидан тозаладим, турли тоифадаги ҳукмдорларни ағдариб, худо бандаларини, ҳар ерда ўз салтанат байроғини кўтарганларнинг жабр-зулмидан қутқаздим.

Қайси бир вилоят халқининг эътиқоди ҳазрати саййид ал-мурсалин²⁶³, унга Оллоҳнинг марҳаматлари бўлсин, хонадони ақидаларидан фарқланиб ўзгарган бўлса, подшоҳлар ўша вилоятни босиб олишлари ва у ер аҳолисини бузуқ эътиқодларидан қайтаришлари лозим. Бунга мисол, мен Шом вилоятига кириб, бузуқ эътиқодли кишиларни жазоладим.

Жаҳонгирлик қилишга киришганимда тўрт нарсани хотиримда маҳкам сақладим.

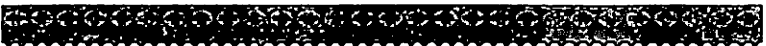
Биринчиси — қайси мамлакатни забт этмоқчи бўлсам, тўғри тадбир ва кенгаш билан иш тутдим.

Иккинчиси — хатога йўл қўймаслик учун ҳар бир ишни кўп ўйлаб, сергаклик ва эҳтиёткорлик билан қилдим. Шунинг учун менга Оллоҳнинг мададу инояти етиб, нима тадбир қўллаган бўлсам, тўғри ва рост чиқди. Ҳар ер эл-улусининг табиати ва халқининг мизожларини хотиримга келтириб, уларнинг табиатига мувофиқ йўл тутиб, шунга қараб уларга ҳоким тайинладим.

Учинчиси — уч юз ўн уч асил, зотли, шижоатли ва ақл-фаросатли эр йигитларни атрофимга бирлаштирдим. Бирлик-иттифоқлари шундай эдики, ҳаммалари гўё бир тандек эдилар. Барчаларининг мақсадлари, раъйлари, сўзлари ва ишлари битта эди. Бир ишни қилайлик деб қарор қилсалар, тугатмагунларича ундан қўл узмас эдилар.

²⁶² *Султон Фиёсиддин* — сўнгги карт малики Султон Фиёсиддин Пир Али (1373—1381).

²⁶³ *Саййид ал-мурсалин* — барча пайғамбарларнинг етакчиси; Муҳаммад пайғамбарнинг фахрли номларидан.

Тўртинчиси — бугунги ишни эртага қолдирмадим. Юмшоқлик қилишга тўғри келса, мулоимлик қилдим; қаттиққўллик ишлатиш вақти етса, қатъий чоралар кўрдим. Шошмаслик керак ерда шошилмадим, шошилнч ишларни кечиктирмадим. Қайси ишни чораю тадбир билан битиришнинг иложи бўлса, унда қилич ишлатмадим.

Кундузлари тажрибали ва доно кишилар билан турли мамлакатларни забт этиш шатранжи устида бош қотирдим. Кечалари бўлса тўшагимда ёнбошлаб олиб, мамлакат ишларини қандай юргизиш кераклиги ҳақида ўйладим ва уларни бажариш воситаларини ўзимча тасаввур қилиб кўрдим. Ўзга мамлакатларни забт этиш йўллари ни ўз кўнглимда чамалаб, қай тарзда хужум қилиб, қандай чекиниш мумкинлигини белгилар эдим. Сипоҳийларим билан қандай муомала қилишим тўғрисида фикр юргизиб, қайси бирини қандай тарбият қилишим керак, қайси ишни қай бирига топширсам, хато қилмаган бўлман деб, ҳар ишнинг олди-кетини ўйлар эдим.

Сипоҳ бошлиқларидан қайси бири менга дўстлик қилса, унга ортиғи билан хайр-эҳсон қилдим. Яхшилик қилсам, ёмонлик билан жавоб берган кимсаларни ҳаромзода деб билдим. Икки олам сарварининг (Худо) расули дебдиларким: “Зинодан туғилган киши ўзига яхшилик қилган одамга ёмонлик қилмагунча дунёни тарк этмайди”.

Пирим менга ёздики: “Худонинг ва пайғамбарининг хукмига амал қилгин, расулиллоҳнинг зурриётига ёрдам бер, Тангрининг неъматларини еб, яна унга ва унинг пайғамбарларига душманлик қилган подшоҳларни Оллоҳнинг мулкидан чиқар. Парвардигорнинг мулкида адолатли иш тутгилким, шундай демишлар: “Мамлакат қуфр билан туриши мумкин, лекин зулм бор ерда туролмайди”.

Қабих хатти-ҳаракат, ёмон ишлардан Оллоҳ мулкини тозалагин. Ёмон таом баданга қандай зиён қилса, ёмон хатти-ҳаракат ҳам оламга шундай таъсир кўрсатади. Зулмининг ном-нишонини йўқот. Золимнинг дунёда узоқ ҳаёт кечиришини яхшиликдан деб била кўрма. Золим ва фосиқларнинг узоқ яшашига сабаб шуки; ўзларидаги бор ёмонликларини юзага чиқариб, тугатмагунларича Тангри уларга муҳлат беради, кейин Оллоҳнинг қаҳру ғазабига

учрайдилар. Гоҳида Оллоҳнинг қудрати билан золимлар, фиску фужур қилувчилар, бирдан банду зиндонга, талон-торожга, очликка, қахатга, вабога, тўсатдан ўлишга гирифтор бўладилар. Гоҳида бегуноҳ бўлган яхши, тўғри ва тақводор кишилар ҳам ёмонларнинг қилмишларидан офату балога учрайдилар, Шундайким, тўқайга ўт тушса, хўлу куруққа қарамай барчасини куйдиради. Кофирлар, золимлар, фосику фужурлар қанча кўп зулмиёнат, фиск-фасод қилсалар, ноз-неъматлари шунча кўпаяр экан, деб ўйламагин. Қисқаси, уларнинг неъматлари кўпайишининг сабабини билиб олиш керак. Бунинг сабаби ушбудир: “Эҳтимол, ҳақиқий неъматлар берувчи (Оллоҳ)нинг иноятини кўриб, улар [балки] зулмдан, фиск-фасоддан қайтиб, иймон-инсофга келиб, унинг неъматларига шукр қилсалар”, деб шундай қилингандир. Бирок Оллоҳга шукр айтишни унутарканлар, Тангрининг даргоҳига қайтмас эканлар, худо ва унинг расули неъматлари ҳақини билмас эканлар, охир ал-оқибат парвардигорнинг қаҳру ғазабига гирифтор бўладилар”.

Пиримнинг бу мактуби менга етиб келгач, Худо мулкани золимлар, бидъатчи мунофиқлар, фосику фужурлар қўлидан тортиб олиш, уларни йўқотиш учун белга ҳиммат камарини боғладим.

САЛТАНАТНИ ИДОРА ҚИЛИШ ТУЗУТИ

Қайси мамлакатни забт этган бўлсам, ўша ернинг обрў-эътиборлик кишиларини азиз тутдим; саййидлари, уламолари, фузало ва машойихига таъзим бажо келтирдим ва ҳурматладим. Уларга суюрғол, вазифалар бериб, маошларини белгиладим; ўша вилоятнинг улуғларини оғаниларимдек, ёшлари ва болаларини бўлса, ўз фарзандларимдек кўрдим. Мазкур мамлакатларнинг сипоҳи учун даргоҳимга йўл бердим. Раиятини ўзимга қаратиб олдим. Ҳаммани кўрқув ва умид орасида сақладим. Ҳар мамлакатнинг яхши кишиларига мен ҳам яхшилик қилдим, нафси ёмонлар, бузуклар ва ахлоқсиз одамларни мамлакатимдан қувиб чиқардим. Пасткаш ва разил одамларга ўзларига лойиқ ишлар топширдим, ҳамда ҳадларидан ошишларига йўл қўймадим. Ҳар элнинг улуғларини ва шараф-эътиборли кишиларини ҳурматлаб, мар-

табаларини оширдим. Ҳар мамлакатда адолат эшигини оқдим, зулму ситам йўлини тўсдим.

[Ўз эрки билан] менга бўйсунган вилоят ҳокимларига ўша юрт ҳукуматини бердим ва уларни инъому эҳсон билан кадрлаб, ўзимга мутеъ қилиб олдим. Бўйсунмаганларини эса қилмишига яраша жазоладим. Одил, оқил ва уддабурон кишиларни уларга ҳоким этиб тайинладим.

Амр этдимки, “ўғри ва қароқчиларни “Ясо” асосида жазоласинлар; фасодчи, бузуқи, нафси ёмон кишиларни мамлакатдан ҳайдасинлар. Эзма-бекорчи одамларни вилоят ва шаҳарларда қолдирмасинлар”.

Ҳар бир шаҳар ва қишлоққа кутвол тайинласинларки, сипоҳу раиятга соқчилик қилсин ва кимнинг бирон нарсаси ўғирланса, бунинг масъулияти унинг зиммасида бўлсин.

Ва яна буюрдимки, йўл устига кузатувчилар, зобитлар тайинласинларки, йўлларни қўриқлаб, йўловчилар, савдогарлар, мусофирларни кузатиб, мол-мулки ва бошқа нарсаларини манзилдан-манзилга етказиб қўйсинлар. Йўл устида бирортасининг нарсаси йўқолса, ўзи ўлдирилса ёки бошқа қор-ҳол юз берса, булар учун жавобгарлик уларнинг зиммасида бўлсин.

Яна буюрдимки, ҳар ернинг ғаразгўй, тухматчи ва нафси бузуқ кишиларнинг тухмат сўзлари билан катта ва кичик шаҳарлар аҳолисидан ҳеч кимни жазоламасинлар. Фақат бировнинг гуноҳи тўрт кишининг гувоҳлик бериши билан исботланса, гуноҳига яраша жазоласинлар. Амр этдимки, ҳеч бир шаҳар ва қишлоқда одамлардан жон солиғи²⁶⁴, уй солиғи²⁶⁵ олмасинлар. Сипоҳийлардан бирон киши раиятнинг хонадонига зўрлик билан келиб тушмасин, раиятнинг от-уловини тортиб олмасин.

Ҳар бир мамлакатнинг раияти билан бўлган муомалада, уларга нисбатан холислик билан иш тутсинлар. Яна буюрдимки, ҳар мамлакатнинг гадоларига вазифа юклаб иш берсинлар, токи шу йўл билан гадолик йўқотилсин.

²⁶⁴ Матнда “сари шўмор”.

²⁶⁵ Матнда “хоне шўмор”.

МУЛКУ МАМЛАКАТ, СИПОҲУ РАИЯТ АҲВОЛИДАН ХАБАРДОР ВА ОГОҲ БЎЛИБ ТУРИШ ТУЗУТИ

Хар ерда, вилоят у шаҳар ва ўрдуда кундалик воқеаларни ёзувчиларни²⁶⁶ тайин қилсинларки, ҳокимлар, раият, сипоҳ, ўз лашкари ва ёт-лашкарнинг хатти-ҳаракати ҳақида мени хабардор қилсин. Атрофдан кирган-чиққан мол-мулк, четдан кирган ва четга чиққан ёт кишилар, ҳар мамлакатдан келган карвонлар ва ҳукмдорлик ҳақидаги хабарлар, қўшни подшоҳлар, уларнинг гап-сўзлари, ишлари ва узоқ ўлкалардан бўлиб, менинг даргоҳимга юзланган уламо, фузало ҳақидаги сўзларни тўғрилиқ билан менга ёзиб турсинлар. Агар бунга хилоф иш тутгундай бўлсалар, [бўлиб ўтган] воқеаларни ёзмасалар, ёзғувчининг хабар ёзган бармоқлари кесилсин. Агар хабар ёзувчи бирор сипоҳийнинг хизматини яширса, ёхуд хабарни бошқа либосга кийинтириб [ёлғон] ёзган бўлса, у холда унинг қўлини кессинлар. Агар ёлғон хабарни тухмат ёки ғараз билан ёзган бўлса, уни қатл этсинлар ва яна амр этдимки, ушбу хабарларни кунма-кун, хафтама-хафта, ойма-ой менинг арзимга етказиб турсинлар.

Амр қилдимки, мингта тезюрар туя минган, мингта от минган елиб-югурувчи кишини чопкунчи, минг нафар тезюрар пиёдани [чопар] этиб тайинласинларки, турли мамлакатлар, сарҳадларнинг хабарларини, қўшни ҳукмдорларнинг мақсадлари ва ниятларини билиб, хузуримга келиб, хабар қилсинлар, токи бирон воқеа, қор-қол юз бермасидан бурун чора ва иложини қилайлик.

Чунончи, Тўхтамишхоннинг Ўрусхондан енгилгани ҳақида менга хабар келтирганларида, энди паноҳ излаб хузуримга келишини билдим. [Шунинг учун] Ўрусхонга қарши жанг қилишга тайёрлана бошладим ва Тўхтамишхонга ёрдам бердим.

[Шунга ўхшаш] яна бир мисол Ҳиндистонни забт этиш учун йўлга чиққанимда, бу ўлканинг ҳар бир вилоятида алоҳида ҳоким ёки волий салтанат тахтида ўлтиргани ҳақида менга хабар келтирдилар. Чунончи, Мўлтон ўлкасида Маллухоннинг иниси Соранг, Деҳлида Султон Маҳмудхон салтанат байроғини ёйганди. Лоҳур ноҳия-

²⁶⁶ Матнда “хабарнавис” .

сида Маллухон лашкар тўплаганди, Қануж вилоятида бўлса Муборақхон салтанатга даъвогарлик қилиб бош кўтарган эди. Қисқаси, Ҳиндистоннинг ҳар бир вилоятида бирон-бир кимса салтанат тожу тахтига даъвогарлик қиларди. Бу хабар қулоғимга етгач, бу мамлакатни забт этишим осон туюлди. Чунончи, Ҳиндистонни забт этган вақтимда Рум қайсари менинг баъзи мамлакатларимга чопқун қилгани, гуржилар бўлса ўз юртлари чегарасидан ташқари чиқиб, менинг лашкарларим қамал қилиб турган баъзи қалъалар ичидаги одамларга ёрдам бераётгани ҳақида хабар келтирдилар. Ўз-ўзим билан кенгашиб, агар Ҳиндистонда кўпроқ туриб қолсам, Эрон мамлакатаида ҳам тартибсизлик бошланиши мумкин, дедим. Шунинг учун Ҳиндистон пойтахтидаги ишларимни тезда тартибга келтириб, юриш бошладим. Йўлда бир неча кун Мовароуннаҳрда тўхтадим. У ердан Рум ва Гуржистон томон йўл олдим. Ўша мамлакатларнинг барисини забт этдим.

**ТУРЛИ МАМЛАКАТЛАР АҲОЛИСИГА МУНОСАБАТ,
УЛАРНИНГ АҲВОЛИДАН ХАБАРДОР БЎЛИШ ҲАМДА
АВЛИЁЛАР ВА ДИН ПЕШВОЛАРИНИНГ
МОЗОРЛАРИНИ ТУЗАТИШ, ВАҚФ ВА НАЗР
ИШЛАРИНИ ТАРТИБГА КЕЛТИРИШ ТУЗУТИ**

Амр этдимки, фатҳ этилган ҳар бир мамлакатдаги сипоҳийлар [ўз ихтиёрлари билан] паноҳимга келсалар, уларни навқар қилиб, [аскарларим орасидан] жой берсинлар. У диёрнинг раиятини ёмон ҳодисалардан, қатл эттиришдан, асиру банд этилишдан ва таланишдан муҳофаза қилсинлар. Уларнинг мол-мулкани, буюмларини талон-тарождан сақласинлар. Ўша мамлакатдан тушган ўлжа молларни эгаларига қайтарилиб берилишини текширсинлар.

Саййидлар, уламо, машойих, фузало, акобир ва улуғларни азиз тутсинлар. Беклар, оқсоқоллар, деҳқон²⁶⁷лар ва экин майдонларига ишлов берувчилар кўнглини хушнуд этиб, ўзларига қаратсинлар. Раиятни умид ва қўрқинч орасида тутсинлар. Гуноҳлари ва қилмишлар

²⁶⁷ Деҳқон – бу ерда ер эгаси маъносида.

рига яраша жазоласинлар. Менга бўйсунган мамлакатларнинг сайидлари, олимлари, шайхлари, фозил кишилари, дарвишлари, зоҳидларини суюрғол, вазифа ва ойлик билан сийласинлар. Фақир мискин, бирон касб қилишга ожиз шол-кўрларга нафақа белгиласинлар. Мударрислар ва шайхларига кундалик маошларини белгиласинлар.

Авлиёлар, дин пешволарининг мазорлари ва мақбараларига вақфдан маблағ ажратсинлар. У ерларни палос, таом ва чироқ билан таъминласинлар. Биринчи навбатда амир ул-мўминин, мард кишилар шоҳи Али ибн Абу Толибнинг, унга Оллоҳнинг карами ва эҳсони бўлсин, муқаддас қабрларини яхши сақлаш учун Нажаф ва Хулани вақф этиб берсинлар. Имом Хусайннинг, Оллоҳ ундан рози бўлсин, нурга чўмган муқаддас мазори, авлиёлар улуғи шайх Абдулқодир Жилоний²⁶⁸нинг муқаддас қабри, имоми Аъзам Абу Ханифанинг, унга Оллоҳнинг раҳмати бўлсин, мақбарасини ва Бағдодда нурга чўмган бошқа машойихлар, дин пешволари ва улуғларнинг мазорларини яхши сақлаш учун баҳоли қудрат Карбало, Бағдод ва уларнинг атрофидаги қишлоқлар ва бошқа жойлардан вақф сифатида ер-сув ажратсинлар. Имом Мусо Козим²⁶⁹, имом Муҳаммад Нақий²⁷⁰, Салмон Форсий²⁷¹ларнинг нурли равзалари учун эса ал-Жазоир экин майдонларидан ва Мадоин²⁷² даромадидан вақф белгиласинлар. Имом Али ибн Мусо²⁷³нинг табаррук равзалари учун Кутахбаст ва Тус шаҳри атрофидаги ерлардан вақф ажратсинлар ва палос, чироқ ҳамда кундалик емиш-ичмишлар белгиласинлар. Шунингдек, Эрон ва Турондаги шайхларнинг мазорлари ва қабрлари учун ҳар бирига алоҳида номма-ном назру вақфлар ажратсинлар.

²⁶⁸ *Абдулқодир Жилоний* – йирик мутасаввуф олим; кодирия тариқатининг асосчиси (1166 й. вафот этган).

²⁶⁹ *Имом Мусо Козим* – шиаларнинг еттинчи имоми (799 й. вафот этган).

²⁷⁰ *Имом Муҳаммад Нақий* – шиаларнинг ўнинчи имоми.

²⁷¹ *Салмон Форсий* – Муҳаммад пайғамбарнинг эронлик саҳобаси (655 й. вафот этган).

²⁷² *Мадоин* – Бағдоддан 65 чақирим жануби-шарқда жойлашган қадимий шаҳар.

²⁷³ *Имом Али ибн Мусо* – шиаларнинг саккизинчи имоми (821 й. вафот этган).

Яна буюрдимки, ҳар бир мамлакат фатҳ этилгач, у ернинг гадоларини тўплаб, кундалик емиш-ичмишлар билан таъминлаб, уларга бирон иш берсинлар. Ҳамда барчаси тамғалансинлар, токи бошқа гадолик қилмасинлар. Агар тамғадан кейин ҳам гадолик қилгудек бўлсалар, уларни узоқ мамлакатларга сотиб юборсинлар, ёки хайдасинлар. Шундагина гадо зоти мамлакатимдан йўқолади.

РАИЯТДАН МОЛ-ХИРОЖ ОЛИШ, МАМЛАКАТНИ ТАРТИБГА КЕЛТИРИШ ВА ЮКСАЛТИРИШ, УНИНГ ОБОДОНЧИЛИГИ, ХАВФСИЗЛИГИНИ АМАЛГА ОШИРУВЧИ КИШИЛАР ТУЗУГИ

Амр этдимки, раиятдан мол-хирож йиғишда уларни оғир аҳволга солишдан ёки мамлакатни қашшоқликка тушириб қўйишдан сақланиш керак. Негаки, раиятни хонавайрон қилиш [давлат] хазинасининг камбағалланишига олиб келади. Хазинанинг камайиб қолиши эса, сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқоқлиги, ўз навбатида, салтанатнинг кучсизланишига олиб боради.

Яна буйруқ бердимки, ҳар бир мамлакат фатҳ этилса ёки жанг даҳшатларисиз амну омонлик тиласа, унинг ҳосил ва даромадларини ҳисобга олсинлар.

Агар ерлик фуқаро азалдан бериб келган хирож миқдорига рози бўлса, уларнинг розилиги билан иш кўрсинлар, акс ҳолда [хирожни] тузукка мувофиқ йиғсинлар. Яна амр қилдимки, хирожни экиндан олинган ҳосилга ва ернинг унумдорлигига қараб йиғсинлар. Чунончи, узлуксиз равишда кориз²⁷⁴, булоқ ва дарё суви билан суғориладиган экин ерларни ҳисобга олсинлар ва ундай ерлардан олинган ҳосилнинг [учдан] икки ҳиссасини раиятга, [учдан] бир ҳиссасини салтанат хазинаси²⁷⁵ учун олсинлар.

Агар раият рўйхатга олинган ерлардан бериладиган солиқни нақд ақча билан тўлашга рози бўлса, нақд ақча миқдорини саркорнинг ҳиссаси ҳисобланган ғалланинг

²⁷⁴ *Кориз* — ер ости сувларини тартиб чиқариш учун қурилган иншоот.

²⁷⁵ Матнда “олий саркорлик” шаклида келтирилган.

мазкур даврдаги нархига мувофиқ белгиласинлар. Нархнавога мувофиқ олинган нақд акчани сипоҳга етказсинлар. Бордию раият ҳосилни учга айиришга рози бўлмаса, у чоғда ҳисобга олинган экин ерларни биринчи, иккинчи ва учинчи жариб²⁷⁶ экин ер қилиб ажратсинлар. Биринчи жарибдан [олинган ҳосилнинг] уч харвори²⁷⁷, иккинчи жарибдан [олинганининг] — икки харвор, учинчи жарибдан бир харворини йиғиб олсинлар. Бунинг ярмини буғдой, ярмини арпа ҳисоблаб, ҳосилнинг ярмини олсинлар. Агар раият бу йўсинда солиқ тўлашга рози бўлмаса, у ҳолда бир харвор буғдойга беш мисқол²⁷⁸ кумуш, бир харвор арпасига икки ярим мисқол кумуш миқдорида нарх кўйсинлар. Яна қалъа фойдасига бериладиган тортикни ҳам бунга қўшиб кўйсинлар. Шулардан бошқа, қўшимча тарзда, улардан ҳеч қандай олиқ-солиқ талаб қилмасинлар.

Булардан ташқари кузги, баҳорги, кишки ва ёзги дехқончиликдан олинган ҳосил раиятнинг ўзига бўлсин. Лалмикор ерларни эса жарибларга бўлсинлар, ҳисобга олинган бу ерлардан [солиқ олишда] учдан бир ва тўртдан бир қоидасига амал қилсинлар.

Ҳар шаҳар ва ҳар ердан олинадиган жон солиғи, касб-хунардан ҳамда ўтлоқ ва сувлоқдан олинадиган солиқни тўплашда қадимдан келган тартиб-қоидага амал қилсинлар. Бордию бунга раият рози бўлмаса, бори-бўлганича иш тутсинлар.

Амр қилдимки, ҳосил пишиб етилмасдан бурун раиятдан молу жиҳот олинмасин. Ҳосил етилишига қараб, солиқни учга бўлиб олсинлар. Агар раият солиқ тўпловчи юбормасдан, солиқни ўзи келтириб берса, у ҳолда у ерга солиқ тўпловчи юбормасинлар. Агарда олиқ-солиқ олувчини юборишга мажбур бўлсалар, улар солиқларни буйруқ бериш ва яхши сўз билан олсинлар; калтак, арқон ишлатиб, ишни уриш-сўкишгача олиб бормасинлар. Уларни боғлаб, занжир билан кишанламасинлар.

²⁷⁶ *Жариб* — ер сатҳи ўлчови. Бир жариб 3600 кв. газга, яъни тахминан бир таноб (958 кв. м.)га ерга тенг бўлган.

²⁷⁷ *Харвор* — бир эшак кўтариши мумкин бўлган юк; 150—300 кг.га яқин оғирлик ўлчови.

²⁷⁸ *Мисқол* — оғирлик ўлчови; ўша замонда бир мисқол 4,235 гр.га тенг бўлган.

Яна амр этдимки, кимки бирон сахрони обод қилса ёки кориз курса, ё бирон боғ кўқартирса, ёхуд бирон хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса олмасинлар, иккинчи йили раият ўз розилиги билан берганини олсинлар, учинчи йили [эса олиқ-солиқ] қонун-қоидасига мувофиқ хирож йиғсинлар.

Яна буюрдимки, агар [ҳар ер ва элнинг] амалдорлари ва калонтарлари оддий фуқарога жабр-зулм қилса ва шу орқали бечораларга зарар етказган бўлса [бундай вақтларда] етказилган зарарни калонтарлардан ундириб, жабр кўрганларга берсинлар, токи улар яна ўз ҳолларига келсинлар.

Хароб бўлиб ётган ерлар эгасиз бўлса, холиса тарафидан обод қилинсин. Агар эгаси бўлса-ю, [лекин] обод қилишга қурби етмаса, унга турли асбоблар ва керакли нарсалар берсинлар, токи ўз ерини обод қилиб олсин.

Яна амр қилдимки, хароб бўлиб ётган ерларда коризлар курсинлар, бузилган кўприкларни тузатсинлар, ариқлар ва дарёлар устига [янги] кўприклар курсинлар, йўл устида ҳар манзилгоҳга работлар бунёд этсинлар. Йўлларга кузатувчи ва соқчилар қўйсинлар, ҳар бир работга бир нечта одамни жойлаштирадиларки, йўлларни кузатиш ва сақлаш ишлари шуларга тегишли бўлсин. Йўловчилар молларини ғафлат босиб, ўғирлатиб қўймасликларининг вазифаси ҳам ўшаларнинг зиммасида бўлсин.

Яна амр этдимки, катта-кичик ҳар бир шаҳар, ҳар бир қишлоқда масжид, мадраса ва хонақоҳлар бино қилсинлар, фақиру мискинларга лангархона²⁷⁹ солсинлар, касаллар учун шифохона қурдирсинлар ва уларда ишлаш учун табиблар тайинласинлар. Ҳар бир шаҳарда сарой²⁸⁰ ва қозихона²⁸¹ курсинлар. Ва раияту зироатни кўриқловчи қурчи²⁸² лар ҳам тайинласинлар.

Яна ҳар ўлкага уч вазир тайинлашларини буюрдим.

²⁷⁹ *Лангархона* — йўловчилар қўниб ўтадиган ер; мискин ва етим-есирга таом бериладиган жой; ғарибхона.

²⁸⁰ Матнда “*Дор ул-аморат*”.

²⁸¹ Матнда “*Дор ул-адолат*”.

²⁸² *Қурчи* — қурол кўтариб юрувчи; подшоҳ, хон, султон ва амирларнинг шахсий кўриқчиси. Бу ерда раият ва экинзорларни кўриқловчи ҳарбий бўлинма.

Булардан бири райят учун [бўлиб], ундан йиғиладиган олиқ-солиқларнинг ундирилишини кузатиб, ҳисоботини олиб борсин. Олиқ-солиқ миқдори, солиқ тўловчиларнинг номларини ёзиб борсин ва райятдан йиғилган маблағни сақласин. Иккинчи вазир сипоҳ ишларини бошқаради. Сипоҳга берилган ва берилиши лозим бўлган маблағ ҳисобини олиб борсин. Учинчи вазир эса дараксиз йўқолган кишилар, келиб-кетиб юрувчилар (саёҳатчилар ва савдогарлар), ҳар хил йўл билан йиғилиб қолган ҳосил, ақлдан озганларнинг мол-мулки, вориссиз мол-мулкни, қозилар ва шайхулисломларнинг ҳукми билан олинган жарималарни тартибга келтирсин.

Яна амр этдимки, ўлганларнинг молларини ўз ворисларига етказсинлар. Агар вориси йўқ бўлса, уни хайрли ишларга сарф қилсинлар ёки Маккайи муаззамага юборсинлар.

ЖАНГУ ЖАДАЛ, УРУШ МАЙДОНИГА КИРИШ, ҚЎШИННИ САФЛАШ ВА ҒАНИМ ЛАШКАРИНИ СИНДИРИШ ТУЗУТИ

Амр этдимки, агар ғаним [лашкари] сони ўн икки минг отликдан кам бўлса, бу урушда амир ул-умаро [лашкаримга] сардорлик қилсин. Аймақ ва туманлардан ўн икки минг отлик унга ҳамроҳ бўлсин. Мингбошилар, юзбошилар ва ўнбошиларни ҳам ўзига ҳамроҳ қилсин. Ғаним лашкарига бир манзил²⁸³ йўл қолгунча юриш қилиб, душман билан рўбарў келгач, менга хабар юборсин.

Яна амр қилдимки, ўшал ўн икки минг отлик аскарни тўққиз қисмга бўлсинлар, ушбу тартибда; қўлда бир фавж, баронғорда уч фавж, жавонғорда уч фавж, хировулда — бир фавж ва қоровулда — бир фавж турсин. Баронғорнинг ўзи хировул, чоповул ва шиқовулдан иборат бўлсин. Шунга ўхшаш, жавонғор ҳам, хировул, чоповул ва шиқовулдан иборат бўлсин.

Ва буюрдимки, амир ул-умаро уруш майдонини танлашда [қуйидаги] тўрт нарсани назарда тутсин. Биринчиси — у ернинг сувга яқин-узоқлиги. Иккинчиси —

²⁸³ Манзил — бир кунлик йўл.

ЛАШКАРНИ САФГА ТИЗИШ ТАРТИБИ

ҚОРОВУЛ ФАВЖИ

ҲИРОВУЛ ФАВЖИ

ЖАРАНҒОРНИНГ
ҲИРОВУЛ ФАВЖИ

БАРАНҒОРНИНГ
ҲИРОВУЛ ФАВЖИ

ЖАРАНҒОРНИНГ
БИРИНЧИ ФАВЖИ

БАРАНҒОРНИНГ
БИРИНЧИ ФАВЖИ

ЖАРАНҒОРНИНГ
ИККИНЧИ ФАВЖИ

БАРАНҒОРНИНГ
ИККИНЧИ ФАВЖИ

ҚЎЛ (ҒУЛ)

аскар сақлайдиган ерни. Учинчиси — фаним лашкари турган ердан тепарокда бўлиши ва офтобга рўбарў бўлмаслигини, токи куёш шуъласи сипоҳийлар кўзини қамаштирмасин. Тўртинчиси — уруш майдони олди очик, кенг жой бўлиши лозим.

Яна амр этдимки, урушдан бир кун олдин лашкарни сафга тизсинлар ва тузукка мувофиқ уни фавжларга ажратиб, душман томонга қараб юрсинлар. Лашкар отларининг боши кўзланган йўналишга қаратилсин ва юрар

йўлдан чап ёки ўнг ёққа бурилмасин. Яна буюрдимки, сипоҳийлар кўзи ғаним лашкарига тушиши ҳамоно, баланд овоз билан “Оллоху акбар!” деб такбир айтсинлар ва сурон солиб, душман черики устига бостириб борсинлар.

Лашкар назоратчиси²⁸⁴ сардорнинг жанг вақтида хато қилганини кўрса, дарҳол унинг ўрнига бошқа сардорни ўтирғизсин. Амирларга ва сипоҳийларга эса мен унга ишонч билдириб берган зафарнишон ёрлиғни кўрсатсин.

Амр этдимки, сардор лашкар назоратчиси билан бирга душман сипоҳининг оз-кўплигини мулоҳаза этсинлар, саркардаларини ғаним лашкарбошилари билан солиштирсинлар. Шунга қараб, ўз сипоҳларининг каму кўстларини тўғрилаб, жангга ҳозирласинлар. Яна ўз сипоҳининг қурол-аслаҳаларини душманники билан таққосласинлар.

[Шунингдек], ғанимнинг уруш олиб бориш йўллари-ни шошмасдан, бир зайлдами ёки шиддат билан жангга киришини кузатсинлар. Яна ғанимнинг жанг қилиш тартибини чамалаб кўрсинларки, улар бор аскарлари билан бир йўла от қўйиб шиддат билан хужум қиладими²⁸⁵ ёки фавж-фавж бўлиб, кетма-кет ҳамла этадими? Яна кўрсинларки, ғаним ҳамла қилган вақтда, жанг қилиб орқага қайтиб, кейин яна ҳамла қиладими ёки биринчи ҳамласи билан чегараланиб, охиригача савалашадими? Ғаним агар орқасига қайтмай жанг қилса, сипоҳ унинг ҳамласи билан тўсатдан етган зарбага сабр-тоқат қилиб, охиригача туриб бериши керак. [Унда] шижоат бир соатлик сабр демакдир.

Амр қилдимки, душман уруш очмагунича ўзларича жангга кирмасинлар. Яна амр этдим: душман жанг майдонига киргач, лашкар бошлиғи ёсол²⁸⁶ да турган тўққиз сипоҳий фавжга жангга тушиб, уруш бошлашлари ҳақида буйруқ берсин, чунки сипоҳ лашкарбошисининг вазифаси, жанг вақтида қўрқувдан қўл-оёғи бўшашиб, саросимага тушмайин, буйруқ беришдан иборатдир. У ҳар бир сипоҳ фавжини уруш аслаҳаларидан бири деб билсин ва ўқ-ёй, ойболта, қилич, гурзи, пичоқ ва ханжар каби ҳар

²⁸⁴ Матнда “оризи лашкар”.

²⁸⁵ Матнда “турктоз” атамаси қўлланган.

²⁸⁶ Ёсол — қўшин сафи. Ёсол тузиш — қўшинни юриш, кўрик ёки жанг олдида сафга тизиш.

бир фавжни ўз ўрни келганда ишлатсин. Ишбилармон лашкарбоши, ўзини ва тўққиз сипоҳий фавжини бир тандек кўриб, уларни кўл-оёғи, боши, кўкраги ва бошқа аъзоларини ишлатиб курашувчи бир паҳлавондек ҳисобласин. Шундагина, ғаним сипоҳий фавжлари устига кетма-кет урилган тўққизта қилич зарбасидан кейин, тўққизинчи зарбада албатта енгилишига умид қилса бўлади.

Ҳақиқий лашкарбоши аввал ғаним устига ҳировул фавжини юборади, сўнгра ёрдам учун кетидан баронғор ҳировулини жўнатади. Баронғор ҳировули кетидан эса жавонғор ҳировулини жангга ташлайди. Шу тарзда душман аскарлари устига кетма-кет уч зарба тушган бўлади. Бордию шу вақт ҳировуллар ғанимга қарши кучсизлик қилсалар, у ҳолда баронғорнинг биринчи фавжи от қўйсин, кетидан жавонғорнинг иккинчи фавжини жангга ташласин. Шунда ҳам зафар қозонилмаса баронғорнинг иккинчи фавжини жангга киритсин, кетидан жавонғорнинг биринчи фавжини юборсин. [Улар жангга киргач], менга хабар жўнатиб, кейинги буйруқларимни кутсин. Шундан сўнг Оллоҳнинг мададу иноятига таяниб, лашкарбошининг ўзи ҳам жангга кирсин. Мени ҳам уруш майдонида ҳозир деб билсинлар. Оллоҳнинг ёрдами билан ғанимга саккиз зарба етгандан кейин, тўққизинчи зарбада душман енгилиб, фатҳу нусрат насиб бўлади.

Тўғри сардор улким, у шошма-шошарлик қилмай [аввал] лашкарини ишга солади. Борди-ю лашкарбошининг ўзи қилич чопишга мажбур бўлса, иложи борича ўзини ўлимдан сақласин, чунки лашкарбошининг ўлими ўрдуга бадномлик келтириб, ғаним лашкарининг ғалабасига сабаб бўлади.

Шундай қилиб, сардор ақлу тадбиркорлик билан иш юритиб, шошма-шошарлик қилмасин, чунки шошқалоқлик шайтоннинг ишидир. Чораси бўлмаган ишга киришмасин, чунки ундан қутулиб бўлмайди.

ЗАФАРЛИ СИПОҲИЙ ФАВЖЛАРНИ УШБУ ТАРТИБДА САҒГА ТИЗИШ ТУЗУГИ

Амр этдимки, агар ғаним лашкари ўн икки минг отликдан ортиқ бўлса-ю, лекин қирқ мингга етмаса, [лашкаримга] бахтиёр ўғилларимдан бири сардор бўлсин.

**ЎН ТҮРТ ФАВЖНИ
САҒГА ТИЗИШ ТАРТИБИ**

ХИРОВУЛ

**ШИҚОВУЛНИНГ
ХИРОВУЛИ**

**ШИҚОВУЛНИНГ
БИРИНЧИ ФАВЖИ**

**ШИҚОВУЛНИНГ
ИККИНЧИ ФАВЖИ**

**ЖАРАНҒОРНИНГ
ХИРОВУЛИ**

**ЖАРАНҒОРНИНГ
БИРИНЧИ ФАВЖИ**

**ЖАРАНҒОРНИНГ
ИККИНЧИ ФАВЖИ**

**ЧОПОВУЛНИНГ
ХИРОВУЛИ**

**ЧОПОВУЛНИНГ
БИРИНЧИ ФАВЖИ**

**ЧОПОВУЛНИНГ
ИККИНЧИ ФАВЖИ**

**БАРАНҒОРНИНГ
ХИРОВУЛИ**

**БАРАНҒОРНИНГ
БИРИНЧИ ФАВЖИ**

**БАРАНҒОРНИНГ
ИККИНЧИ ФАВЖИ**

ҚУЛ

Икки бегларбеги қўшунот, туманот ва улусот амирлари ҳамда қирқ минг отликдан кам бўлмаган сипоҳ билан унинг хизматида ҳозир турсинлар. Зафарли сипоҳ фавжлари, тадбиркорлик, мардлик ва мардоналикни қўлдан бермасликлари учун, мени доим майдонда ҳозир деб билсинлар,

Амр этдимки, менинг зафару бахт келтирувчи чодиримни [лашкар] бошига олиб чиқишгач, ўн иккита сипоҳий фавж тайинласинлар, уларнинг ҳар бирига улусот амирларидан бири фавж амири этиб белгилансин. У мен тузган саф тизиш, [ғаним] сипоҳи фавжлари сафини бузиш, жанг майдонига кириш ва чиқиш йўллари ҳақидаги ўн икки тузукни доим назарда тутиши лозим.

Сардор улким, ғаним сипоҳи саркардаларининг соинини ҳисоблаб, уларга тенг келадиган лашкар бошлиқларини тайинлайди. У ғаним сипоҳининг жангда кўпроқ ўқчиларними, қилич чопувчиларними, ёки найзадорларни майдонга туширишини назарда тутсин. Ғаним сипоҳининг рафторини кўрсинким, сипоҳ фавжларини узлуксиз, охиста-охиста жанг майдонига юборадиларми, ёки ҳаммасини бирданига ҳужумга ташлайдиларми (буни яхши билсин). Жанг майдонига кириш ва чиқиш йўллари хам мулоҳаза қилиб кўрсин. Душман қай тарзда жанг қилишини англаб олсин. Гоҳида ғаним ўзини камсонлик ёки қочаётгандек қилиб кўрсатади. Шундай пайтда, уларнинг макр-ҳийлаларига учмаслик ва ўзини қочаётгандек қилиб кўрсатишига алданмаслик керак.

Жанг кўрган, тажрибали сардор улким, у урушнинг барча жумбоқларини яхши билади, қайси сипоҳ фавжини жангга ташлаб, қайси чигинни қандай чора-тадбир билан тузатиш ва қай усулда жанг қилиш кераклигини билиши лозим. Тажрибали сардор ғанимнинг нияти ва режаларини, унинг қай усулни қўллаб жангга кирмоқчи эканлигини сеза билиши ва душманнинг ўша тадбирни қўллашига тўсқинлик қила олиши керак.

Чин сардор улким, қирқ минг отлик сипоҳдан ушбу тартибда ўн тўртта сипоҳий фавж туза олади. Аввал ўзига қарашли сафларни тузиб, уни қўл (ғул) деб номласин. Сўнгра баронғорнинг уч фавжини тузиб, улардан бирини баронғор ҳировули деб атасин. Яна жавонғорнинг уч сипоҳий фавжини тузиб, улардан бирига жавон-

фор хировули деб от кўйсин. Шу тарзда баронфор фавжларининг олдига яна уч сипоҳий фавж кўйиб, уларни чоповул деб номласин. Шу уч фавждан бирини эса чоповул хировули деб атасин. Шу тартибда яна уч сипоҳий фавж тузиб, уларни жавонфор фавжларининг олдига кўйиб, уни шиқовул деб номласин. Бу уч фавждан бирини эса шиқовулнинг хировули этиб тайинласин. Шундан сўнг қўл қаршисида синалган, тажрибали ўқчилар, қиличбозлар, найзадорлар ва баҳодирлардан иборат катта хировул тузсинлар. Чунки хировулнинг айнан шу фавжлари қаттиқ сурон солиб ёвни синдиради.

Ҳақиқий сардор улким, ғаним лашкарининг рафторини кузатиб туради ва амирлардан қай бири буйруқсиз юриш бошлаб, бошқалардан илгарилаб кетса, унга танбеҳ бериши лозим. Чин сардор душманнинг қай тарзда жангга кириши ва чиқишини назаридан қочирмасин, токи ғанимнинг ўзи уруш бошламагунча жангга киришга ошиқмасин. Ёв жангга киргандан сўнг, сардор уларнинг жанг қилиш усулини кўриб ўргансин, жанг майдонига қай тартибда кирадилар ва чиқадилар, уларга қандай хужум этадилар, ҳамла қилгач ортларига қайтадиларми ёки вақти билан қочиб, [кейин яна] фурсат пойлаб қайтадан жангга кирадиларми, [буларни кузатиб турсин]. Яна сардорга лозимдирки, [қаттиқ зарба емай туриб] енгилгандек қоча бошлаган ёв кетидан қувламасин, чунки уларнинг ортларида кучли ёрдамчи кўшинлар турган бўлади. Сардор шуни ҳам билсинки, ғаним лашкари бор кучи билан бир катта тўпдек бўлиб хужум қиладими ёки ўнгу сўл қанотини ёзиб, уруш олиб борадими. Сардор аввал уларга қарши катта хировул фавжларини рўбарў қилиши ва жангга ташлаши керак. Унинг ортидан катта хировулга мадад тариқасида кетма-кет чоповул хировули ва шиқовул хировулини жангга киргизиши керак. Уларнинг орқасидан эса чоповулнинг биринчи фавжи ва шиқовулининг иккинчи фавжини жангга ташласин. Уларнинг кетидан эса чоповулнинг иккинчи фавжи ва шиқовулнинг биринчи фавжини жангга ташласин. Агар ғанимга етказилган ушбу етти зарбадан кейин ҳам ғалабага эришилмаса, у вақтда баронфор ва жавонфорнинг хировулларини жангга ташласин, [бу билан] ғанимга тўққиз зарба урилган бўлади. Агар тўққиз зарбадан кейин ҳам

фатху зафар муяссар бўлмаса, баронгорнинг биринчи фавжи ва жавонгорнинг иккинчи фавжини урушга солсин. Агар шу ўн бир зарбадан кейин ҳам ғалабанинг дараги бўлмаса, баронгорнинг иккинчи фавжи ва жавонгорнинг биринчи фавжини жангга ташласин. Шу ўн уч зарбадан кейин ёв енгилиб, ғалабага эришилади, деб умид қилса бўлади. Мабодо бу ўн уч зарба билан ҳам фатху зафар ҳосил бўлмаса, у ҳолда қўл сипоҳий фавжларини урушга шайлаб, ўзи ҳам улар билан жангга кирсин ва душман кўзига ўзини тоғдек кўрсатиб аста-секин, туташган ҳолда ҳаракат қилсин. Уруш баҳодирларига буюрсинким, қиличларини яланғочлаб хужум қилсинлар. Ўқчилар эса визиллатиб ёйлардан қалин ўқ ёғдирсинлар. Шунда ҳам фатху зафарга эришилмаса, сардорнинг ўзи жанг майдонига тушсин ва менинг [мадад кучларим] ва буйруқларимни кутсин.

ҚИРҚ МИНГ ОТЛИҚДАН ОРТИҚ СИПОҲ ФАВЖЛАРИНИ САҒГА ТИЗИШ ТУЗУТИ

Шундай тузук битдимки, агар ёғий лашкари қирқ минг отлиқдан ортиқ бўлса, бегларбегилар, амирлар, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар, баҳодирлар ва бошқа сипоҳийлар менинг зафарли байроғим остида бўлсин ва амру фармонимни кутсин.

Амр этдимки, қайси бир сипоҳий фавж амирига ёрлиғ юборсам, ёрлиғдаги ҳукмимга биноан иш тутсинлар ва унга хилоф иш қилмасинлар. Бегларбегилардан ёки амирлардан биронтаси ҳукмимга хилоф иш тутиб, ундан четга чиқса, уни қиличдан ўтказиб, ўрнига “мунтазир ал-аморат” ҳисобланган ўринбосарини қўйсинлар.

Ва [яна] амр қилдимки, улусот, қўшунот, туманотга тегишли қирқ аймақдан тамға олган ўн иккитаси қирқ фавжга тақсим қилинсин. Тамға олмаган йигирма саккиз аймақ амирлари эса [ўз лашкарлари билан бирга] қўл сипоҳий фавжининг орқасида саф тортсинлар. Ўғилларим, набираларим ўз фавжлари билан қўл қисмининг олдида ўнг қанотдан саф тизсинлар. Қариндошларим ва жиянларим эса ўз фавжлари билан қўл фавжининг олдироғида чап қанотдан жой эгалласинлар. Булар шай

бўлиб турсинлар ва қаерга мадад етказиш лозим бўлса, ёрдам берадилар.

Баранғорга олти сипоҳий фавж тайинлансин. Яна бир сипоҳий фавжни эса баранғор хировули сифатида белгиласинлар. Шунга ўхшаш, жаранғорда олти фавждан саф тузсинлар. Яна бир фавжни бўлса, жаранғор хировули қилиб тайинласинлар.

Амр этдимки, баранғор фавжларининг олдидан олти сипоҳий фавж жойлаштирадилар ва уларни чоповул деб номласинлар; бошқа бир фавжни тузиб, уни чоповулнинг хировули қилиб тайинласинлар. Шунингдек, жаранғор фавжларининг олдига қўйиш учун ҳам олти сипоҳий фавж тайинласинлар ва уларни шиқовул деб атасинлар. Яна бир фавж тузиб, уни шиқовул хировули қилиб қўйсинлар. Чоповул ҳамда шиқовул фавжларининг олдига тажрибали амирлар ва синалган баҳодирлар бошчилигида олти фавждан саф тузиб, катта хировул қилиб белгиласинлар. Бу олти фавждан бўлак яна бир фавж тузиб, уни хировулнинг олдига қўйсинлар ва хировулнинг хировули деб номласинлар. [Лашкарнинг олд қисмида] хировул хировулининг ўнг ва сўл қанотиға икки қоровулбегини, барча биродарларимдан иборат сипоҳий фавжлари билан бирга қўйсинларким, улар ғаним лашкарини кузатиб турсинлар.

Амр қилдимки, ўша қирқ фавж амирлари, менинг ёрлиғим етиб бормагунча, жангга кирмасинлар ва навбат етмагунча жойларидан жилмасинлар, лекин жангга шай бўлиб турсинлар. Жангга кириш ҳақидаги буйруқ олингач, ёвнинг вазиятига қараб, сўнг жангга кирсинларким, ғаним қайси йўлдан жангга кирса, унинг йўлини тўссинлар ва душман тўсган ҳар йўлни чораю тадбир ишлатиб очсинлар.

Амр этдимки, хировулнинг хировули жангга киргандан кейин, олти фавжлик хировулнинг амири ўз фавжларини бирин-кетин жангга туширсинки, ғаним устига кетма-кет олти зарба берилгач, уларнинг сафлари бузилиб, кучлари синдирилади. Шу пайт ўнг қўл чоповул амири ўзининг олти фавжини бирин-кетин ёрдамга юбориб, орқасидан ўзи ҳам ҳужум қилсин. Шунингдек, шиқовул амири ўзининг олти сипоҳий фавжини олдинда турган фавжларга ёрдамга юборсин. Уларнинг орқаси-

дан ўзи ҳам [жанг майдонига] етиб борсинким, оллоҳнинг мададу инояти билан, ғаним устига ўн саккиз зарба урилгач, уларнинг кучлари синиб, орқага чекинадилар. Душман бу зарбаларни егандан кейин ҳам бўшашмаса, баранғор ва жаранғор амирлари ўз хировулларини жангга киргизсинлар. Шу тариқа иккала хировул фавжи ўнг ва чап қанотдан уруш очгач, ёв албатта бардош беролмай, кучи синади. Агар шундан кейин ҳам ғаним енгилмаса, баранғор ва жавонғор амирлари ўз сипоҳий фавжларини бирин-кетин унинг устига юборсинлар. Агар баранғор ва жавонғор амирлари зафарли аскарлари ҳам ғаним фавжларини енга олмаётганлигини кўрсалар, ўзлари душманни енгиш учун жангга кирсинлар. Шунда ҳам баранғор ва жавонғор амирлари [ғанимни енгишга] ожизлик қилсалар, баранғор тарҳида бўлган амирзодалар ва жаранғор тарҳида бўлган қариндошларим, ғаним устига шиддат билан бостириб борсинлар. Буларнинг кўзлари ёв сардорида ва байроғида бўлсин ва шижоату мардлик билан ғаним сафларини бузсинлар; сардорни қўлга туширишга интилсинлар ва душман байроғини ерпарчин қилишга ҳаракат қилсинлар. Агар шу зарбалардан кейин ҳам ғаним чекинмай, ўрнида тураверса, у ҳолда қўлнинг сараланган фавжлари ва баҳодирлари, қўл фавжлари ортида саф тортиб турган улусларнинг лашкари, барчаси бирданига шиддат билан душман устига ташлансинлар. Агар шунда ҳам фатху зафар қозонмасалар, Султоннинг ўзи шер юрак ва баланд ҳиммат билан ҳаракат қилсин. Чунончи, қайсар билан бўлган жангда шундай қилдим: амирзода Мироншоҳ ўнг қанотнинг сардори эди. Унга қайсар чап қаноти рўбарўси ва ёнидан жангга киришни буюрдим. Чап қанотнинг амирлари: амирзода Султон Маҳмудхон²⁸⁷ ва амир Сулаймон(шоҳ)га эса ёрлиғ юбориб, қайсарнинг ўнг қанотига ҳужум қилишни буюрдим. Ўнг қанотимдаги амирзода Абубакрга эса тепалик устида турган Йилдирим қайсарнинг қўл фавжига турктоз қилишни буюрдим. Ўзим эса қўл фавжлари ва улус, аймоқ лашкарлари билан қайсар томонга юрдим.

²⁸⁷ *Султон Маҳмудхон* – Чигатой улусининг Амир Темур давридаги иккинчи ҳукмдори (1388–1402). Биринчи ҳукмдор Суюрғатмишхон (1370–1388) эди.

ТАМФА ОЛГАН (ВА) ЎН ИККИ АЙМОҚДАН ТУЗИЛГАН ҚИРҚ ФАВЖНИ САФЛАШ

ҲИРОВУЛНИНГ ҲИРОВУЛИ

ҲИРОВУЛНИНГ
ЧАП ҚАНОТИ

КАТТА ҲИРОВУЛ

1 2 3 4 5 6

ҲИРОВУЛНИНГ
ЎНГ ҚАНОТИ

ШИҚОВУЛ ҲИРОВУЛИ

1 2 3 4 5 6

ШИҚОВУЛ

ЧОПОВУЛ ҲИРОВУЛИ

1 2 3 4 5 6

ЧОПОВУЛ

ЖАРАНҒОР ҲИРОВУЛИ

1 2 3 4 5 6

ЖАРАНҒОР (ЧАП ҚАНОТ)

БАРАНҒОР ҲИРОВУЛИ

1 2 3 4 5 6

БАРАНҒОР (ЎНГ ҚАНОТ)

ҚАВМ-ҚАРИНДОШЛАР
ФАВЖИ

АМИРЗОДАЛАР
(ЎФИЛЛАР) ФАВЖИ

ҚЎЛ (ҒУЛ)

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14

15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28

ТАМФА ОЛМАГАН ЙИГИРМА САККИЗ АЙМОҚ

Қайсарнинг сипохий фавжлари биринчи ҳамламдаёқ енгилди. Султон Маҳмудхон [қочаётган] қайсарнинг кетидан қувиб, уни қўлга туширди ва менинг даргоҳимга олиб келди²⁸⁸.

Тўхтамишхонни ҳам шу тузукларни қўллаб енгган эдим. Унинг байроғини эса ертубан қилишни буюргандим.

Агар ёв бостириб келиб, чоповул, шиқовул, баранфор ва жаранфор фавжларини маҳв этиб, лашкарнинг қўл қисмига етар экан, у чоғда султон шижоат оёғини сабр узангисига маҳкам тираб, душманни даф қилиб йўқотиш учун олдинга ташлансин. Чунончи, мен Шох Мансур билан бўлган жангда шундай қилдим. У турган ерга етиб олдим ва у билан юзма-юз тўқнашдим, токи уни ҳалокат тупроғига қормагунимча урушдим.

²⁸⁸ Боязид Йилдиримнинг асир олиниши воқеаси 1402 йилнинг 20 июл куни содир бўлган.

МАЪНАВИЯТИМИЗ ТАРИХИДА “ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ”НИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Амир Темур тарих сахнасига чиқмасидан олдин Чингизхон босқинчилиги Шарку Фарбнинг кўплаб мамлакатларига беҳисоб вайроналик ва талафот келтирган эди. Шарқда Хитойдан тортиб, Фарбда Дунайгача, шимолда Россиядан тортиб жанубда Ирок, Эрон ва Афғонистонгача чўзилган беҳад улкан худудларда Чингизхон ва унинг авлодлари талончиликка асосланган шафқатсиз ҳарбий империя тузиб, бутун-бутун элларни қурол кучи билан асоратда тутадилар. Шундай катта империяда бир асрдан ортиқ давр мобайнида босқинчиларга бас келадиган, уларга қақшатқич зарба бериб, ватанларини қуллик занжиридан озод қиладиган зўр кучлар топилмайди. Тўғри, золимларга қарши кўп жойларда халқ кўзғолонлари бўлиб турарди. Лекин жуда катта ҳарбий қудратга эга бўлган ва тиш-тирноғигача қуролланган босқинчилар Махмуд Торобий каби кўплаб ботир кўзғолончиларни аёвсиз йўқ қилар эдилар.

Чингизийлар асоратидан қутулиш учун узоқ тайёргарлик кўрган ва бутун ҳаётини озодлик учун курашга бағишлаган доно йўлбошчи ва яхши уюшган жанговар кучлар халқ орасидан етишиб чиқиши керак эди. Чингизхон босиб олган ўнлаб ўлкалар орасида биринчи бўлиб бизнинг Туронзамин даҳшатли империя кўшинлари билан дадил олишишга ва она-Ватанини босқинчилардан озод қилишга қодир бўлган қахрамон курашчиларни тарих сахнасига қандай олиб чиққани “Темур тузуклари” да ҳаққоний кўрсатилгандир.

Кўчманчи чингизийлар Самарқанд ва унинг атрофларидаги ўтроқ аҳолига жабру зулмни ҳаддидан оширади, ҳатто аёлларнинг номусига тажовуз қилади. Жабрдийдаларни ҳимоя қилмоқчи бўлган адолатпарвар одамлардан етмиштасини қамоққа ташлайди. 25 ёшлик Амир Темур бу адолатсизликка чидай олмайди. Олтмиш йигити билан қамоқхонага бостириб бориб, ноҳақ хибс этил-

ганларни озод қилади. Мўғул хони буни ўзига қарши исён деб билади ва Амир Темурни тутиб олиб ўлдириш хақида фармон чиқаради.

Аммо кўпчилик халқ Амир Темур томонига ўтади. Юрт оқсоқоллари, уламолар ва саййидлар фатво чиқариб, Амир Темурни адолатли раҳбар ва олий ҳукмдор деб эълон қиладилар, “барча мусулмонлар босқинчи мўғулларни даф этишда Темурбекка молу жонини аямай ёрдам берсинлар” деб даъват этадилар²⁸⁹.

Мана шу тарзда Самарқанддан бошланган халқ ҳаракати аввал Қарши ва Бухорога, сўнг бутун Турон ва Хуросонга тарқалиб, 1362 йилдан 1370 йилгача давом этади. Қиёс учун ёшлигимизда тарихнинг ботир қаҳрамонлари сифатида таниганимиз Е.Пугачёв ва С.Разиннинг қуроли кўзғолонларини эслайлик. Бу кўзғолонлар бир ярим йилга бормаё бостирилиб тугатилади. Амир Темур бошчилик қилган қуроли кўзғолон эса саккиз йил давом этади ва чингизийлар ҳокимиятини ағдариб ташлаб, юртимизда мустақил давлат тузиш билан яқунланади. Амир Темур давлати бунёдкорлик, ободончилик ва эл-юрт ҳаётида адолатни тиклаш бўйича мутлақо янгича сиёсат олиб боради.

Босқинчилар билан ўнлаб марта мардона жанглар қилган Амир Темурни ўз кўзи билан кўрган тарихчи Ибн Арабшоҳ унинг қиёфасини қуйидагича тасвирлаган: *“(Амир) Темур баланд бўйли, қадимий паҳлавонлардай улкан қоматли, елкалари кенг, боши шерникидай катта, бармоқлари йўғон, оқу қизил тиниқ юзли, йўғон овозли, икки кўзи бамисоли икки ёниқ шамдай оловли, бадани пишиқ, худди тош мисоли қаттиқ, ўлимдан қўрқмайдиган изитиробсиз, вазмин одам эди”*²⁹⁰.

“Темур тузуклари”да келтирилган воқеалар Ибн Арабшоҳ тасвир этган қаҳрамон қиёфасига манتيқан тўғри келади. Амир Темур ўлимдан қўрқмайдиган ботир йигит бўлгани учун мўғул истилочиларига қарши кураш майдонига чиқади, олтмиш йигити билан минг кишилик Таваккал ботирни енгади. Унинг жўмардлиги — ёшгина хотинини отга миндириб, ўзи қум барханлари оша пиёда юрганида ҳам кўринади. Алибек Жони-

²⁸⁹ Темур тузуклари. Т., 1991, 21-бет.

²⁹⁰ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Т., 1992, 2-жилд, 65-бет.

қурбоний золимлик қилиб уни бургахонага қамаб қўйганда Амир Темурдан бошқа заифроқ одам бўлса умидсизликка тушиб, “оҳ-воҳ!” қилиши, фиғони кўкка чиқиши мумкин эди. Лекин Амир Темур яна ўша вазминлик билан нажот йўлини излайди, ўзи-ўзи билан кенгашади. “*Тангрининг инояти етиб, баҳодирлигим тутди*” дейди. Бу баҳодирлик — ўлимга қарши тик бора олиш, бор кучи ва чапдастлигини ишга солиб, фаним билан олиша билиш илҳомига ўхшайди.

Қамоқхона эшиги олдида турган соқчининг бепарво пайтини топиб, тўсатдан унинг қиличини тортиб олганда шердай ғазабнок Амир Темурнинг вазоҳати соқчини қанчалик кўрқитиб юборганини қахрамоннинг гап оҳангидан пайқаймиз. Кўзлари оловдай ёнган, шеркалла паҳлавон қўлида яланғоч қилич билан Алибек Жоникурбоний қаршида тўсатдан пайдо бўлганда бу золим ҳам беихтиёр кўрқиб кетганига ва Темурбекни ноҳақ қаматгани учун уэр сўраганига биз яна муаллиф образининг ҳаққонийлиги туфайли ишонамиз.

Ўз олдида ватанини босқинчи мўғуллардан озод қилиш каби улугвор мақсад қўйган Темурбек яширикча Қарши ва Самарқандга боради, икки мингга яқин тарафдорлар топади. Лекин мўғул хони йигирма-ўттиз минг қўшини билан мамлакатни асоратда тутиб турибди. Хали унга қарши қилич яланғочлайдиган вазият етилган эмас.

Темурбек сабр-бардош билан қулай пайтни кутади, Самарқандда эгачиси Қутлуғ Туркон оқанинг уйида 48 кун яшириниб ётади. Шу кунларнинг охирида бир бегона одам уни кўриб таниб қолади. Душман қўлига тушмаслик учун Темурбек яна эллик йигити билан Самарқандни тунда яширикча тарк этади.

Қочқинлик ва саргардонлик бир неча йил давом этади. Хуросонга борганда Гармсер вилоятининг мингга яқин турку тожик йигитлари унинг қўшинлари сафига киради. Бу навкарларни озиқ-овқат ва қурол-яроқ билан таъминлаш зарур. Ана шу ҳаётий зарурат туфайли Темурбек Хиротдан жануброқда жойлашган Сейистон ўлкасининг ҳукмдори Малик Маҳмуд билан иттифок тузиб, шартлашади. Қўшиннинг олти ойлик озиқ-овқат захираси эвазига Темурбек Малик Маҳмудга ёрдамга боради. Темурбек иттифокдошлик шартини мардона бажаради. Аммо Малик Маҳмуд номардлик қилади, елкадан пичоқ ургандай бўлади.

Аввалги дахшатли қирғиндан омон чиққан Темурбек бу гал оғир ярадор бўлади. Тафсилоти айтилмаган бўлса ҳам, биз олчоқ “иттифоқдош” Маҳмуднинг тунда тўсатдан қилган ҳужуми пайтида Амир Темур зирҳли кийимларини кийишга улгурмаган бўлиши мумкин, деб тахмин қиламиз. Шу ҳам сабаб бўлиб, бирдан ҳам ўнг қўлига, ҳам ўнг оёғига ўқ тегади. Агар ўқ теккан заҳоти яраларнинг қонини тўхтатиб, муолажа бошланса, оқибати бунчалик ёмон бўлмаслиги мумкин эди. Лекин Темурбек одати бўйича жангни ғалабага эришгунча давом этдиради. Шундан кейин икки ойгача яралари тузалмай бетоб бўлиб ётганига қараганда, ахволи жуда оғир бўлади.

Бу воқеаларни ҳикоя қилиб берган Темурбекнинг қаҳрамонона характерини яна унинг босиқ, вазмин ва мардона гап оҳангидан илғаб оламиз. Бошқа таъсирчанроқ одам бўлса, яхшиликка ёмонлик қилган Малик Маҳмудни “хоин, аблах” деб қоралаб, бу бахтсиз ходисани куйиб-ёниб ҳикоя қилиб берган бўларди. Лекин Амир Темур шундай оғир ҳолатга тушганда ҳам ҳиссиётга берилмайди. Ҳикоясини мардона услубда давом этдиради.

Амир Темурнинг муҳрига “рости-расти” деган сўзлар битилганлиги тарихдан маълум. Ҳақиқатни билиб иш юритиш унинг фаолиятидаги асосий тамойил бўлган. Шу сабабли ўз фаолияти ҳақида ҳам ростгўйлик билан сўз юритади ва бошқа тарихчилардан ҳам ортиқча муболаға ва мақтовларсиз ҳақиқатни қисқа ва лўнда шаклда ёзишни талаб қилади.

“Темур тузуклари” асли туркий тилда ёзилган қаҳрамонлик достонидек ўқилади. Унда моҳият ва маънонинг беҳад қуюқлиги “Алп Эр Тўнга” достонини ва тош битиклардаги Билга Хоқон ва Култегин тарихларини эслатади. Ўша қадимий достонлар ва тош битикларда кўринган мардона услуб, моҳият ва маънони туркий тилда қисқа, лўнда ва ростгўйлик билан ифодалаш анъанаси “Темур тузуклари” да янада кўзга яққол ташланади. *“Салтанат тўнини кийгач, тинчлигу соғлигим кетди, — дейди Амир Темур. — Ҳузур-ҳаловатдан воз кечдим. Ўн икки ёшимдан турли диёрларни кездим, ранжу меҳнат тортдим”*²⁹¹.

²⁹¹ Темур тузуклари, 54-бет.

Муаллиф фақат эришган ютуқлари ҳақида эмас, йўл қўйган хатолари тўғрисида ҳам ростгўйлик билан ёзади: *“Яқинларимдан баъзилари ёлғиз қолганимизда ва одамлар олдида улуғ ва эътиборли амирларимдан бўлган Амир Аббос ҳақида ёмон гапларни айтдилар. Ёлгон сўзлар шамоли билан газабимни алангалантирдилар. Натижада гапларини текшириб кўрмасдан Амир Аббосни ўлимга буюрдим. Лекин кейинчалик уларнинг Амир Аббосга ҳасад ва душманлик билан ёлгон гапирганлари аниқланди. Мен қилган ишимдан ўқиниб, жуда пушаймон бўлдим”*²⁹². Шу ўринда “Темур тузуклари” тўлақонли реалистик асарлардагина бўладиган икром лавҳаларини эсга солади.

Ҳажм жиҳатидан унча катта бўлмаган бу асарнинг моҳияти ва маъноси баъзи кўп жилдлик романларга ҳам сифмаслиги мумкин. Лекин Амир Темурнинг мақсади фарзандлар ва авлодларига ўз ҳаётий тажрибасини аниқ-равшан шаклда етказиб бериш бўлганлиги учун бошқа тарихнавислар уддалай олмаган ишни у ўзи қилишга интилади.

“Зафарнома” лар унинг ҳарбий юришлари ҳақида анча тўлиқ маълумот беради. Амир Темур шуни билганлиги учун Тўхтамишхонга қарши юриши ва Йилдирим Боязид билан қилган жанги тўғрисида жуда қисқа — бир бет, ҳатто ярим бет ёзади. Аммо тарихчилар унча яхши ёрита олмаган мавзуларга атайлаб батафсилроқ тўхталади.

Ана шу мавзулардан бири — саркардалик маҳорати ҳақидадир. *“Яхши лашкарбоши ўзини ва қўл остидаги тўққиз сипоҳий фавжини”*²⁹³ *бир танадек кўрсин, уларни шу яхлит тананинг қўли, оёғи, боши, кўкраги ва бошқа аъзоларидек ишлатиб курашувчи бир паҳлавондек ҳисобласин...*

*...Борди-ю, лашкарбошининг ўзи қилич чопишга мажбур бўлса, иложи борича ўзини ўлимдан сақласин. Чунки лашкарбошининг ўлими ўрдуга бадномлик келтиради, ганим лашкарининг галабасига сабаб бўлади”*²⁹⁴.

Амир Темурнинг даҳо даражасидаги саркарда бўлганини бутун дунё тан олади. Унинг ҳарбий санъати “Те-

²⁹² Ўша асар, 73-бет.

²⁹³ Фавж — ҳарбий қисм. Ҳозирги батальон тушунчасига тўғри келади.

²⁹⁴ Ўша асар, 101 — 102-бетлар.

мур тузуклари”нинг бадий тилида ўзининг ёркин ифодасини топгани юқоридаги сатрларда кўзга яққол ташланади. У икки юз минг кишилиқ улкан лашкарни худди ўз танасидаги аъзоларини курашда яхши ишлата оладиган моҳир паҳлавондек ишлата олган ва буни қўл остидаги лашкарбошиларга, ўз авлодлари ва ворисларига образли тафаккур ёрдамида ўргатган.

Ўнлаб аскарый қисмларни худди ўз танасининг аъзолари каби ичдан ҳис қилиб бошқариш — бадий тасвир нуқтаи назаридан баҳолаганда образли тафаккурнинг ажойиб бир намунаси.

Асарнинг иккинчи қисмидан қонун кучига эга бўлган 27 та тузук ўрин олгандир. Улардан биринчиси *“Менинг даргоҳимга илтижо қилиб, паноҳ истаб келган турку тожик, арабу ажам тоифаларидан бўлганлар борасидаги тузук”* деб аталади.

*“Агар касбу ҳунар, маърифат аҳлларида бўлсалар, буюрдимки хизмат ўринларини белгилаб, салтанат қорхоналаридан юмуш берилсин... Дехқонлар ва раиятдан қайси бирининг деҳқончилик қилишга қурби етмай қолган бўлса, унга экин-текин учун зарур уруғ ва асбоб тайёрлаб берилсин. Агар фуқародан бирининг иморати бузилиб, тузатишга қурби етмаса, керакли ускуналар билан ёрдам кўрсатилсин”*²⁹⁵.

Бу сатрларда биз Амир Темурнинг чингизийлар итилоидан қутилган эл-юрт ҳаётида жуда катта ўзгариш ясаганини, ҳунармандга ҳам, маърифат аҳлига ҳам, деҳқонга ҳам, оддий фуқарога ҳам иложи борица яхшилиқ қилишни қонун даражасига кўтарганини кўраемиз.

Давлатни қонун-қоида асосида бошқаришга хизмат қилган ўнлаб тузуклар — Амир Темур барпо этган янги типдаги давлатнинг аввалги давлатларга нисбатан жуда катта афзалликлари борлигидан далолат беради. Қонуншунос олимларимиз ҳали бу масалаларни етарли даражада ўрганиб, аниқ хулосалар чиқаришга улгурганлари йўқ.

Амир Темурнинг давлатни бошқаришга оид қонун-қоидаларни ўз ичига олган тузуклари, айниқса, унинг донишманд сиймо сифатидаги ҳаётий тажрибаси олти асрдан буён ўз аҳамиятини йўқотмай келади. Даҳо даражасидаги бу сиймо то 70 ёшигача энг хатарли жанглари

²⁹⁵ Ўша асар, 67-бет.

хам галаба билан тугатганига ва шундай қудратли давлат тузганига бош сабаб — у ўз ақл-заковатини, маънавий ва маърифий қудратини, бой ҳаётий тажрибасини тўлиқ ва мохирона ишга сола билганлигидадир.

Мана шу ақл-заковат, тенгсиз истеъдод ва ҳаётий тажриба “Темур тузуклари” да олмос қирраларидек нурланиб туради. Ҳаммаси бўлиб юз саҳифага жо бўлган бу асарнинг мазмун ва моҳиятини тўлиқ таҳлил ва талқин қилиш учун минглаб саҳифалар ҳам етмаслиги мумкин.

“Темур тузуклари” ни муаллиф умрининг охириги даврида авлодларга мерос тарзида яратиб кетган. Бу маданий мероснинг дунёга келганига олти юз йил бўляпти. Шу олти аср давомида Ўзбекистон тупроғида пайдо бўлган энг улуғ тарихий, адабий ва лисоний ёдгорликларнинг олдинги қаторидан “Темур тузуклари” ўрин олишга муносибдир.

“Темур тузуклари” бизга бир неча вариантда етиб келган. Бизнингча, булар орасида энг мукаммали — Шохжаҳон томонидан кўриб берилган ва “Бомбей нусхаси” деб аталадиган вариантдир. Бобур Мирзонинг чевараси бўлган Шохжаҳон катта бобосининг Ҳумоюнга ёзиб қолдирган махфий васиятномасидан, албатта, хабардор бўлган. Бу васиятномада Бобур Мирзо ўғлига: *“Адолатни ихтиёр қилгил... Ҳазрат Амир Темурнинг корномасини доим ёдингда тутгил”* дейди. Бу ерда корнома сўзининг маъноси теран ва кўп қиррали эканига эътибор бериш керак. Аввало, “нома” бу қоғозда битилган ёзма қадриятдир. Демак, Амир Темурнинг қоғозда битилган мероси, жумладан, Тузуклари Бобур Мирзо ва унинг авлодларига мерос тарзида етиб борган.

Эронлик олим Абу Толиб Хусайний XVII аср бошларида Яман ҳокими Жаъфар Пошонинг кутубхонасида туркий тилдаги “Темур тузуклари” ни учратади ва уни форсий тилга таржима қилгани ҳақида шундай дейди: *“Кўрдимким, бошдан-оёқ ҳаммаси Соҳибқирон Амир Темурнинг ўз сўзларидир... Амир Темур ўз гавҳар тили билан бу навъ такаллум сурмушким,... подшоларга дастурул амал бўлғай...”*²⁹⁶.

²⁹⁶ У.Уватов. Соҳибқирон араб муаррихлари нигоҳида. 1997, 147-бет.

“Темур тузуклари” Ямандан топилгунча ва бошқа тилларга таржима бўлгунча уч-тўрт аср вақт ўтади. Бу асрларнинг алғов-далғовларида Тузукларнинг аслияти кўлдан-кўлга ўтиб, Яман ҳокими Жаъфар Пошо кутубхонасига етиб боргунча неча марта қайта кўчирилганини, ҳар хил шароитларда нусха кўчирувчилар қанчадан-қанча ноаниқликларга йўл қўйганини тасаввур этиш мумкин.

Бу ноаниқликлар ва хатоларнинг кўпчилиги Шохжаҳон томонидан бартараф этилади. Масалан, Амир Темур ўз эсдаликларини ҳаётдан кўз юмгунга қадар давом эттирадиган жойи Шохжаҳон тайёрлатган матнда ҳам, Тузукларнинг ўзбекча нашрларида ҳам йўқ. Шунга ўхшаш ноўрин кўшимчалар, Амир Темур ҳамма воқеаларни аввал тушида кўрадиган бир башоратчи авлиё қиёфасига кириб ҳикоя қиладиган лавҳалар Шохжаҳон тайёрлатган матндан олиб ташланган.

Аммо инглиз ҳарбийлари Шохжаҳоннинг ўлиmidан анча кейин мустамлакага айланган Ҳиндистондан олиб кетган форс тилидаги Тузуклар аввалги тузатилмаган таржиманинг ноқис нусхаларига асосланган эди. Ана шу ноқис нусхалардан инглиз тилига қилинган таржималарида котиблар матнни кўчираётганда киргизган кўшимчалари ва йўл қўйган хатолари ҳам инглиз олими Ч.Сторн, Э.Броун кабиларнинг “Тузукларни Амир Темур ўзи ёзмаган” деган тахминларига сабаб бўлади.

Аммо тарихий воқеаларни асл манбалар ва Шохжаҳон тузаттирган аслият орқали ўрганган Турон, Эрон, Ҳиндистон ва Арабистон олимларининг аксарият кўпчилиги Тузукларнинг муаллифи Амир Темур эканига мутлақо шубҳа қилмайдилар.

Яна шуни ҳам айтиш лозимки, баъзи тарихчи олимлар “Темур тузуклари”ни Темур ўзи ёзмаган” деган даъвога гўё унинг саводсиз бўлганини асосий далил қилиб кўрсатадилар. Амир Темурдек улуғ сиймони ва унинг шоҳ асари бўлган “Темур тузуклари”ни бундай асоссиз даъволардан ҳимоя қилиш ва мустабид даврларда ҳукм сурган шу каби камситишларни узил-кесил бартараф этиш бугунги фанимизнинг муҳим вазифаларидандир.

Рус тилида 1992 йилда Москвада нашр этилган “Тамерлан” номли тўпламда машҳур академик В.В.Бартольд

“Темур саводсиз бўлса ҳам қиссахонлар ўқиб берган китоблар орқали тарихни яхши билган”²⁹⁷ деб ёзади. Яна бир хурматли академик А.Ю.Якубовский “Темур” деб аталган асарида худди шу фикрни бошқачароқ шаклда билдиради: “Темур ёшликдан туркий ва форсий тилларни билган, билимли, маърифатли одамдек кўринган. Лекин ўқиш ва ёзишни билмаган. Китобларни унга қиссахонлар ўқиб бериб турган”²⁹⁸.

Ҳар икки машхур академик ҳам “Амир Темур саводсиз бўлган” деган фикрга асосланиб, “Темур тузуклари” XVII асрда бошқа муаллиф томонидан ёзилган” деган хулосага келадилар. Бу хулосага биринчи бўлиб, академик Б.Аҳмедов “Амир Темурни ёд этиб” китобида катъий эътироз билдиради²⁹⁹. Чунки Б.Аҳмедов Амир Темур саройида котиб бўлиб ишлаган Ҳафизии Абрўнинг “Зубдат ут-таворих” асарини яхши билар эди. Қўлёзма холида Истанбулда сақланаётган ва Тошкентга фотонусхаси келтирилган бу асарда Х.Абрў шундай гувоҳлик беради: “Амир соҳибқирон мактабда ўз тенгқурларидан сабоқда ўзиб кетарди. Балогат ёшига етгунча илм, адаб, хат ва суханворлик касб этди... Ундаги теран билим шижоатга пайванд бўлди ва шундан сўнг амирлик мансабини эгаллади”³⁰⁰.

Эронлик яна бир тарихчи Муъйиниддин Натанзий ҳам ўзининг “Мунтахаб ут-таворих” китобида Амир Темурнинг билимли, маърифатли ҳукмдор бўлгани ҳақида ёзган. Чунки Натанзий ҳам Амир Темурга замондош бўлган ва унинг невараси Искандар Мирзо саройида хизмат қилган эди.

Амир Темурни “саводсиз бўлган” деб даъво қилган олимлар Х.Абрў ва Натанзий каби бу масалани яхшироқ билган тарихчиларнинг ёзганларига эмас, балки тарихий фактларга ҳар кимлардан эшитган ривоятларини ҳам кўшиб ёзган Ибн Арабшоҳнинг “Темур тарихида тақдир ажойиботлари” деган қиссасига асосланиб фикр юритганга ўхшайдилар. “Мен бу қиссада, — деб ёзган эди Ибн Арабшоҳ, — ўзим кўрганларимни эслаб, бошқалар-

²⁹⁷ “Тамерлан”. М., 1992, 488-бет.

²⁹⁸ Ўша китоб, 43-бет.

²⁹⁹ Б.Аҳмедов. Амир Темурни ёд этиб, 1996, 32-бет.

³⁰⁰ Ҳофизии Абрў. Зубдат ут-таворих. Туркиядаги “Фотих” кутубхонасида сақланаётган қўлёзма. № 4371, 14-бет.

дан эшитган ривоятларимни ҳам баён қилишга иродат этдим”³⁰¹.

Ибн Арабшоҳ Амир Темур саройида хизмат қилган эмас, унинг фаолияти тўғрисида ёзганлари эса қисман бошқалардан эшитилган уйдирма ривоятларга асосланган. Ана шундай уйдирмалар таъсирида Ибн Арабшоҳ: “Амир Темур саводсиз бўлиб, ҳеч нарсани ёзмас ва ўқимас эди, ҳамма нарсани бошқаларга ўқитиб эшитарди”³⁰² деган даъвони ҳам қилади. Кўриниб турибдики, Ибн Арабшоҳнинг уйдирмаси юқорида номлари келтирилган икки машхур академикнинг Амир Темур саводи ҳақидаги фикрларига манба бўлиб хизмат қилган.

Ибн Арабшоҳнинг китобида қимматли тарихий маълумотлар ҳам бор. Аммо у Амир Темурга нисбатан ёлғон гапларни ҳам айтганки, уларга нисбатан танқидий муносабатда бўлиш керак.

Амир Темур ўз даврининг энг истеъдодли, билимдон ва маърифатли сиймоларидан бўлганлиги Ибн Халдун асарларида ва бошқа араб манбаларида атрофлича кўрсатиб берилган. Арабшунос олим Убайдулла Уватов “Соҳибқирон Амир Темур араб муаррихлари нигоҳида” деб аталган китобида араб олими Мазҳар Шихобнинг 1981 йилда Байрутда нашр этилган “Темурнинг даври, ҳаёти ва фаолияти” номли асари тўғрисида батафсил маълумот беради. Мазҳар Шихоб ўз китобининг еттинчи бобидаги махсус бир фаслда Амир Темурнинг саводхон ва билимдон бўлганлиги ҳақида аниқ маълумотлар келтиради³⁰³.

Амир Темур даҳо даражасидаги илму маърифат соҳиби бўлгани учун ҳам Шарқу Ғарб тарихини яхши томонга қараб ўзгартирган улўғ ишлар қилди. Чингизийлар вайронага айлантирган Туронда, Озарбайжонда, Эронда, Афғонистонда ва бошқа кўп жойларда обод манзиллар, қошоналар, боғ-роғлар барпо этди, катта ариқлар қаздириб, қақроқ чўлларга оби-ҳаёт келтирди. Тўхтамишхон босқинчилигига қарши ғолибона жанглар қилиб, Россия ва Шимолий Кавказнинг Олтин Ўрда асоратидан

³⁰¹ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Т., 1992, 1-жилд, 67-бет.

³⁰² Уша асар, 2-жилд, 70-бет.

³⁰³ У.Уватов. Соҳибқирон араб муаррихлари нигоҳида, 128-бет.

озод бўлишига катта тарихий хисса қўшди. Амир Темурнинг Йилдиirim Боязид устидан эришган улкан ғалабаси ислом дунёси билан насора динидаги давлатлар орасида узок давом этган диний ғазовот ва салиб юришларига чек қўйди. Бунинг ўрнига Амир Темур Испания, Франция, Англия каби етакчи мамлакатларнинг қироллари билан дўстона дипломатик алоқалар ўрнатиб, савдо-сотиқни ривожлантирдик, бу ҳаммаси дунёда тинчликни сақлашда, Ғарб ва Шарқнинг ҳамкорлик қилишида жуда катта тарихий бурилиш бўлди.

“Темур тузуклари” мана шундай оламшумул воқеаларни ҳаққоний акс эттирган тарихий ёдгорлик бўлиш билан бирга адабиётимизни улуғ бир қахрамон — Амир Темур образи билан бойитган адабий асар ҳамдир.

Шу вақтгача Соҳибқирон ҳақида бутун жаҳонда юзлаб адабий асарлар яратилган бўлса, улар орасида Амир Темур образини энг ишонарли акс эттирган китоб “Темур тузуклари”дир. Биз бу асарнинг тили ва тасвир воситалари орқали Амир Темурнинг яшаш ва сўзлаш тарзи, унинг ички дунёси ва феълу атвори тўғрисида тасаввур ҳосил қиламиз. Бундай тасаввурни фақат реалистик адабий асаргина бериши мумкин.

“Темур тузуклари” ўзбек адабиётида бундан олти аср бурун реализмни бошлаб берган автобиографик асар сифатида юксак даражада кадрланиши ва мактаб дарсликларига киритилиши керак. Айни вақтда, бу асар тарихчилар, қонуншунослар, ҳарбий санъат тарихини ўрганувчилар учун ҳам қомусий аҳамиятга эгадир. Шунинг ҳаммасини ҳисобга олган ҳолда “Темур тузуклари”ни ўрганиш, таҳлил ва талқин этиш, ундаги ватанпарварлик ва адолатпарварлик ғояларини барча элдошларимизнинг қалбига етказиб бериш бизнинг ва бу мавзуга алоқадор барча мутахассисларнинг бурчидир.

Пиримқул ҚОДИРОВ,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси

“ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ”НИ ЎЗБЕКИСТОНДА ЎРГАНИШ МУАММОЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси мустақил тараққиёт йўлига ўтиб, нафақат иқтисодий, балки маданий ва маънавий юксалиш жараёнига дадил кириб бормоқда. Айниқса, тарихнинг унутилган саҳифаларига, шу жумладан, ёзма меросни ўрганишга эътибор кучайди. Амир Темур тарихига оид қатор бирламчи манбаларнинг ўзбек тилига ўгирилиб, чоп этила бошлагани бунинг яққол мисолидир. Ана шу йиллар ичида бошқа манбалар қатори “Темур тузуклари” ҳам ўзбек ва рус тилларига ўгирилиб, чоп этилди³⁰⁴.

Асарга боғлиқ қатор илмий тадқиқотлар ҳам эълон қилинди. Айни пайтда ҳали олдинда қилиниши керак бўлган ишлар кўп. Уларни амалга ошириш учун эса куйида кўрсатилган қатор муаммоларнинг ечимини топиш керак деб ўйлаймиз. Аввало, “Темур тузуклари” тарихи ҳақида икки оғиз сўз:

“Темур тузуклари” (“Тузуки Темурий”)нинг фанда қайд этилган илк нусхаси эски ўзбек (чигатой ёки туркий тилда) тилида битилганлиги маълум. Бу воқеа Яман ҳокими Жаъфар Пошанинг кутубхонасидаги туркий тилда ёзилган асар билан боғлиқ³⁰⁵.

“Тузуки Темурий”нинг сўзбошисида келтирилишича, ўртаоғил Мир Абу Толиб Ҳусайний ал-Аризий ат-Турбатий Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавварага ҳаж қилган вақтида асарни ўқишга муяссар бўлган ва

³⁰⁴ Темур тузуклари. Форсчадан Алихон Соғуний ва Хабибулла Кароматов таржимаси. Сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Бўрибой Аҳмедов. Тошкент, 1991 йил; Темур тузуклари. Форсчадан Алихон Соғуний ва Хабибулла Кароматов таржимаси. Сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Бўрибой Аҳмедов. Тошкент, 1996 йил (ўзбек, инглиз ва француз тилларида); Уложение Темура. Перевод с персидского Хамидуллы Кароматова. Автор предисловия, примечаний и комментариев Б.Ахмедов. Ташкент, 1999

³⁰⁵ Шарқшунос Убайдулла Уватов “Сохибқирон юлдузи” газетасида эълон қилган “Темур тузуклари” Маккадамикин?” мақоласида

уни форс тилига ўгирган экан. Хусайний Турбатий форсча таржимани 1637 йили бобурий ҳукмдор Шохжаҳонга (1628–1657) тортиқ қилган³⁰⁶.

Таникли шарқшунос академик Бўрибой Аҳмедов “Темур тузуклари”нинг 1996 йилдаги нашрига ёзган сўзбошида бу ҳақда шундай келтирган: “Бу хусусда ҳиндистонлик машҳур тарихчи Абдулҳамид Лоҳурийнинг “Подшоҳнома” китобида муҳим маълумот бор. Олимнинг айтишича, ҳижрий 1047 (милодий 1637–38) йили Мир Абу Толиб ал-Хусайний ат-Турбатий ўз таржимасини Шохжаҳонга тақдим этган. Шохжаҳон таржима билан танишиб чиқиб, унда айрим ноаниқликлар ва камчиликлар топган ва йирик олим, Декан вилоятининг қозикалони Муҳаммад Ашраф³⁰⁷ Бухорийни (вафоти — 1652 й.) ҳузурига чақиртириб, мазкур таржимани мўтабар асарлар, хусусан, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”си ва шунга ўхшаш муҳим манбаларга солиштириб чиқиш ва шу йўл билан таржимадаги хато ва камчиликларни бартараф қилишни топширган. Муҳаммад Ашраф Бухорий кўрсатмага кўра, Мир Абу Толиб ал-Хусайний ат-Турбатий нусхасини диққат билан таҳрир қилган³⁰⁸. Шу зайдда асарнинг янги, тўлдирилган таҳрири вужудга келади ва у “Малфузоти Темурий”, “Воқеоти Темурий” номи билан танилади. Кейинчалик ундан кўплаб нусхалар кўчирилгани маълум.

Маълум бўладики, бобурийлар салтанатида “Тузуки Темурий” асосида иккита мустақил асар вужудга келган ва уларнинг кейинги асрларда тарқалиши билан боғлиқ ўзига хос тафсилотлар бор.

Дастлаб “Тузуки Темурий” нусхаси ҳақида. Ҳиндистонда яшаган инглиз зобити майор Деви 1779 йилда уни Англияга олиб келган. Сўнгра араб тили профессори,

ливанлик олим Мазхар Шихобнинг “Темур” номли китобидан “Т.т” ҳақидаги маълумотларни келтирган ҳолда Яман ҳокими Жаъфар Пошанинг 1607–1612 йилларда ҳукмронлик қилган усмоний турк ҳокимларидан бири эканлиги ҳамда унинг илм-маърифатни кадрловчи ўта зиёли инсон бўлгани хусусида қизиқарли маълумотларни келтирган. (“Соҳибкирон юлдузи” газетаси, 1997, №17,18,19)

³⁰⁶ Бўрибой Аҳмедов. Журнал. Шарқ машъали. “Темур тузуклари” тарихий манба сифатида.” Тошкент, 1992, 1 ва 2-сонлари.

³⁰⁷ Муҳаммад Ашраф – кўпгина каталогларда унинг исми Муҳаммад Афзал шаклида берилган.

³⁰⁸ Темур тузуклари”. Тошкент, 1996 йил, 4-бет.

инглиз майори Уайтга кўриб чиқиш учун топширган. Уайт “Тузуки Темурий”нинг форсча матнини нашрга тайёрлаган, майор Деви эса уни инглизчага ўгирган ва кўрсаткич, изоҳлар билан таъминлаган. Асар матни ва инглизча таржимаси 1783 йили Буюк Британиянинг Оксфорд шахрида нашр этилган³⁰⁹.

Бизнинг фикримизча, айнан шу нашр дунё мамлакатларига кенг тарқалган ва “Тузуки Темур” ва “Тузуко-ти Темур” номи билан шухрат топган асардир. Чунки, Оксфорд нашри кейинчалик ҳеч бир ўзгаришсиз, фотомеханик йўл билан жаҳоннинг кўплаб шаҳарларида чоп этилди. Масалан, 1785 йили Калкутта³¹⁰, 1868, 1963³¹¹ ва 1992 йилларда Техрон, 1890 йили Бомбей ва бошқа мамлакатлар. Бу нашрлар кўплаб мамлакатларга, жумладан, Ўрта Осиёга ҳам тарқалган.

Майор Уайт ва Деви нашр этган форсча матндан таниқли шарқшунос Л.Ланглэнинг француз тилига ўгирган таржимаси 1787 йили Парижда чоп қилинди³¹².

1892 йили Л. Ланглэнинг французча нашридан Н.П.Остроумов раҳбарлигида Тошкент гимназиясининг бир гуруҳ талабалари асарни рус тилига таржима қилдилар³¹³.

1968 йили И.М.Мўминов, қисқа сўзбоши билан Н.П.Остроумов нашрини факсимиле тарзида қайта чоп эттирди³¹⁴. 1992 йили мазкур нашр асосида Тошкентда қайта нашр этилди.

Асарнинг Деви ва Уайт нашри асосида чиқарилган тошбосма ва нашрлардан бири асосида марҳум домла

³⁰⁹ Institutes, political and military, by the great Timour, Oxford, 1783.

Institutes, political and military, by the great Timour written... by the great Timour...; first translated into Persian by Aby TaulibAlhousseini, and thens into English, with... notes by Major Davy... The whole work published with a preface, indexes... By J. White, Oxford, 1783. Мазкур асар сҒз бошида Турбатий нухасининг майор Деви томонидан Англияга келтирилиш ҳақида қизиқарли тафсилотлар бор.

³¹⁰ Institutes, political and military by the great Timour in Persian and English, Calcutta, 1785.

³¹¹ Тузук-и Темурий. Техрон, 1342/1963.

³¹² Instituts politiques et militaires de Tamerlan... traduits... sur la version persane d' Abou-Taleb-al-Hosseini... par L.Langles, Paris, 1787.

³¹³ Уложение Тимура (Тамерлана). Под редакцией Н.П.Остроумова, Казань, 1894.

Алихонтўра Соғуний 1967 йили Тошкентда “Тузуки Темурий”ни ўзбек тилига тўлиқ таржима қилган ва “Гулистон” журналида таржиманинг фақат 30 фоизи эълон қилинган³¹⁵. Асар тўлиқ чоп этилмаганлигининг сабаби ва биз томондан ўзбек тилига қилинган яна бир таржима хусусида академик Бўрибой Аҳмедов фикрларини келтиришни лозим топдик: “...ўша вақтда жамиятимиздаги мавжуд аҳвол, аниқроғи расмий ҳокимият маъмурларининг ўтмиш тарихимизни ўрганишга бўлган ёмон муносабати натижасида Алихонтўра Соғуний таржимаси тўла тарзда босилиб чиқмади. Яна шуни ҳам қайд этмоқ лозимки, таржиманинг босилган қисми баъзи камчиликлардан ҳам холи эмас эди. Унда, масалан, айрим жумлаларнинг ташлаб кетилгани аниқланган, асл матндан четга чиқиш ҳоллари мавжуд; киши номлари, жўғрофий атамаларда ва истилоҳларда ғалатликлар бор. Муҳим тарихий воқеалар, тарихий шахслар, жўғрофий ва этник номлар, турли атамалар ва уларнинг шарҳлари эркин талқин этилган. 1990 йилда Алихонтўранинг ўша нашрини “Тузуки Темур”нинг Бомбейда чоп этилган форсча матнига солиштирган ҳолда ўзбек тилига яна бир таржима амалга оширилди. Уни ёш ўзбек шарқшуноси Ҳабибулла Кароматов ҳозирлаб, олдин “Шарқ юлдузи” жаридасида (Тошкент, 1989, 8-сон), сўнгра алоҳида китоб ҳолида (1991) Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида нашр этгирди”³¹⁶.

Бизнинг таржимага ҳаммуаллиф бўлиб қолганимиз қисқа тарихи эса қуйидагича бўлган: 1988 йили “Шарқ юлдузи” журналининг таҳрир хайъати Алихонтўра Соғуний таржимасининг тўлиқ бир нусхасини домла Бўрибой Аҳмедов орқали бизга топшириб, нашрга тайёрлашни сўради. Табиийки, таржимани эълон қилиш учун уни аслий форсий матн билан солиштириб чиқиш керак эди. Биз “Гулистон” журналининг 1967 йил 2-сонидаги таржимон сўзбошисидан домла Соғуний асарнинг Ўрта Осиё ва Қозоғистон мукулмонлари диний бошқармаси (ҳозирда Ўзбекистон мукулмонлари диний идораси) кутубхонасида сақланаётган нусхасидан фойдаланганликларини аниқладик. Диний

³¹⁴ Уложение Темура. Изд-во “Фан”, 1968.

³¹⁵ Темур тузуқлари. Алихонтўра Соғуний таржимаси. “Гулистон”, 1967.

³¹⁶ Б. Аҳмедов. Тарихдан сабоқлар. Тошкент, 1994, 361-бет.

бошқармага бориб, масъул ходимлардан сўраб-суриштирдик. Бирок, мазкур нусхани топа олмадик. Сўнгра, домланинг куйидаги мисраларини ўқидик:

*Бизга етмамишдир асл нусхаси,
Вале етди форсчаси, босмаси.*

Демак, форсча босма матн таржима учун асос қилиб олинган экан деган фикрда Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган 1785 йил Калкутта, 1868 йил Техрон ва 1890 йил Бомбей нашрларини мазкур таржима билан солиштирдик. Таржима матни форсий аслиятдан анча фарқлангани боис Бомбей нашри асосида қайтадан ўзбек тилига ўғирдик ва офир қатағон даврида ўзбек халқига Амир Темур тўғрисидаги ҳақиқатни етказишга интилган иқтидорли олим Алихонтўра Соғуний номларини ҳурмат юзасидан ўз таржимамизга биринчи ўринга қўйдик. Ушбу 1967 йилда бошланган хайрли ишни ниҳоясига етказиб, марҳум домланинг руҳи покларини шод эта олдик, дея умид қиламиз.

Асарнинг “Шарқ юлдузи” журналида чоп этилган таржимаси асосида 1991 йили Боку ва Алматида ҳам “Темур тузуклари”нинг қозоқ ва озарбайжон тилларидаги таржима китоблари нашр этилди³¹⁷.

2000 йили шарқшунос Хамидулла Кароматов асарни Бомбей нашри асосида биринчи марта форс тилидан рус тилига таржима қилди³¹⁸.

“Тузуки Темурий”нинг Субҳон Бахши (Дехли, 1855) ва Мухаммад Фазл ул-Ҳақ (Бомбей, 1908) тарафларидан амалга оширилган урдуча таржималари ҳам мавжуд.

Кўриниб турганидек, “Тузуки Темурий” сифатида танилган айнан Деви ва Уайт нашри дунёнинг турли бурчакларида қайта-қайта нашр этилган ва илмий доирада ишончга киргани боис жаҳоннинг кўплаб тилларига таржима қилинган.

Энди эса, “Малфузоти Темурий”, “Воқеоти Темурий” ва бошқа номлар билан танилган ва кўпинча адашиб

³¹⁷ Амир Темір аманатў. Алматў, “Жазушў”, 1991 йўл. Эмир Тејмурун вәсијјатләри, Бакў, 1991.

³¹⁸ Уложение Темура. Перевод с персидского Хамидуллы Кароматова. Автор предисловия, примечаний и комментариев Б.Ахмедов. Ташкент, 1999.

“Тузуки Темурий”га нисбат бериладиган асар нусхасининг юзага келиши тўғрисида тўхталсак.

Араб олими Мазҳар Шихоб “Темур” номли китобида “Тузуки Темур”нинг юқорида эслатилган инглиз ва француз тилидаги нашрларнинг сўзбошларини ўрганиш асосида шундай ёзган: “Ва ниҳоят Амир Темур малфузотларининг Абу Толиб ал-Хусайний томонидан қилинган ушбу таржимасидан форс тилига ўгирилган бошқа икки нусхаси топилгунга қадар бу ҳол шу зайлда давом этди. Улардан биринчи нусхани Ҳиндистонда хизматда бўлган инглиз зобитларидан бири Деҳлига мўғул-мусулмон султонлари набираларининг биридан олишга муваффақ бўлади. Шу боисдан ҳам мазкур нусха Султоний нусха (нусхаи Имперотурия) номи билан аталади. Малфузотнинг иккинчи нусхаси ҳам Деҳлидан топилиб, уни ҳам инглиз генералларидан бири Британияга олиб кетади. Янги топилиб, 1830 йилда Англияга олиб келтирилган иккала нусханинг қимматли томони шунда эдики, бу икки нусха Амир Темурнинг малфузотларини тўла-тўқис қамраган бўлиб, улар Соҳибқирон ҳаётининг охириги йилигача ҳикоя қиларди.

Амир Темур малфузотларини Абу Толиб ал-Хусайний бажарган форсча таржимасини инглиз тилига ўғришда (1830 йил) қатнашганлардан бири Чарльз Стюарт кейин топилган янги иккинчи нусха Британияга келтирилгач, танишиб чиқиб, улар бир таржиманинг икки нусхаси эканлигини аниқлади. Бу таржима муаллифи Ҳиндистонда салтанат юритган Темурий султонлар давлати ҳокимларидан бири бўлган Шохжаҳон (1627–1658 йиллар) даврида подшоҳ саройида хизматда бўлган мансабдор шахслардан бири Муҳаммад Ҳифз ал-Бухорий эди. ..Мутаржимнинг ёзишича, ушбу таржимани у 1670 йилда амалга оширган..Муҳаммад Ҳифз ал-Бухорий ўз таржимасининг муқаддимасида ишорат қилиб кетган янги (султоний) нусхага киритилган аксар қўшимчалар Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асаридан олинганлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин³¹⁹.

Хулласи калом, Муҳаммад Афзал Бухорий қайта ишлаган ва Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома”си

³¹⁹ Убайдулла Уватов. “Соҳибқирон юлдузи” газетаси, 1997 йил, № 18.

асосида тўлдирилган “Малфузоти Темурий” деб номланган янги асар вужудга келди ва тарқала бошлади. Ҳозирда унинг кўплаб нусхалари жаҳоннинг қатор мамлакатлари кутубхоналарида сақланмоқда. Шарқ қўлёмалари каталогларининг тузувчиларидан баъзилари ҳам уни “Тузуки Темурий”дан фарқли ўлароқ “Малфузот” эканлигига ишора қилганлар³²⁰. Албатта, номланиши “Воқеоти Темурий”, “Танзиймоти Темурий” ва бошқа шаклларда ҳам учрайди. Ундан ташқари кейинги асрлардаги гоҳида тўла, гоҳида ноқис нусхаларида хаттотлар томонидан ўзбошимчалик билан киритилган кўплаб тўқималар, биринчи нусхаларда бўлмаган воқеалар тафсилотлари ҳам учрайди.

“Малфузоти Темурий”дан қатор таржималар амалга оширилди. 1830 йили Англияда майор Чарльз Стюарт уни инглиз тилига ўгирди³²¹. Унда Амир Темур ҳаётининг 39 ёшигача воқеалари акс эттирилган.

XIX асрда Ўрта Осиёда “Малфузоти Темурий”нинг форсийдан эски ўзбек тилига қилинган уч таржимаси пайдо бўлди. Шарқшунос Стори каталогида келтирилган маълумотга кўра, улардан бирини 1251 (1836—1836) йили Кўқон хони Муҳаммад Алихон (1822—1841)нинг буйруғига биноан Хўжанд қозиси Набижон Маҳдум Хотиф амалга оширган. Таржима форс тилидаги ноқис нусхадан қилинган ва Амир Темурнинг 39 ёшгача воқеалари келтирилган. Ҳозир бу қўлёмма Санкт-Петербургдаги Шарқшунослик институтида сақланмоқда, D 193³²².

Бошқаси, Хивада Муҳаммад Юсуф ар-Рожий томонидан 1273 (1856—1857)йили “Тузуки Темурий” номи билан таржима қилинган ва яна бири “Қиссаи Темур” ва “Малфузот” номлари билан маълум бўлган Паҳлавон Ниёз Девон тарафидан 1274 (1857—1858) йили Хивада ўгирилган асар. Ҳар иккала нусха Санкт-Петербург шаҳрида М.Е.Салтиков-Щедрин номидаги халқ кутубхонасида т.н.с 103 ва т.н.с. 107 рақамлари билан сақланмоқда.

³²⁰ Ч.А.Стори. Персидская литература. (Био-библиографический обзор). Т.2, Москва, 1972, 795—796-бетлар,; Ръё, т.1, стр.178 ва бошқалар.

³²¹ The Mulfuzat Timury, or Autobiographical Memories of the Moghul Emperor Timur... translated... by C.Stewart, London, 1830 (until 777/1375—76).; Ч.А. Стори... т.2. стр 795, Ръё..т.1, стр.178 ва бошқалар.

³²² Ч.Стори... Т.2., стр.794.

Набижон Махдумнинг кўплаб хатолари бор эски ўзбек тилидаги таржимаси асосида рус шарқшуноси Н.П.Остроумов Туркистон генерал-губернатори барон А.Б.Бревски ёрдамида “Малфузот”нинг туркий матнини 1891 йили Тошкентда нашр этди³²³.

Н.П. Остроумов нашри асосида “Малфузот” рус шарқшуноси Нил Ликошин тарафидан 1894 йили Тошкентда рус тилига таржима қилинди³²⁴. 1934 йили Москвада рус олими В.А.Панов томонидан Остроумовнинг мазкур нашри асосида “Малфузот” нинг янги таржимаси нашр этилди³²⁵.

1992 йили Тошкентда таниқли шарқшунос Ашраф Аҳмедов Н.П.Остроумов нашрига таянган ҳолда Шарафуддин Али Яздий “Зафарнома”сининг танқидий матнидан фойдаланиб, “Малфузот”нинг ўзбек тилидаги замонавийлаштирилган эркин табдилини амалга оширди³²⁶.

Нихоят, “Малфузот”нинг Ўрта Осиёда амалга оширилган эски ўзбек тилидаги таржималари асосида, сўнги йилларда, Ўзбекистон олимларидан Ҳ.Бобобеков, Ҳ.Бобоев, А.Қуронбеков томонидан “Тузуки Темурий” (иккинчи қайта нашрига “Зафарнома” деб ном қўйилган) ҳамда “Қиссаи Темур” (“Малфузоти Темурий”) номли китоблар чоп этилди³²⁷.

“Тузуки Темурий” ва “Малфузоти Темурий”нинг нашр этилиши масаласида маълум чалкашлиklar бор. Қуйида шу муаммо хусусида баъзи бир мулоҳазаларни келтирмақчимиз.

1. “Темур тузуқлари” номи билан турли манбалар чоп этилаяпти. Бу эса чалкашликни вужудга келтирмақ-

³²³ *Амир Тимур*. Обстоятельства его жизни, походы, остановки, сражения и мир. Тюркский текст, изданий Н.П. Остроумов. Ташкент, 1891.

³²⁴ Автобиография Тамерлана. Перевод с тюркского Нила Лукошина. Ташкент, 1894.

³²⁵ Автобиография Тимура. Богатырские сказания о Чингизхане и Аксак-Тимуре. Перевод с тюркского и джагатайского языков, вступительная статья и комментарии В.А.Панова. Москва, 1934.

³²⁶ Амир Темур Кўрагон. Зафар йўли. Ўз аҳвол ва атвори, юруш ва қўниши, мусолиҳа ва муҳориба воқиятини туркий луғот бирлон ёзгон китоби (таржимаи ҳол). Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи – т.ф.д. Ашраф Аҳмедов. Тошкент, Нур, 1992.

³²⁷ “Тузуки Темурий” (Тошкент, 1999. Сўзбоши, табдил, луғат ва изоҳ муаллифлари Ҳ.Бобобеков, Ҳ.Бобоев, А.Қуронбеков), иккинчи қайта нашрига “Зафарнома” деб ном қўйилган, Тошкент, 2000 йил) ва “Амир Темур Кўрагон. Қиссаи Темур” (“Малфузоти Темурий”). Тошкент, 2000 йил.

3) “Малфузот”нинг дунё бўйича тарқалган жуда кўплаб нусхалари бор. Вазифа:

а) ишончли нусхаларини жамлаб, танқидий матнини яратиш;

б) ушбу танқидий матни тайёрлашда темурийлар даври асл манбаларидан қиёсий фойдаланиш. Масалан, Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома”си билан солиштириш ва Муҳаммад Афзал Бухорий меҳнатини илмий баҳолаш учун унинг асл манбалардан қай даражада фойдаланганлигини текшириш. Ёки Муиниддин Натанзийнинг “Мунтахаб ут-таворихи Муъиний” асари билан қиёслаб ўрганиш.

4) “Тузукоги Темурий” ва “Малфузоти Темурий” турли мустақил асарлар эканлиги ҳақида узил-кесил илмий хулоса чиқариш. Бу хулосани эса юқоридаги ишларни амалга оширгандан сўнг қилиш мумкин бўлади.

5) “Темур тузуклари” турли номлар остида тарқалган. Масалан, “Тузукоги Темурий”, “Тузуки Темур” ва бошқалар. Юқорида санаб ўтилган ишлар амалга оширилгач, асарнинг битта аниқ номланишини илмий таомилга киритиш.

Олимларимиз олдида юқоридаги муаммоларни ечиш билан боғлиқ бошқа қатор долзарб вазифалар ҳам турибди. Мисол учун, хорижий мамлакатлар кутубхоналари ва қўлёзма хазиналаридаги “Темур тузуклари” ва “Малфузот” нусхаларини ўрганиш ва жамлаш учун илмий экспедициялар ташкил қилиш ва бошқалар.

Зикр этилган ишларнинг амалга оширилиши Ўзбекистонда “Темур тузуклари”ини ўрганиш билан боғлиқ кўп масалаларга аниқлик киритади. Ўйлаймизки, мазкур муаммонинг ечими умуман “Темур тузуклари” га дахлдор кенг қўламдаги мауммоларни ҳал қилишга ҳам ёрдам беради.

Ҳабибулла Кароматов

МУНДАРИЖА

Муҳаммад Али. Буюк обидага эҳтиром 3

Темур тузуклари Биринчи мақола

Тадбирлар ва кенгашлар	12
Туғлуқ Темурхон билан учрашганимдан сўнг кўнглимга келган биринчи кенгашим	17
Давлат қуриш олдидан қилган иккинчи кенгашим	18
Ўз салтанатимни тузиш йўлида қилган учинчи кенгашим	22
Салтанатимнинг дастлабки даврларида қилган тўртинчи кенгашим	23
Хуруж кунлари қилган бешинчи кенгашим	25
Хуруж вақтида қилган олтинчи кенгашим	26
Хуруж кунлари қилган еттинчи кенгашим	28
Жета лашқаринини синдириш мақсадида қилган саккизинчи кен- гашим	30
Салтанатни тиклаш йўлидаги тўққизинчи кенгашим	31
Салтанатимни мустаҳкамлаш учун қилган ўнинчи кенгашим	32
Салтанатга ривож бериш учун қилган ўн биринчи кенгашим	33
Лашқаримни иттифокқа келтириш учун қилган ўн иккинчи кенгашим	34
Жета ва Илбсхожа лашқарига шикаст етказиш ҳақида қилган ўн учинчи кенгашим	36
Мени қўлга туширмакчи бўлган Амир Хусайннинг макру хий- ласидан қутулиш учун қилган кенгашим	43
Туронзаминни ўзбеклар тоифаси қолдиқларидан тозалаш учун қилган кенгашим	44
Менга ҳар турли ёмонликлар қилиб чўчиб юрган ва қилмиш- лари учун «Мени ўлдирди» деб ваҳимада бўлганларни ўзимга эл қилиб олиш бобидаги кенгашим	46
Хуросон пойтахти (Хирот)ни олиш бобида қилган кенгашим	46
Сеистон, Қандаҳор ва Афғонистон мамлакатларини забт этиш ҳақидаги бошқа кенгашим	47
Ўрусхонни бартираф қилиш ва Дашти Қипчокни босиб олишда қилган кенгашим	48
Гилон, Журжон, Мозандарон, Озарбайжон, Ширвон, Форс ва Ироқ мамлакатларини забт этиш бобида қилган кенгашим	48
Форс пойтахти (Шероз)ни ва Ироқнинг қолган қисмини забт этиш бобидаги кенгашим	49
Тўхтамишхонга шикаст етказиш бобида қилган кенгашим	50

Доруссалом (Богдод)ни ва араб Ирокини забт этиш тўғрисида- ги кенгашим	51
Тўхтамишхонни йўқотиш учун қилган кенгашим	52
Ҳиндистонни забт этиш учун қилган кенгашим	53
Ҳиндистон пойтахти (Дехли)га лашкар тортиш борасида қил- ган кенгашим	54
Ҳиндистонга олиб борадиган йўлни афғонлардан тозалаш учун қилган кенгашим	55
Дехли ҳокими Султон Махмуд ва Маллухонларни енгилш боби- даги кенгашим	56
Гуржистон мамлакатини эгаллаш учун қилган кенгашим	57
Миср ва Шом (мамлакатлари)ни фатҳ этиш бобида қилган кенгашим	58
Рум мамлакатини забт этиб, Қайсар лашкарини синдириш бо- бида қилган кенгашим	60

Иккинчи мақола

«Мамлакатларни фатҳ этувчи...»	62
Менинг даргоҳимга илтижо қилиб, паноҳ истаб келган турку тожик, арабу ажам тоифаларидан бўлганлар ҳақидаги тузугим . . .	79
Салтанатни ўз эркимда сақлаш учун амал қилган тузугим	80
Сипоҳ сақлаб туриш тузуғи	83
Сипоҳга улуфа бериш тузуғи	83
Сипоҳга танҳо ва улуфа таксимлаш тузуғи	84
Ўғиллар ва набираларга улуфа бериш тузуғи	86
Ўғиллар, набиралар, қавм-қариндошлар, амирлар ва вазир- ларни жазолаш йўли билан салтанатда интизом сақлаш ҳақида тузук	87
Вазир тутиш тузуғи	89
Амирлик ва ҳукмдорлик тузуғи	94
Сипоҳийларни энг қуйи даражадан олий мартабагача кўтариш тузуғи	95
Амирлар, вазирлар, сипоҳийлар ҳамда раиятни тақдирлаб, инъом-совғалар ва мартабалар бериш тузуғи	97
Катта ноғора ва байроқ ато этиш тузуғи	100
Сипоҳнинг яроқ-жабдуқлари ва анжом-жиҳозлари тузуғи	101
Урушда ва тинчликда соқчилик қилиш ва мажлис-йиғинларда ҳозир бўлиш тузуғи	102
Вазирларнинг хизмат қилиш тузуғи	103
Улуслар, қўшинлар ва туманларнинг амирларини тайинлаш тузуғи	105
Навқарнинг бегига ва бекнинг навқарига муомала қилиш тузуғи	106
Дўсту душманга муомала қилиш тузуғи	109

Салтанат саройида ўлтириш ва ўрин олиш тузуги	111
Мамлакатларни забт этиш тузуги	112
Салтанатни идора қилиш тузуги	115
Мулку мамлакат, сипоҳу раият аҳволидан хабардор ва огоҳ бўлиб туриш тузуги	117
Турли мамлакатлар аҳолисига муносабат, уларнинг аҳволдан хабардор бўлиш ҳамда авлиёлар ва дин пешволарининг мазорларини тузатиш, вақф ва назр ишларини тартибга келтириш тузуги	118
Раиятдан мол-хирож олиш, мамлакатни тартибга келтириш ва юксалтириш, унинг ободончилиги, хавфсизлигини амалга оширувчи кишилар тузуги	120
Жангу жадал, уруш майдонига кириш, қўшинни сафлаш ва ғаним лашкарини синдириш тузуги	123
Зафарли сипоҳий фавжларни ушбу тартибда сафга тизиш тузуги	126
Қирқ минг отликдан ортиқ сипоҳ фавжларини сафга тизиш тузуги	131
<i>Пиримқул Қодиров. Маънавиятимиз тарихида «Темур тузуклари»нинг тутган ўрни</i>	<i>135</i>
<i>Ҳабибулла Кароматов. «Темур тузуклари»ни Ўзбекистонда ўрганилиш муаммолари</i>	<i>146</i>

**“Ўзлеवासабзавотузумсаноатхолдинг”
компанияси ҳамда “Шўртангаз” кимё
мажмуаси ҳомийлигида чоп этилди.**

ХАЛҚАРО АМИР ТЕМУР ЖАМФАРМАСИ

ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ

**«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2005**

**Мухаррирлар *И. Шоймардонов, Д. Исмоилова*
Бадий муҳаррир *Б. Бобожонов*
Техник муҳаррир *Д. Габдрахмонова*
Мусахҳихлар *Н. Охунжонова, Ж. Тоирова, М. Зиямухамедова***

Босишга рухсат этилди 13.03.05. Бичими 84x108¹/₃₂. «Петербург»
гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи 8,4. Нашриёт-ҳисоб
табоғи 8,0. Адади 10000 нусха. Буюртма № 1096. Баҳоси келишилган
асосда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмаҳонаси.
700083. Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.**